

FİLISTİN

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bulletin of Palestine Studies

KUDÜS ÖZEL SAYISI
JERUSALEM SPECIAL ISSUE

ISSN: 2587-2532 Sayı/Issue: 2 Yıl/Year: Kış/Winter 2017

ISSN: 2587-2532 e-ISSN:2587-1862

FİLİSTİN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bulletin of Palestine Studies

KUDÜS ÖZEL SAYISI

JERUSALEM SPECIAL ISSUE

Sayı/Issue: 2 Yıl/Year: Kış/Winter 2017

Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing
Index Copernicus | Scientific Indexing | Ceeol

Filistin Araştırmaları Dergisi Uluslararası Hakemli bir dergidir.

Bulletin of Palestine Studies is a refereed international journal.

Tarandığı Uluslararası Indexler/ Abstracting & Indexing

Index Copernicus, Scientific Indexing Services ve CEEOL

Yayın Türü/ Publication Type

Uluslararası Süreli Yayın/ International Periodical

Dergi yılda iki kez yayımlanır (Yaz ve Kış).

The Journal is published biannually (Summer and Winter).

ISSN: 2587-2532 e-ISSN:2587-1862

Sayı/ Issue 2 Kış/ Winter 2017

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Editor-in-Chief:

M. Mustafa KULU

Sayı Editörü/ Issue Editor

Yrd. Doç. Dr. Alaattin DOLU

Editör Yardımcısı/ Associate Editor

Dr. Can DEVECİ

Tashih/ Proofreading

Alaattin DOLU | Can DEVECİ | Selim TEZCAN | Mustafa KULU

E-Posta/ E-mail

filistinisrail@gmail.com

Web adresi/ Web Address:

<http://dergipark.gov.tr/fiad> | <http://filistinisrail.com> |

<http://filistin.org>

Yazışma Adresi/ Mailing Address

Filistin Araştırmaları Dergisi Şükran Mahallesi, Mimar Muzaffer Cad.

121/ 236, 42200 Meram/ Konya

Baskı / Cilt:

Tez-Mer (Kitap-Kırtasiye-Fotokopi) ERÜ İlahiyat Fakültesi ÖSYM Bürosu

Karşısı/KAYSERİ

Dış Kapak Resmi:

Margoliouth, D. S. (David Samuel), 1858-1940, Cairo, Jerusalem, and Damascus : Three

Chief Cities of the Egyptian Sultans, 1907, London, Chatto & Windus

Filistin Araştırmaları Dergisinde yayınlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Alaattin DOLU/ Yrd. Doç. Dr./ Asst. Prof.

Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Kastamonu University, Faculty of Science and Literature, Department
of History

E-Posta (e-mail): adolu@kastamonu.edu.tr

Can DEVECİ / Dr.

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Erciyes University, Faculty of Literature, Department of History
E-Posta (e-mail): candvc@gmail.com

M. Mustafa KULU / Arş. Gör./ Res. Asst.

Selçuk Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü
Selcuk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations

E-Posta (e-mail): mkulu@selcuk.edu.tr/mmkulu@gmail.com

Selim TEZCAN/ Yrd. Doç. Dr./ Asst. Prof.

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi, Tarih Bölümü
Social Sciences University of Ankara, School of Humanities and Social
Sciences, Department of History

E-Posta (e-mail): selim.tezcan@asbu.edu.tr/ selimtez76@gmail.com

Bilim ve Danışma Kurulu

Ali BALCI, Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye

Ali MAHAFFZAH, Prof. Dr., Department of History, The University of Jordan, Amman, Jordan

Asuman GÖLPINAR, Dok. Öğr., Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı İstanbul, Türkiye

Ayşe Ömür ATMACA, Yrd. Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Ceyhan ÇİÇEKÇİ, Dok. Öğr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye

Eldar HASANOĞLU, Doç. Dr., Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye,

Halil ERDEMİR, Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, Türkiye

Hasan Hüseyin GÜNEŞ, Yrd. Doç. Dr., Tarih Bölümü, Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye

Hatice PALAZ ERDEMİR, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, Türkiye

Işıl IŞIK BOSTANCI, Yrd. Doç. Dr., Tarih Bölümü, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay, Türkiye

Ibrahim SLAİBİ, Assistant Professor, Al Quds University, Department of Basic Education, Faculty of Educational Science, Palestine

İlhan ARAS, Yrd. Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, Türkiye

Mahmoud YAZBAK, Prof. Dr., Department of Middle Eastern History, University of Haifa, Israel

Mim Kemal ÖKE, Prof. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Muhammad Al-HIZMAWI, Prof. Dr., Department of History, Qatar University, Qatar

Mustafa GÜLER, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Türkiye

Ömer Faruk HARMAN, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Özlem TÜR KÜÇÜKKAYA, Prof. Dr., Department of International Relations, Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Roberto MAZZA, Prof. Dr., Department of History, University of Limerick, Ireland

Şeyma AY ARÇIN, Doç. Dr., Turizm Rehberliği Bölümü, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye

Tuğçe ERSOY, Dr., Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Yasemin AVCI, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye

**FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi, KUDÜS ÖZEL SAYISI,
Sayı: 2 (Kış 2017) Hakem Listesi**

Prof. Dr. Mustafa Güler
Prof. Dr. Ali Mahafzah
Prof. Dr. Halil Erdemir
Doç. Dr. Esmâ Öz Kiriş
Doç. Dr. Mustafa Öztürk
Doç. Dr. Nezir Akyeşilmen
Yrd. Doç. Dr. Suzan Akkuş Mutlu
Yrd. Doç. Dr. Alaattin Dolu
Yrd. Doç. Dr. Selim Ferruh Adalı
Yrd. Doç. Dr. Selim Tezcan
Yrd. Doç. Dr. Kansu Ekici
Dr. Roberto Mazza
Dr. Can Deveci

Web adresi/ Web Address:

<http://dergipark.gov.tr/fiad> | <http://filistinisrail.com> | <http://filistin.org>

Yazışma Adresi/ Mailing Address

Filistin Araştırmaları Dergisi Şükran Mahallesi, Mimar Muzaffer Cad.
121/ 236, 42200 Meram/ Konya

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Editörden

Şeyma AY ARÇIN 1-31

Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları

Israel and Judah Kingdoms in Iron Age Written and Archaeological Sources

Mahmoud YAZBAK 32-57

The Birth of the Jerusalem Sanjak 1864-1914: Administrative and Social Impacts

Kudüs Mutasarrıflığının Doğuşu 1864-1914: İdari ve Sosyal Etkileri

Mustafa GÜLER..... 58-75

Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Asayiş Meselesi

A Public Security Issue Occurring in the Year of 1863 in Dura Village of Halilürrahman

Musa SROOR..... 76-102

The Question of the Privatization of Jerusalem Waqf Land: The Land of Bethlehem and Beit Jala as a Case Study since 1950

Kudüs Vakıf Arazilerinin Özelleştirilmesi Meselesi: Bir Örnek Olay Olarak 1950'den İtibaren Beytullahim ve Beyt Cala Arazileri

Selim TEZCAN-Mehmet Sadık GÜR-Alper SARIBAŞ 103-133

İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller

The Seljuks in the View of Israeli History Textbooks (1948-2014): Their Rule in Palestine and Jerusalem and Their role in the Launching of the Crusades and the Jihad Movement

Umut UZER	134-157
Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi	
<i>The Political Significance of the City of Jerusalem for Palestine, Israel and The United Nations</i>	

Kitap Tanıtımı ve Sempozyum Değerlendirmesi

REVIEWS

Abdullah ÇAKMAK	158-161
Uluslararası Kudüs Sempozyumu (Dünü, Bugünü, Yarını 23-24 Eylül 2017)	
Hasan Hüseyin GÜNEŞ	162-165
Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi (20-22 Ekim 2017)	

EDİTÖRDEN

Milattan önce 4. bin yıla ait kalıntıların ortaya çıktığı Kudüs, tarih boyunca farklı etnik, din ve kültürlerin bir araya geldiği bir şehirdir. Kudüs'ün özgünlüğünü doğuran en temel bileşen olan din, farklı sosyal ve dini grupların birlikte yaşamasına imkân veren önemli bir faktördü. Benzer insanların bir şehir meydana getiremediğini ifade eden Aristo'nun şehir tanımına uyan bu kutsal beldenin geçmişinde, en mutlu yılların İslam hâkimiyetinde yaşandığı bir gerçektir. Osmanlılar açısından zapt edilmeden evvel de devletin önem verdiği şehir olan Kudüs, bu dönemde emniyet, hayatiyet, diyanet ve adaletin şiar edinildiği özel zamanlar yaşamıştır. Böylece hâkim olmadan evvel hâdimlik yapılan Kudüs, Osmanlı padişahları nezdinde simgesel meşruiyetin kaynağı ve iktidar sembolü olarak da görülmüştür.

Dünya barışının Kudüs'ten geçtiğine dair söylem Ortadoğu'nun kalbi olan Kudüs'ü daimi bir çatışma merkezine haline getirenler tarafından da sıkça kullanılmaktadır. Sözde barış isteyenlerin hedefleri ile bölgenin istikrarsızlığı Kudüs'ün daimi bir çözümsüzlüğe saplanmasına neden olmaktadır. Zira 520 yıl önce ülkelerinden kovdukları Yahudiler 100 yıl önce Batı'nın kendi antisemitizminin yol açtığı çatışmalarla Müslümanlar karşısında sevimli hale getirilmişti.

Bin yılları kubbesinde eriten erdemli ve kutsal şehrin serüvenine ise son zamanlarda zor hikâyeler eklendi. Son olarak ABD Başkanı Donald Trump'ın Kudüs kararı, Kudüs açısından önemli olayların "yıldönümü" olan 2017 yılında alındı. İsrail'in Haziran ayında Mescid-i Aksa'ya girişlerde detektör kullanarak provasını yaptığı reaksiyon ölçme denemesinden sonra Trump'ın kararına karşı Filistin'de yapılan intifada çağrısının en azından şimdiye kadar önceki intifadalar kadar etkili olmadığı

açık. Zira birinci ve ikinci intifada döneminde herhangi bir çağrıya gerek kalmamış, Filistinliler kendiliğinden bir reaksiyon göstermişti. Bu karara karşılık İİT tarafından açıklanan Doğu Kudüs'ün Filistin'in başkenti olduğuna dair karar en azından İslam ülkeleri nezdinde hukuki bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.

Gerek 2017'nin önemi, gerekse Aralık ayında Donald Trump'ın Kudüs kararından sonra Kudüs, medyada genişçe kendine yer buldu. Bu bağlamda medyada "Ortadoğu Uzmanı" olan kişilerin Kudüs hakkında ahkâm kesip incir çekirdeğini dolduramadığı günlerde ise birkaç kurum özel Kudüs programları gerçekleştirdi. Ayrıca 2017 yılının önemine binaen aralarındaki farkların çok bariz olmadığı pek çok Kudüs sempozyumu, paneli, kongresi yapıldı. İlgili kararına dair ipuçlarını önceden vermesine rağmen Trump'ın Kudüs politikası üzerine kalburüstü dikkate değer bir çalışma üretilmedi.

Buna karşın Türkiye'de Kudüs/Filistin araştırmalarının son yıllarda pek kötü gitmediğini de ilave etmeliyim. En azından on yıl öncesine göre akademik araştırma sayısında- özellikle Tarih alanında- gözle görünür bir artış var. Bu araştırmalardan bir kısmının Kudüs'teki arşivlerin kullanılarak yapılması ise çalışmaların evsafına dair ipucu vermektedir. Ancak üniversite kütüphanelerimizde ve büyük araştırma merkezlerimizde alandaki yabancı literatürün yetersizliği de göze çarpmaktadır. Günümüzün problemlerini anlayabilmek, bunlara çözüm üretmek için gerekli olan kaynaklara sahip olmanın değerine eşit şekilde muamele etmemiz gerektiği de açıktır. Zira genelde modern Filistin tarihini, özelde Kudüs'ü anlamak için Osmanlı dönemine dair pek çok belge araştırmacıları beklemektedir. Bu vesileyle merkezi bir kurumun varlığına olan ihtiyacın fark edilmesi ve önerilmesi medyadan geldi. Vaktiyle sosyal medyada "Filistin Araştırmaları Enstitüsü" kurulması yolunda

önerdiğim husus Donald Trump'ın Kudüs hamlesiyle tekrar zihnimde canlandığında bu konuda anlamlı adımı Sayın Kemal Öztürk attı. Köşe yazısıyla gündeme getirdiği meseleden sonra Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi "Kudüs Araştırmaları Merkezi" kurmaya karar verdi. Bu iki üniversitemizin faaliyetlerini merakla beklediğimizi de ifade edelim.

Biz en azından üzerimize düşeni yaparak bu çalışmalara bir yenilik getirmek için Kudüs vesilesiyle bir araya gelerek Türkiye'de ilk kez Filistin Araştırmaları Dergisi'ni çıkardık. İkinci sayımızın da henüz birinci sayımız yayına girmeden Kudüs özel sayısı ile çıkacağını kararlaştırdık.

Kudüs özel sayısı ile çıkan bu sayımız, bölgenin eskiçağa uzanan hikâyesinden bir kesit ile başlıyor. İsrail ve Yahuda Krallıkları hakkındaki yazılı ve arkeolojik kaynakların tanıtıldığı *Demir Çağı Yazılı Ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail Ve Yahuda Krallıkları* isimli eser Şeyma Ay Arçın tarafından kaleme alındı. Kendisi tarafından daha önce bu konuda kaleme alınmış bir kitabı da bulunan Arçın, Türkiye'de ilgili krallıklar ile doğrudan çalışma yapan ilk kişidir. Ardından "Kudüs'ün statüsü" ne dair sorunların yaratıldığı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uluslararası güçlere karşı önlem olarak Kudüs'ü doğrudan merkeze bağlamasının idari ve sosyal etkilerini ele alan Mahmoud Yazbak'ın *The Birth of the Jerusalem Sanjak (Kudüs Mutasarrıflığı) 1864-1914: Administrative And Social Impacts* isimli makalesi gelmektedir. Bu yıllarda büyük güçlerin politikaları kendi mezheplerinden olan Hristiyanların hamiliği vasıtasıyla Kudüs'te söz sahibi olmaktı. Aynı yıllarda ise Kudüs ve çevresindeki köylerde Osmanlı nizamı devam ettiriliyordu. Filistin köylerinde sosyal ve idari nizamından sorumlu kişiler olarak ön plana çıkan ve *şeyhü'l-karye* olarak adlandırılan kimselerin devlet nezdindeki itibarı görevlerinin ne denli düzenli yapıp yapmadıklarına bağlıydı. Buna mukabil el-Halil

kazasına bağlı Dura köyünde iki aile arasında yaşanan şeyhlik mücadelesi 1863 yılında büyük bir çatışmaya dönüşmüştü. Mustafa Güler bu hadiseyi *Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Aşayış Meselesi* isimli makalesiyle Osmanlı Arşivi'ne dayalı olarak işlemektedir. Musa Sroor ise aslında bugün Kudüs meselesinde en çok üzerinde durulması gereken bir konuyu ele alıyor. 19. yüzyıldan itibaren vakıfların parçalanması süreci *huluv* ile başlamış, bugün ise Kudüs vakıflarına İsrail idaresi tarafından el konulması ile devam etmektedir. Sroor, Hristiyanların yoğunlukta yaşadığı Beyt Câlâ ve Beytullahim'deki vakıfların Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlığı üzerine eğiliyor.

Dünyadaki Türk imgesinin açıklanmasında bir veri kaynağı olarak kullanılan tarih ders kitapları, ilgili ülke vatandaşlarının hafızalarında birtakım izler bırakmaktadır. Bu anlamda Selim Tezcan, Mehmed Sadık Gür ve Alper Sarıbaş tarafından bir proje etrafında gelişen bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkan araştırmaları dikkate değerdir. Yazarlar, *İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri Ve Haçlı Seferleri İle Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller* adlı çalışmalarında İsrail'deki İbranice ve Arapça ders kitaplarında Selçukluların Haçlılara karşı mücadelelerindeki rolün yansımasını incelemişlerdir. Kudüs'ün dini önemine binaen her iki taraf açısından siyasi bir merkez olarak görülmesinin taraflar açısından değerlendirilmesini ise *Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail Ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi* isimli çalışmasıyla Umut Uzer yapmıştır.

Son olarak Abdullah Çakmak ve Hasan Hüseyin Güneş, 2017 yılının Kudüs açısından önemine binaen düzenlenen sempozyumlardan ikisinin değerlendirmesini yaptı. Abdullah Çakmak, düzenlenen sempozyumların Kudüs'ün tanıtılmasında bir vesile olduğunu belirterek tanıtım ve teşvik unsurların ön plana çıkmasıyla da ilginin yoğunluğu tespitinde

bulunmaktadır. Farklı alanlardaki uzmanların davet edildiği sempozyumda ise Türkiye'den bu alanda akademik çalışmaları bulunan kimselerin yer almamasına da dikkat çekmektedir. Hasan Hüseyin Güneş ise, sorunların tespit edildiğini ancak çözümlerin yetersiz olduğunu ve meselelerin irdelenmesinde vasıflı bir araştırmanın yapılmaması üzerinde durmaktadır. Zira içeriği aynı, başlıkları farklı pek çok tebliğin sorunların çözümüne bir katkısı yoktur. Bu anlamda Güneş, izlenimlerinde sosyolojik temelli çalışmaların eksikliğine vurgu yapmaktadır.

En azından niyetleri halis bu çabaların zamanla yerini hamasetten uzak, bilimsel ve daha kaliteli ürünlere bırakacağını, Kudüs zerine yapılan programların 2017 yılı ile sınırlı kalmayacağını mit ediyoruz. Bu bağlamda gelecek dönemde dergi bünyesinde evsafı geniş bilimsel bir toplantıyı akademik paydaşlar ile gerçekleştirme niyetindeyiz. Bölge dillerine hâkim, alanında uzman ve bölgeyi tanıyan ekiple, en güçlü silahımızın kalemimiz olduğunu bilerek yolumuza devam edeceğiz.

Saygılarımla
Yrd. Doç. Dr. Alaattin DOLU
Editör

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 20.12.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 05.01.2018

Şeyma AY ARÇIN*

DEMİR ÇAĞI YAZILI VE ARKEOLOJİK KAYNAKLARINDA İSRAİL VE YAHUDA KRALLIKLARI¹

Öz: Arkeolojik çalışmalar sonucu gün yüzüne çıkan eserlerin tarihî önemi anlaşılınca kadar, Eski İsrail tarihini anlatmada kullanılan yegâne kaynak Eski Ahit idi. Eski Ahit'in Babil kralı II. Nabukadnezar'ın M.Ö. 586 yılında Yahuda Krallığı'nı egemenliği altına alıp buradaki halkı Babil'e sürmesinden sonra yazıya geçirildiği düşünülmektedir. Eski Ahit İsrail halkının tarihî hafızasını ortaya koymaktadır. Ancak yazmanların bu hafızayı kaydederken kullandığı terimlerin farklılığı tarih yanlışısına (anakronizm) sebep olmuştur. Eski Ahit'te ortaya çıkan bu durum bilim insanlarınca "Dört Kaynak Teorisi" adı altında incelenmiştir. Teoriye göre Yahvist (J) metinler, metinlerin en eskisi olup Yaratılış ve Çıkış kitaplarının bir bölümünü konu almaktadır. Elohist (E) metinlerinin M.Ö. 750 dolaylarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Babil sürgünü dönemi ve sonrasında yazıldığı düşünülen Ruhbani (P) metinler ve dinî konuları içeren M.Ö. 7. yy.'a tarihlendirilen Tesniye (D) metinleri ile Eski Ahit tamamlanmıştır². Babil kültürü ve tarih yazımı etkisi altında kaydedilen İsrail halkının kutsal kitabı, arkeoloji biliminin gün yüzüne çıkardığı eserler doğrultusunda bilgiler vermeye başlayınca, bilim insanlarının İsrail tarihini aydınlatmadaki araçları çeşitlenmiştir. Özellikle Eski Ahit'in Krallar ve Tarihler kitapları Babil, Asur ve Pers tarihleri ile eş zamanlıdır. Bizim bu çalışmadaki amacımız, İsrail ve Yahuda Krallıkları hakkında bilgi veren Tel Dan Steli, Meşa Steli, Kurkh Monoliti, Siyah Dikilitaş, Tel el Rimah Steli, Lakiş Kuşatması Kabartmaları, Siloam Tüneli Yazıtı, İsrail ve Yahuda Krallıkları

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Denizli, Türkiye, seymaay@gmail.com

¹ Bu makale "Birinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Araştırmaları Konferansı, 16-17 Aralık 2017 Konya" da sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özet bildiri olarak basılmıştır. Ayrıca makalenin hazırlanmasında Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi-Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016'dan faydalanılmıştır.

² Mustafa Yiğitoğlu, "Hz. Musa'ya Atfedilen Kitapların Farklı Redaksiyonları", JASSS 5-7 (2012): 812-814.

üzerine düzenlenen Asur ve Babil seferleri hakkında bilgi veren kral yıllıkları gibi yazılı ve arkeolojik verileri tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: İsrail ve Yahuda Krallıkları, Kurkh Monoliti, Siyah Dikilitaş, Tel el Rimah Steli, Lakiş Kuşatması.

ISRAEL AND JUDAH KINGDOMS IN IRON AGE WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Abstract: Until the historical importance of the artifacts of archeology came to light, the only source of Ancient Israel's history was the Old Testament. It is generally accepted that the Old Testament was written by the exiles, after the kingdom of Judah was subjugated in 586 BC. by the Babylonian king Nebuchadnezzar II. While the Old Testament reveals the historical memory of the people of Israel, the difference between the terms used by the writers while recording this memory has led to anachronism. This situation, which emerged in the Old Testament, has been studied by scholars under the name "Four-Source Hypothesis". By this diversity the books of Kings and Chronicles gave synchronized information with Babylonian, Assyrian and Persian histories. Our purpose in this study is to introduce the Tel Dan Stela, Mesha Stela, Kurkh Monolith, Black Obelisk, Tel el Rimah Stela, Lachish Siege Reliefs, Siloam Tunnel Inscription, building remains which are thought to be used as warehouses associated with the King Solomon period and Assyrian and Babylonian Kings Inscriptions about the expeditions on the kingdoms of Israel and Judah that enlightened the Israel and Judah Kingdoms History.

Key Words: Israel and Judah Kingdoms, Kurkh Monolith, Black Obelisk, Tell el Rimah Stela, Lachish Siege.

Giriş

Eski Ahit, İsrail ve Yahuda krallıklarının en erken dönemleri hakkında en kapsamlı bilgiyi verir ancak bu durum tarih ilmi açısından metodolojik sıkıntıya yol açmaktadır. Bununla birlikte Eski Ahit'te sıklıkla "düşman" olarak nitelenen devletlerin çivi yazılı kalıntıları ve anıtsal mimaride kullandıkları süslemeler ortaya çıktıkça kaynaklar çeşitlenmiş ve Yahudi halkının hem din hem de tarih kitabı olan Eski Ahit'te anlatılan olaylar bu veriler doğrultusunda desteklenmiştir.

Eskiçağ'da İsrailoğulları'nın izini sürdüğümüz coğrafya Sümerler'in Ur kentinden başlayarak Kenan Ülkesi'ne oradan da

Mısır'a kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Kenan ülkesi bu geniş coğrafyada önemli bir yere sahiptir. M.Ö. 15. yy.'a tarihlenen Nuzi metinlerinde Kenan bölgesinin, mor anlamındaki *"kinahu"* şeklinde geçmekte olduğu belirtilmektedir³. Bölgenin tarihini izah ederken kullanılan diğer bir terim de Akdeniz ve Ürdün Nehri arasında kalan alanı işaret eden *"Filistin"* kelimesidir. Bununla birlikte Eski Ahit'te İsrailoğulları, *İbrani* ('ibrî-çoğulu 'ibrîm)⁴ adı ile anılmaktadır. Kelimenin kökeni olan *'br*, Sami dillerinde *"karşıya geçmek"* anlamına gelirken, İbraniler nehrin öte tarafından gelenler olarak ifade edilmiştir⁵. Hemen belirtmeliyiz ki Amarna mektuplarının okunmasından sonra mektuplarda geçen ve belirli bir grubu ifade eden *ḥabiru* (Akk. 'apiru) kelimesi ile *'ibrî* kelimesi arasındaki fonetik benzerlik uzmanların dikkat çekmiştir⁶.

Anlaşıldığı üzere *İbrani* kelimesinin kökeni olarak düşünülen *ḥabiru* kelimesi Batı Asya'da farklı zamanlarda farklı şekillerde ancak yakın anlamlarda kullanılmıştır. Başlangıçta sosyal bir grup iken etnik bir tanımlamaya doğru değişim gösteren bu kelimenin⁷ işaret ettiği topluluğun bedevilerden farkı, yayıldıkları coğrafya boyunca kendisine katılan yeni gruplar ile çoğalmalarıdır. Topluluk içerisinde Sami nüfusunun fazla olması

³ Barry J. Beitzel, *The Moody Atlas of the Bible*, (The Moody Bible Institute Of Chicago, 2009): 16.-30.; Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, (Dost Kitabevi Ankara, 2004): 28.; Matthew J. Suriano, "Historical Geography of the Ancient Levant", *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant ca. 8000-332 BCE*, ed. Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, (Oxford University Press, 2014): 9.

⁴ Nadav Na'aman, "Ḥabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *JNES* 45-4, (1986a): 271.

⁵ E. A. Speiser, "Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C. The Hurrians and Their Connections with the Ḥabiru and the Hyksos", *ASOR* 13 (1931-1932): 41.; "abere" nehrî geçmek. Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, Çev.; D. Ahsen Batur, (Selenge Yay., İstanbul 2014): 44.

⁶ E. A. Speiser, "Ethnic Movements", 40.; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, (Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2003): 32. Başlıkta da belirttiğimiz üzere çalışmamızın konusu "Ḥabiru Sorunu" **değildir**. "Ḥabiru Sorunu" ve bu sorun hakkındaki tartışmalar Şeyma Ay Arçın, 2016'da "İbrani Adının Kökeni" başlığı adı altında özetlenmiştir.

⁷ Michael B. Rowton, "Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-ibrîm", *JNES* 35-1(1976), 19.; E. A. Speiser, "Ethnic Movements", 34.

onlara yarı etnik bir kimlik kazandırmıştır⁸. Zamanla **ḥabiru** kelimesi bu yersiz yurtsuz topluluğu tanımlamanın da ötesine geçmiştir. Krallar kendi emirlerinden ayrılan ve kendilerine karşı gelen beyleri küçük gördüklerini ve artık düşman olduklarını anlatmak amacıyla bu kimseler için **ḥabiru** kelimesini kullanmışlardır⁹.

Göç İsrailoğulları tarihinin en önemli olgusudur. Hz. İbrahim, Sümerler'in Ur kentinden göç ederek Harran'a ulaşmıştır. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf dönemlerinde de göç devam etmiş, kıtlık sebebiyle Mısır'a yerleşen İsrailoğulları Hz. Musa öncülüğünde Mısır'dan çıkmış ancak onun ölümü sonrası Yeşu liderliğinde vaadedilmiş topraklara ulaşmıştır. İsrail halkı artık "**hâkimler**" olarak anılan, toplum tarafından otoritesi kabul edilmiş ve fikirlerine güvenilen şefler tarafından idare edilmektedir. Hâkimler dönemi, İsrailoğulları ve komşuları Filistler'in mücadelelerine sahne olmuştur. "**Tanrı Krallığı**"nı reddederek, komşuları Filistler'in karşısında askeri bakımdan başarılı olmak için şeflerinden bir kral atanmasını isteyen İsrail halkı, **Saul**'u ilk kralları olarak kabul etmiştir. Saul'un krallığı ile başlayan **Birleşik Krallık** dönemine ilişkin bilgiler komşu devletlerin yazılı kaynaklarının satır aralarında çok kısıtlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Hz. Süleyman ile krallık bürokratik anlamda tam bir ivme kazanmış ancak bu ivme toplumun bir bölümünü rahatsız eden yüksek vergileri de beraberinde getirmiştir. Hz. Süleyman'ın ölümü sonrası, bunu fırsat bilen ve yüksek vergilerden bunalmış topluluğun bir bölümü Yerovam liderliğinde Rehovam'ın krallığından ayrılmıştır. Bu bölünme ile başkenti Samaria olan **İsrail Krallığı** ve başkenti Kudüs olan **Yahuda Krallığı** kurulmuş; ilkinde Asur Krallığı ikincisine Babil Krallığı son vermiştir. Bu iki krallığın

⁸ J. R. Kupper, "Northern Mesopotamia And Syria-The Benjaminites and other Nomads, and the Habiru", *CAH* 2.1, Ed.:I.E.S. Edwards vd., (Cambridge University Press, 2008), 27.; E. A. Speiser, "Ethnic Movements", 37, 41.

⁹ Bkz.: EA 288, W. Moran, *The Amarna Letters*, (The John Hopkins University Press, USA 1992): 331.; Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, (Equinox Publishing, London 2007): 27.; Nadav Na'aman, "Ḥabiru and Hebrews", 258, 287.; John A. Wilson, "The Eperu of the Egyptian Inscriptions", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-4, (1933): 276.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi-Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, (Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016): 13.

Asur ve Babil Krallıkları ile olan mücadeleleri eskiçağ tarih yazımında önemli bir yere sahip olan Asur Krallığı'nın yazılı kaynaklarından ve Babil kroniklerinden okunmaktadır. Bu çalışmanın amacı Eski Ahit dışında, İsrail ve Yahuda Krallıkları hakkında bilgi veren yazılı ve arkeolojik kaynakları tanıtmaktır.

Tel Dan Steli

M.Ö. 9. yy.'a tarihlenen stel¹⁰, İsrail'in kuzeyindeki Galile bölgesinde, Hermon dağı eteklerinde 1993 yılında bulunmuştur. Stelin gün yüzüne çıkarıldığı alandaki yıkım izlerinin III. Tiglat Pilaser'in 733/732 yıllarında İsrail'in kuzeyine yaptığı seferler ile çağdaş olduğu belirtilmektedir¹¹. Asur kralının sefer yaptığı bu tarihlerde, bölgede İsrail ve Yahuda Krallıkları ile beraber küçük kent devletleri de bulunmaktadır. Tel Dan kenti Asur yıkımı ile ilk karşılaşan kentler arasındadır¹². Ancak metnin içeriğinin kentteki Asur yıkımı ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Metnin çevirisi¹³ ise şu şekildedir:

1. ...
2. ...babam doğruldu
3. ...ve babam öldü, o [kaderine] gitti [İs-]
4. rail önceden babamın topraklarına...
5. ben [İsrail'e karşı savaştım?] ve Hadad benim önümden gitti...

¹⁰ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel-Epigraphic Evidence from the Iron Age*, (SBL, Atlanta 2010): 51.

¹¹ Avraham Biran, Joseph Naveh, "An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan", *Israel Exploration Journal* 43/2-3, (1993): 81, 85, 86.

¹² E. Stern, "Israel at the Close of the Period of the Monarchy: An Archaeological Survey", *The Biblical Archaeologist* 38-2, (1975): 31.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 5.

¹³ Metnin Aramiceden İngilizceye tercümesi için bkz.: Avraham Biran, Joseph Naveh, "An Aramaic Stele", 90. Ayrıca metinde adı anılmayan krallar için öneriler: Yoram, Ahav, Ahazya ve Yehu. Bkz.: William M. Schniedewind, "Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt", *BASOR* 302, (1996): 77-78. Metin hakkındaki tartışmalar ve tercüme önerileri için Gershon Galil, "A Re-Arrangement of the Fragments of the Tel Dan Inscription and the Relations Between Israel and Aram", *Palestine Exploration Quarterly* 133, (2001): 19.; George Athas, *The Tel Dan Inscription A Reappraisal and a New Interpretation*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 360, (Sheffield Academic Press London 2003): 139-194.

6. ...kralım. Ve ben kılıçtan geçirdim [onların X piyadelerini ve savaş ara-]
7. balarını ve iki bin süvarisini...
8. İsrail kralı. Ve [ben] kılıçtan geçirdim [... kra-]
9. lını **Davud'un evinin**. Ve ben yerleştirdim...
10. onların topraklarını
11. diğerleri...[...hü]
12. küm sürdü İs[rail]in üzerinde
13. üzerine kuşatma...

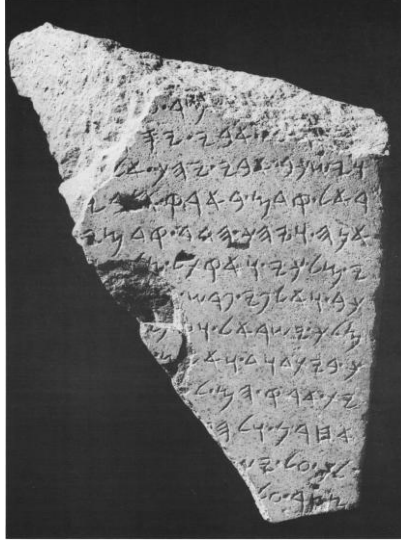
Metinde steli yazdıran kralın adı anılmamaktadır. Stelin yazıldığı M.Ö. 9. yy.'da, Doğu Akdeniz'de Aram, İsrail ve Yahuda Krallıkları hem kendi aralarında savaşmış, hem de ortak düşman Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuşlardır. Tel Dan steline göre İsrail ve Yahuda krallıklarının her ikisinin de adı anılmayan ve steli diktiren kral tarafından mağlup edilmesi dikkat çekicidir. İsrail'in kuzeyindeki Dan kenti bölgesi, M.Ö. 9.yy.'da Şam (Damascus) Krallığından önce Betrehov, Sova ve Maaka kentleri tarafından kontrol edilmekteydi¹⁴. Stelin Asur kralı III. Salmanassar'ın ölümünden sonra İsrail'in kuzeyinde hâkimiyet kurmaya çalışan Şam kralı Hazael tarafından diktirildiği düşünülmektedir¹⁵. Gerçekten de Şam ve İsrail Krallıkları arasında ticaret yollarına egemen olma isteği sebebi ile ortaya çıkan mücadelede, Kudüs kralı Ahazya, Şam kralı Hazael'in hedefi olan İsrail kralı Yoram'a müttefik olmuştur¹⁶. Ancak Yoram'ın yaralanması üzerine Yehu İsrail kralı olmuş, Hazael ile Yehu anlaşıp, Yoram ve Ahazya'yı öldürmüştür¹⁷. Stelde bahsi geçen *Davud'un Evi* ve *İsrail*, Yoram ve Ahazya'nın yönettiği krallıklardır.

¹⁴ Avraham Biran, Joseph Naveh, "An Aramaic Stele", 95-97.

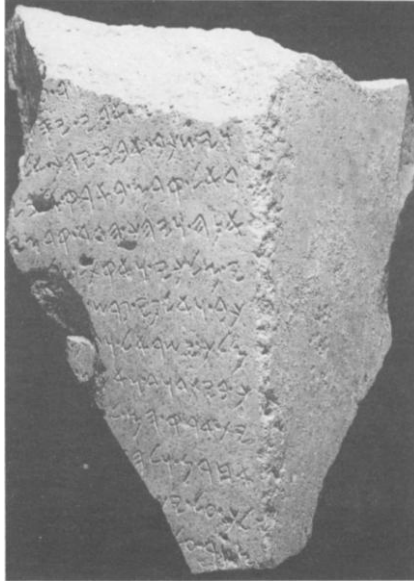
¹⁵ Israel Finkelstein, "Digging for the Truth: Archaeology of the Bible", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, (Society of Biblical Literature, Atlanta 2007): 14.; Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy*, 51-53.

¹⁶ Mario Liverani, *Israel's History*, 110.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 55.

¹⁷ Siegfried H. Horn, *The Divided Monarchy-The Kingdoms of Judah and Isreal, Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, (Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999): 150.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 56.

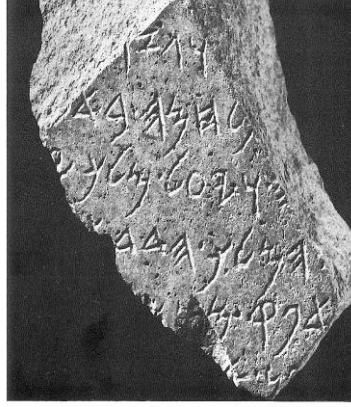
Resim 1¹⁸

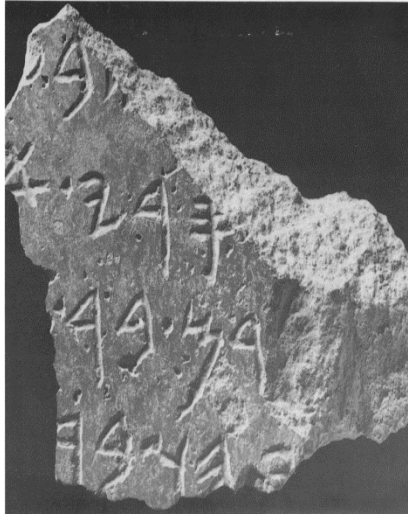
Resim 2¹⁹

¹⁸ Avraham Biran, Joseph Naveh, "An Aramaic Stele", 88.

¹⁹ Avraham Biran, Joseph Naveh, "An Aramaic Stele", 90.

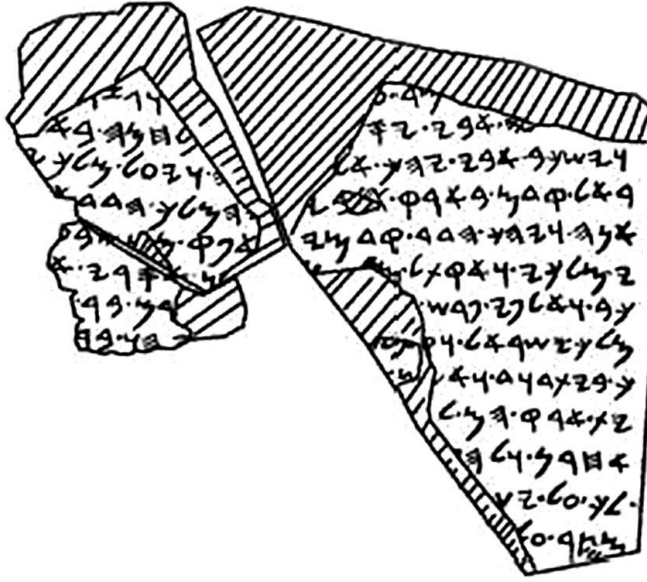
Resim 3²⁰

Resim 4²¹

²⁰ Parça B1. Avraham Biran, Joseph Naveh, "The Tel Dan Inscription: A New Fragment", Israel Exploration Journal 45-1, (1995): 5.

²¹ Parça B2. Avraham Biran, Joseph Naveh, "The Tel Dan Inscription", 8.

Resim 522

Meşa Steli

Stel 1868 yılında Ürdün’de bulunmuştur²³. Şimdi Louvre Müzesinde²⁴ sergilenen stelin Moav Kralı Meşa tarafından yazdırıldığı belirtilmektedir²⁵. Moav yazısı ile Fenikece yazılmış²⁶ bu stelin konusu İsrail Krallığı’nın Moav Ülkesi’ni vergi ile kendisine bağlamasıdır:

²² Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy*, 50.

²³ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy*, 54.

²⁴ William L. Reed, Fred V. Winnett, “A Fragment of an Early Moabite Inscription from Kerak”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 172, (1963): 2. Adı geçen makale Meşa steli ile paralellik gösteren ve Kerak’ta bulunmuş bir Moav yazıtı ile ilgilidir.

²⁵ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, 48.; Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu II M.Ö. 3000-330*, (Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010): 118.

²⁶ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy*, 54.

“Omri, İsrail kralı, Medeba ülkesini mülkü yaptı. Ve orada kendi yılları ve oğullarının yarıyılına kadar oturdu: 40 yıl. Ama Kemoş onu benim günlerimde geri verdi.”²⁷

İsrail kralı Omri (M.Ö. 885-874) ve oğlu Ahav (M.Ö. 874-853) dönemlerinde Moav Krallığı İsrail Krallığı’na vergi vermiş ancak Ahav’ın Şam Krallığı ile ittifaka girip yönünü Asur Krallığı’na çevirmesini fırsat bilen Moav kralı Meşa, kendi topraklarında yeniden kontrolü sağlamıştır²⁸. Ancak Eski Ahit’te anılan Omri ve faaliyetleri ile Meşa stelinde anılan Omri’nin ortaya koyduğu faaliyetlerin farklı anlatılması, araştırmacıların dikkatini çekmiş olduğu hâlde yine de her iki Omri’nin de aynı kişi olduğu kabul edilmiştir²⁹. Omri’nin tanrının emirlerini çiğneyen, tanrının gözünde kötü olan Eski Ahit’teki imajına karşılık; Meşa stelindeki bilgiler Omri ve soyunun başarılı idareleri hakkında bilgi vermektedir.

²⁷ Walter C. Kaiser, *A History of Israel from the Bronze age through the Jewish Wars*, (Broadman and Holdman Publisher, USA 1998): 364-365.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 51.

²⁸ Mario Liverani, *The Ancient Near East-History, Society and Economy*, (Routledge, Newyork 2014): 410.; Siegfried H. Horn, *The Divided Monarchy*, 143.; W.F. Albright, “Palesteanian Inscriptions-The Moabite Stone”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, Ed.: James R. Pritchard, (Princeton University Press, Princeton-New Jercey 1969): 320-321., Yazıtın Türkçe tercümesi için bkz.: Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakınoğu II*, 118-119.

²⁹ George Athas, *The Tel Dan Inscription*, 307-308.

Resim 6³⁰Resim 7³¹

³⁰ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy*, 52.

³¹Bilgilendirme amaçlı kullanılan bu görsel The British Museum internet sitesinden alınmıştır.(www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1489847&partId=1 erişim tarihi: 01.12.17)

Kurkh Monoliti

Asur Kralları II. Asurnasirpal (M.Ö. 884-859) ve oğlu III. Salmanassar'ait (M.Ö. 859-824) Diyarbakır-Üçtepe'de bulunmuş Kurkh Monolitleri'nden³² III. Salmanassar'a ait olanında, kralın M.Ö. 853 yılında, Şam Kralı Hadadezer, Hamat kralı İrhulena ve İsrail kralı Ahav'ın kendisine karşı oluşturduğu ittifakı Karkar bölgesinde bozguna uğrattığı yazmaktadır³³:

"Argana" şehrinden hareket ederek Karkar şehrine yaklaştım. Kralî şehri Karkar'ı yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Bu on iki krallıktan bir ittifak oluşmuştu: 1,200 savaş arabası, 1,200 süvari, 20.000 asker ile Şamlı Adad-İdri; 700 savaş arabası, 700 süvari, 10.000 asker ile Hamatlı İrhuleni'nin birliği; 2000 savaş arabası, 10000 asker ile İsraili Ahav'ın birliği ("a-ḥa-ab-bu KUR sir- 'a-la-a-a")³⁴

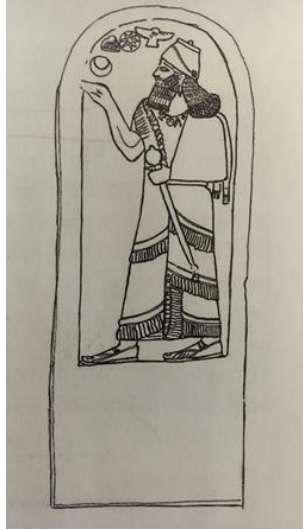
³² Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe 1*, (Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998): 2 ve 5 dn 7.; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II-Assur Resim Sanatı*, (Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010): 59.; A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3*, (University of Toronto Press, Canada 2002): 11.

³³ Shigeo Yamada, "The Manipulative Counting of the Euphrates Crossings in the Later Inscriptions of Shalmaneser III", *Journal of Cuneiform Studies* 50, (1998): 92., H. J. Cook, "Pekah", *Vetus Testamentum* 14-2 (1964): 122.; Horst Klengel, *Syria 3000 to 300 B.C.-A Handbook of Political History*, Academia Verlag, (Berlin 1992): 64.; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (Dost Kitabevi Yay., Ankara 2006): 280.; Mario Liverani, *The Ancient Near East-History*, 412.; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya-En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, (Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2007): 235.; Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, 223.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 53.

³⁴ A. Kirk Grayson, *858-745 BC*, 23.; Şeyma Ay, *İsrail ve Yahuda*, 3.; Ayrıca bkz.: Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu II*, 143-144.; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, (Bilgin Kültür Sanat Yay., Ankara 2015): 144.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 54.

Resim 8³⁵

Resim 9³⁶

³⁵ Bilgilendirme amaçlı kullanılan bu görsel The British Museum internet sitesinden alınmıştır.(www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=367117&partId=1&place=33556&plaA=33556-3-1&page=1 erişim tarihi: 01.12.17)

³⁶ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II*, 59.

Siyah Dikilitaş

1846 yılında A. H. Layard tarafından Nimrud (Kalah) kentinde bulunan ve Siyah Dikilitaş (Black Obelisk) olarak anılan yazıt Asur Kralı III. Salmanassar'a (M.Ö. 859-824) aittir³⁷. III. Salmanassar Doğu Akdeniz bölgesinde hâkimiyet sağlamak için aynı bölgeye birkaç kez sefer düzenlemiştir³⁸. Seferler sonucunda bölgeyi vergi yoluyla kendine bağlamıştır. Vergiye bağlanan krallar arasında İsrail kralı Yehu (M.Ö. 841-814) da vardır:

*"Omri Evi'nin Yehu'dan vergi aldım: gümüş, altın, altın bir kâse, altın bir çanak, altın taslar, altın kovalar, kalay, kral danışmanının hizmetkârları (ve) mızraklar."*³⁹

Seferlerin kaydedildiği Siyah Dikilitaş'ta İsrail kralı Yehu⁴⁰ III. Salmanassar'ın ayaklarına kapanmış bir hâlde çizilmiştir⁴¹:

³⁷ P. Kyle McCarter, " "Yaw, Son of 'Omri": A Philological Note on Israelite Chronology", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 216, (1974): 5.

³⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, (İletişim Yay., İstanbul 2006): 160.; Ekrem Memiş., *Eskiçağda Mezopotamya*, 200-201.

³⁹ A.Kirk Grayson, *858-745 BC*, 149.

⁴⁰ Burada Yehu'nun kralın ayaklarına kapanarak "aman dilediği" görüşü öne sürülmektedir. Bu sahnenin farklı bir değerlendirmesi için bkz.: "Ancak bize göre bu bir selamlama sahnesidir. Çünkü selamlarken, ileride değineceğimiz üzere, "ayaklara kapanma" hareketi Amarna dönemi mektuplarında sıklıkla belirtilen bir saygı göstergesidir." Bkz.: Şeyma Ay Arçın, H. Gül Küçükbezci, "Eskiçağda "Selamlaşma" ve "Huzura Çıkma", *Selamlaşma Kitabı*, Ed.: Emine Gürsoy Naskali, (Dergâh Yay. 2018), basım aşamasında.

⁴¹ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II*, 55-56.; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, 49.

Resim 10 ⁴²

Tel el Rimah Steli

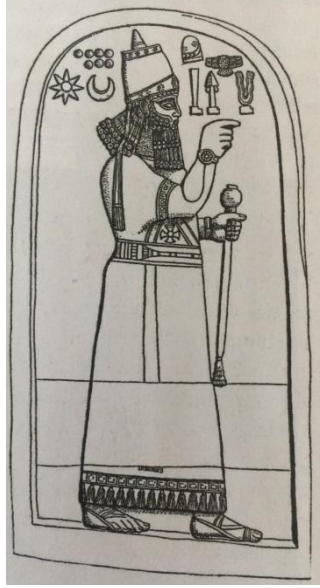
Asur kralı III. Adad Nirari'ye (M.Ö. 810-782) ait Tel el Rimah (Irak, Ninive'de) stelinde kralın M.Ö. 806/5 yılında yaptığı seferlerde geçen "*Iašu*"nun, İsrail kralı Yehoaş olduğu düşünülmektedir⁴³: ša^miu-'a-su KUR sa-me-ri-na-a-a *Samarialı Yehoaş*⁴⁴ Ayrıca III. Adad Nirari'nin vergiye bağladığı krallıklar arasında geçen Humri (Omri) ülkesi, İsrail Krallığı'nı işaret etmektedir: *Fırat kıyısından, Hatti memleketi, tüm Amurru memleketi, Tiyre, Sidon, Samaria (Humri) (KUR hu-um-ri-i), Edom, (ve) Palastu, batıdaki büyük denize kadar bölgeyi kontrolüm altına aldım. Onları vergi ve haraçla kendime bağladım*⁴⁵.

⁴² J. Reade, *Assyrian Sculpture*, (British Museum Publications, 1983): 45.

⁴³ W. H. Shea, "Adad-Nirari III and Jehoash of Israel", *JCS* 30-2, (1978): 107.; Stephanie Page, "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah", *Iraq* 30-2, (1968): 149.

⁴⁴ A. Kirk Grayson, 858-745 BC, 211.; "§8 ma-da-tu ša^mIa-'a-su mā^tSa-me-ri-na-a-a" Bkz.: Stephanie, Page, "A Stela of Adad-nirari III", 139-153.

⁴⁵ A. Kirk Grayson, 858-745 BC, 213.

Resim 11⁴⁶

III. Tiglat-Pilaser Dönemi Yazılı Kaynakları

Tevrat'ta "Ve Asur kralı **Pul**⁴⁷ geldi...⁴⁸" şeklinde ifade edilen Asur kralı III. Tiglat Pilaser'in (M.Ö. 745-727) 8. Sefer yılı yazıtında (M.Ö. 738)⁴⁹ kralın İsrail kralı Menahem üzerine sefer düzenlediği kaydedilmiştir: *Kummuhlu Kustapsi, Aramlı Rezin, Samarialı Menahem (me-ni-ḫi-im-me URU. sa-me-ri-na-a-a)*⁵⁰

⁴⁶ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II*, 61.

⁴⁷ III. Tiglat-pilaser. Bkz.: M. Kellener, "The Fall of the Kingdom of Israel", *The Biblical World* 25-1, (1905): 9.

⁴⁸ 2. Krallar 15:19.; III.Tiglat Piaser ve Pul eşitliği için bkz.: Steven W. Holloway, "The Quest For Sargon, Pul And Tiglath-Pileser in The Nineteenth Century", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger Jr, (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002): 76-77.

⁴⁹ Hayim Tadmor, Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722BC) Kings of Assyria, Royal Inscriptions Kings of Assyria 1*, (Winona Lake Indiana Eisenbrauns 2011): 44.

⁵⁰ Louis D. Levine, "Menahem and Tiglath-Pileser: A New Synchronism", *BASOR* 206, (1972): 40-42.; Ryan, Byrne, "Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute", *BASOR* 331, (2003): 21.; Hayim Tadmor, Shigeo

Yine III. Tiglat Pilser'in M.Ö. 734-732 yıllarında Suriye-Filistin bölgeleri üzerine düzenlediği seferleri hakkında bilgi veren 13. kralî yıl kayıtlarında: *Humri (Omri) (KUR.É-ḫu-um-ri-a²...)* Evi memleketinin 16 bölgesi⁵¹ ifadesinde geçen Humri evi memleketi İsrail Krallığını işaret etmektedir. Bununla birlikte III. Tiglat Pilaser Suriye-Efrayim savaşında⁵² mağlup ettiği İsrail kralı Pekah yerine Hoşea'yı kral olarak atadığını bildirmektedir: *[ben/onlar] kralları Pekah'ı (ḥa-qa-ha) öldürdü(m) ve ben Hoşea'yı (ḥa-ú-si-T) [kral olarak] üzerlerine getirdim*⁵³.

V. Salmanassar Dönemi Yazılı Kaynakları

Asur kralı V. Salmanassar (M.Ö. 727-722), Mısır ile ittifak yapmakla kalmayıp Asur'a ödemesi gereken vergiyi de Mısır'a ödeyen İsrail kralı Hoşea⁵⁴ üzerine sefer düzenlemiştir (M.Ö. 727): *Tebet ayının 25. gününde Asur ve Akad'ın Salmanassar'ı tahta çıkıktı. O Samaria'yı yıktı*⁵⁵.

II. Sargon Dönemi Yazılı Kaynakları

II. Sargon'a (M.Ö. 722-705) ait Nimrud Prizması'nda İsrail kralının adı anılmadan Samaria kentine düzenlenen seferden

Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III*, 46.; Şeyma Ay, "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies* 3-1, (2011): 5-6.; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda*, 61-62.

⁵¹ Hayim Tadmor, Shigeo, Yamada *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III.*, 61, 62. Humri (omri) Evi memleketi için bkz. *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III*, 105, 112, 131, 134.

⁵² Bob Beckings, *The Fall of Samaria-An Historical and Archaeological Study*, (Brill, Leiden-Newyork-Köln 1992): 6.

⁵³ Hayim Tadmor, Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III*, 106.; ARAB I, §816, 293.; Şeyma Ay, "...Düzenlen Asur Seferleri", 7.

⁵⁴ Mario Liverani, *Israeal's History*, 145.; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, 49.

⁵⁵ II. Krallar 17: 22-24.; K. Lawson Younger Jr., "Recent Study on Sargon II, King of Assyria: The Implications for Biblical Studies", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas & K. Lawson Younger Jr., (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002): 89-290.; Bob Becking, *The Fall of Samaria*, 22, 50.; Şeyma Ay, "...Düzenlenen Asur Seferleri", 8.

bahsedilmektedir: *Bir kral ile anlaşılan [Samaira halkı] ([lú.uruSa-]me-ri-na-a-a) bana [düşman oldu], hizmet etmedi ve [Asur'a] vergi [vermedi], savaştı*⁵⁶.

II. Sargon'un Filistin bölgesine yaptığı seferleri ve Gaza kenti lideri Hanun'un mağlubiyetini anlatan yazıtta geçen: "Omri evinin geniş ülkesini (**KUR** (*māt*) **É(bēt)-Hu-um-ri-a**) hâkimiyet altına alan (Sargon)..." ve "... ki-rib **KUR** (*māt*) **É(bēt)-Hu-um-ri-a** ... onları Omri evinin topraklarına yerleştirdim" ifadesi İsrail Krallığı'nın sonunu ve İsrail topraklarına uygulanan zorunlu göçü açıklamaktadır. Ayrıca II. Sargon kendini "ša-pi-in^{uru} Sa-me-ri-na ka-la **KUR**(*māt*) **É(bēt)-Hu-um-ri-a** (Sargon) Samaria'yı ve Omri Evi'nin bütün topraklarını ele geçiren"⁵⁷ kral olarak tanıtmaktadır.

Sanherib Dönemi Yazılı Kaynakları, Ninive Sarayı Duvar Kabartmaları ve Yahuda Krallığı'na Ait "lmlk" Kralî Mühür Baskılı Saklama Küpü, Siloam Tüneli Yazıtı

Babası II. Sargon'dan sonra kral olan Sanherib (M.Ö. 705-680) krallığının ilk zamanlarında Babil ülkesindeki karışıklıklar ile ilgilenmiş, bundan faydalanan Yahuda kralı Hizkiya yaklaşan Asur tehlikesi için hazırlıklara başlamıştır. Bu amaçla kral savunma esnasında erzak depolamak için "**lmlk**"⁵⁸ mühürlü küpler⁵⁹, savunma duvarı⁶⁰ ve tünel⁶¹ inşa ettirmiştir. Hatta Asur saldırısı esnasında

⁵⁶ Bob Beckings, *The Fall of Samaria*, 28.; Hayim Tadmor, "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study", *JCS* 12-1, (1958): 34.

⁵⁷ Bob Beckings, *The Fall of Samaria*, 32-33.

⁵⁸ "lmlk": kralî küp, kralî mal. Bkz.: Nadav Na'aman, "Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the lmlk Stamps", *Vetus Testamentum* 29-1, (1979): 73.

⁵⁹ Oded Borowski, "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria", *The Biblical Archaeologist* 58-3, (1995): 148, 149, 152.; Nadav Na'aman, "Hezekiah's Fortified Cities and the "LMLK" Stamps", *BASOR* 261, (1986b): 6.

⁶⁰ 2. Tarihler 32: 3-4.

⁶¹ 1837 yılında Edward Robinson tarafından bulunan bu tünelin adı "Siloam Tüneli"dir. Şehir surlarından dışarı açılan kanal sebebi ile düşman ordularının tehdidinde açıktır. Ancak John Rogerson ve Philip R. Davies'e göre söz konusu tünel Hizkiya zamanında değil, çok daha sonraları Hasmon Hanedanı döneminde inşa edilmiştir. Buna göre "Warren's Shaft" (Warren'ın Kuyusu) olarak bilinen su sistemi de Hizkiya'nın su kanalı, Siloam Tüneli olmalıdır. Öte taraftan Warren's Shaft olarak

şehrin su kaynağını koruma altına almak için şehrin surları dışındaki havuzdan su taşıyan tünelin yönünü değiştirmiştir⁶². Siloam Tüneli olarak anılan yapı ile ilgili talimatnameyi içeren tablet⁶³ bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmektedir.

Sanherib'in seferi ile ilgili bilgi veren kayıtlardan diğeri, Yahuda kentlerinden olan Azekah üzerine yapılan seferi anlatan ve "Azekah Yazıtı" olarak bilinen metindir⁶⁴: *Anşar'ın kudreti ile, efendim, Yahuda'daki Hizkiya'nın memleketi ([šá ṁḤa-za-qi-j] a-a-u KUR Ja-u-da-a-a) ...gibi Azekah kenti, onun kalesi, benim sınırım ve Yahuda memleketi (KUR Ja-u-di [...]) arasında olan*

Sanherib'in saldırısı sonrası "Kudüs'te bir kuş gibi kafese kısıtılmış" olan Hizkiya, Lakiş kentindeki Sanherib'e bir elçi göndererek krala ordularını çekmesi karşılığında ne dilerse ödeyeceğini bildirmiştir⁶⁵: *Boyunduruğuma girmeyi kabul etmeyen Yahudi Hizkiya'nın duvarlı, güçlü 46 şehrini, onların çevrelerindeki sayısız küçük şehirleri tırmanarak, kuşatarak, saldırarak, yürüyerek, tünelleri ve kanalları kuşattım ve onları aldım. 200.150 kişiyi, sayısız büyük ve küçük, erkek ve dişi, atlar, develer, eşekler, koyun ve keçiyi onlardan aldım ve yağmaladım. Onu kafesteki bir kuş gibi krallık şehri Kudüs'te yakaladım*⁶⁶.

bilinen yapının şehrin içine su taşımaması bu yapının Siloam Tüneli olma ihtimalini düşürmektedir. Bkz.: John Rogerson, Philip R. Davies, "Was the Siloam Tunnel Built by Hezekiah?" *The Biblical Archaeologist* 59-3, (1996): 141-142.; Stig Norin, "The Age of Siloam Inscription and Hezekiah's Tunnel", *Vetus Testamentum* 48-1, (1998): 44.

⁶² J. Rogerson-Philip R. Davies, "Was the Siloam Tunnel", 143.

⁶³ William F. Albright, "Palestinian Inscription. The Siloam Inscription", *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, (Princeton University Press 1969): 321.; Şeyma Ay, "...Düzenlenen Asur Seferleri", 8-9.

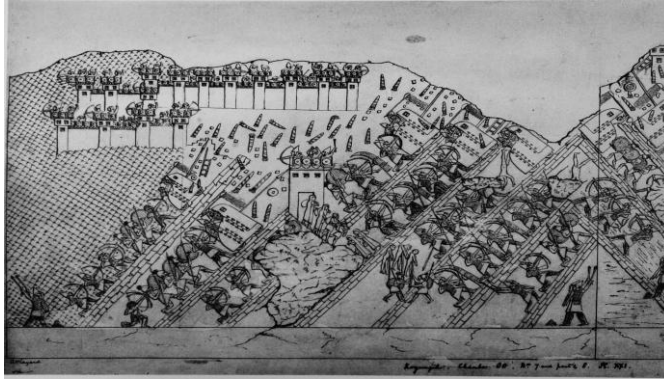
⁶⁴ Nadav Na'aman, "Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah", *BASOR* 214, (1974): 26-27.; K. Lawson Younger Jr., "Recent Study on Sargon II", 292-293. Ayrıca bu seferin II. Sargon döneminde yapıldığına dair görüşler için bkz.: K. Lawson Younger Jr., "Recent Study on Sargon II", 316-317.

⁶⁵ William G. Galagherr, *Sennacherib's Campaign to Judah*, *Studies in the History and Culture of Ancient Near East* 18, (Brill, Leiden-Boston-Köln 1999): 132-133.

⁶⁶ ARAB II, §240. Bkz.: D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, (University of Chicago Press 1927): 120.; Leo Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, Ed.: James B. Pritchard, (Princeton University Press, Princeton 1992): 288.; Şeyma Ay, "Düzenlenen Asur Seferleri", 9.; "KUR-ud áš-lu-la šal-la-tiṣ am-nu šá-šu [GIM MUŠEN qu-up-pi] qé-reb URU.ur-sa-lī-im-ma URU LUGAL-ti-šu e-sír-šu" Bkz.: A. Kirk Grayson, Jamie

a. Ninive Sarayı Duvar Kabartmaları

Sanherib'in M.Ö. 701 yılında düzenlediği Lakiş kenti kuşatmasını⁶⁷ ve tahtında oturur hâldeki Asur kralını Lakiş kentinden getirilen tutsakları kabul ederken⁶⁸ gösteren Ninive sarayı duvar kabartmaları oldukça ilgi çekidir. Söz konusu kabartmalar British Museum'da sergilenmektedir.

Resim 12 ⁶⁹

Resim 13 ⁷⁰

Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC) Part 2, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2*, (Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2014): 80.

⁶⁷ Richard D. Barnett, Erika Bleibtreu, Geoffrey Turner, *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, (British Museum Press 1998): 100.

⁶⁸ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 104.; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II*, 171.

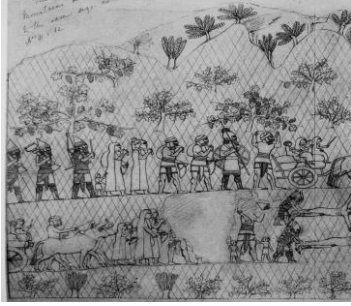
⁶⁹ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 340.

Resim 14⁷¹

Resim 15⁷²

Resim 16⁷³

Resim 17⁷⁴

⁷⁰ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 339.

⁷¹ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 344.

⁷² Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 344.

⁷³ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 346.

⁷⁴ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 347.

Resim 18⁷⁵

Resim 19⁷⁶

⁷⁵ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 353.

⁷⁶ Richard D. Barnett vd., *Sculptures*, 354.

b. “lmlk” Kralî Mühür Baskılı Saklama Küpü

Resim 20⁷⁷

Resim 21⁷⁸

⁷⁷ “kralî mühür”. David Ussishkin, “Royal Judean Storage Jars and Private Seal Impressions”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 223 (1976): 5. Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde Yahuda Krallığı dönemine ait (M.Ö. 8.-7. yy.’lar) taşıma kabı kulp parçalarında lmlk mühürlü şehir damgalı eserler sergilenmektedir.

⁷⁸ David Ussishkin, “Royal Judean Storage”, 5.

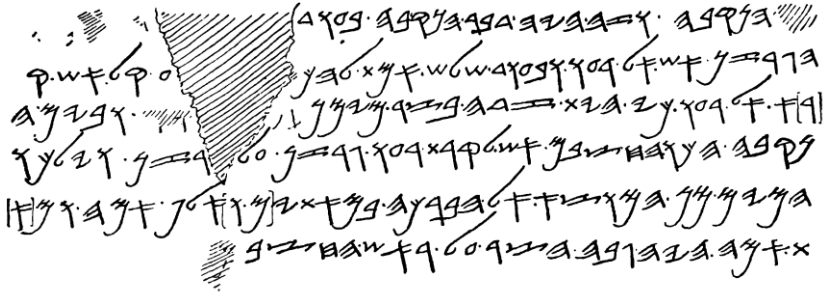
Resim 22⁷⁹

c. Siloam Tüneli Yazıtı

Resim 23

⁷⁹ "saklama küpü". David Ussishkin, "Royal Judean Storage", 4.

Resim 24⁸⁰

“[] kazma. Ve bu kazma işi bu şekilde yapıldı. Taş ustaları karşılıklı olarak aynı doğrultuda kazma ile vururken (kazarken), hâlâ kazmak için 3 endaze vardı, karşılıklı bağırarak adamların sesi duyuldu, kayanın kuzeyinde ve güneyinde bir yarık vardı. Ve kazma günü taş ustaları vurdu, her bir arkadaş ve kazma karşılaştı. Sonra sular kaynaktan 1200 endazedeki havuza aktı. Ve taş işçilerinin başındaki kayanın yüksekliği 100 endaze idi.”⁸¹

II. Nabukadnezar Dönemi Yazılı Kaynakları

Babil kralı II. Nabukadnezar kendisine vergi ödemeyen⁸² ve Mısır yanlısı politika sergileyen Yahuda Kralı **Yehoakin** üzerine M.Ö. 597 yılında sefer düzenlemiştir. Kral Kudüs kentini Adar ayının 2. gününde (16 Mart) teslim almıştır⁸³. BM 21946, 5. Yıl kayıtları, A.y. 11-13⁸⁴: 7. Yıl: Kislev ayında Akat'ın kralı ordusunu topladı ve Hattu üzerine yürüdü. Yahuda şehrine karşı karargâhını kurdu ve Adar ayının ikinci gününde kenti kuşattı ve kralını ele geçirdi.

⁸⁰ J. Rogerson-Philip R. Davies, “Was the Siloam Tunnel”, 144.

⁸¹ Metnin Aramice’den İngilizce’ye tercümesi için bkz.: J. Rogerson-Philip R. Davies, “Was the Siloam Tunnel”, 144.

⁸² Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 163.

⁸³ Siegfried H. Horn, *The Divided Monarchy*, 195.

⁸⁴ A. Kirk Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, (Winona Lake Indiana, Eisenbrauns 2000): 102.; Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, Ed.: Benjamin R. Foster, (SBL, Brill-Leiden, Boston, 2005): 230, 231.

Kaynakça

Albright, W.F. "Palestenian Inscriptions-The Moabite Stone", *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, Ed.: James R. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jercey (1969): 320-321.

Albright, W. F. "Palestinian Inscription. The Siloam Inscription", *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, Ed.: James R. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jercey (1969): 320-323.

Athas, George. *The Tel Dan Inscription A Reappraisal and a New Interpretation*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 360, Sheffield Academic Press London 2003.

Ay Arçın, Şeyma. H.Gül Küçükbezci, "Eskiçağda "Selamlaşma" ve "Huzura Çıkma", *Selamlaşma Kitabı*, Ed.: Emine Gürsoy Naskali, Dergâh Yay. 2018, (basım aşamasında).

Ay Arçın, Şeyma. *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi-Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016.

Ay, Şeyma. "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies* 3-1, (2011): 1-14.

Barnett, Richard D., Erika Bleibtreu, Geoffrey Turner. *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, British Museum Press 1998.

Becking, Bob. *The Fall of Samaria-An Historical and Archaeological Study*, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1992.

Beitzel, Barry J. *The Moody Atlas of the Bible*, The Moody Bible Institute of Chicago 2009.

Besalel, Yusuf. *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2003.

Biran, Avraham. Joseph Naveh, "An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan", *Israel Exploration Journal* 43(2-3)(1993): 81-98.

Biran, Avraham. Joseph Naveh, "The Tel Dan Inscription: A New Fragment", *Israel Exploration Journal* 45-1(1995): 1-18.

Boroswski, Oded. "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria", *The Biblical Archaeologist* 58-3 (1995): 148-155.

Byrne, Ryan. "Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 331 (2003): 11-25.

Cook, H. J., "Pekah", *Vetus Testamentum* 14-2 (1964): 121-135.

Finkelstein, Israel. "Digging for the Truth: Archaeology of the Bible", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta (2007): 9-20.

Galagherr, William G. *Sennacherib's Campaign to Judah*, Studies in the History and Culture of ancient Near East Vol. 18, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.

Galil, Gershon. "A Re-Arrangement of the Fragments of the Tel Dan Inscription and the Relations Between Israel and Aram", *Palestine Exploration Quarterly* 133 (2001): 16-21.

Glassner, Jean-Jacques, *Mesopotamian Chronicles*, Ed.: Benjamin R. Foster, SBL, Brill-Leiden, Boston, 2005.

Gökçek, L. Gürkan. *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yay., Ankara 2015.

Grayson, A. Kirk. *Assyrian and Babyloian Chronicles*, Winona Lake Indiana, Eisenbrauns 2000.

Grayson, A. Kirk., Jamie Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC) Part 2, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2*, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2014.

Grayson, A. Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3*, University of Toronto Press, Canada 2002.

Holloway, Steven W. "The Quest For Sargon, Pul And Tiglath-Pileser In The Nineteenth Century", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger Jr, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002.

Horn, Siegfried H. *The Divided Monarchy-The Kingdoms of Judah and Israel, Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999.

Kaiser, Walter C. *A History of Israel from the Bronze Age Through the Jewish Wars*, Broadman and Holdman Publisher, USA 1998.

Kellener, M. "The Fall of the Kingdom of Israel", *The Biblical World* 25-1(1905): 1-19.

Klengel, Horst. *Syria 3000 to 300 B.C.-A Handbook of Political History*, Academia Verlag, Berlin 1992.

Köroğlu, Kemalettin., *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yay., İstanbul 2006.

Köroğlu, Kemalettin. *Üçtepe 1*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.

Kuhrt, Amelie. *Eskiçağda Yakındoğu II M.Ö. 3000-330*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.

Kupper, J.R. "Northern Mesopotamia And Syria-The Benjaminites and other Nomands, and the Habiru", *CAH 2.1*, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press (2008): 1-41.

Levine, Louis D. "Menahem and Tiglath-Pileser: A New Synchronism", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 206 (1972): 40-42.

Liverani, Mario., *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007.

Liverani, Mario. *The Ancient Near East-History, Society and Economy*, Routledge, Newyork 2014.

Luckenbill, D. D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, University of Chicago Press 1927.

McCarter, P. Kyle. " "Yaw, Son of 'Omri": A Philological Note on Israelite Chronology", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 216 (1974): 5-7.

Memiş, Ekrem. *Eskiçağda Mezopotamya-En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2007.

Moran, William L. *The Amarna Letters*, The John Hopkins University Press, USA 1992.

Moscato, Sabatino. *Fenikeliler*, Dost Kitabevi, Ankara 2004.

Na'aman, Nadav. "Ḥabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *JNES* 45-4 (1986a): 271-288.

Na'aman, Nadav. "Hezekiah's Fortified Cities and the "LMLK" Stamps", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 261 (1986b): 5-21.

Na'aman, Nadav. "Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 214 (1974): 25-39.

Na'aman, Nadav. "Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the lmlk Stamps", *Vetus Testamentum* 29-1 (1979): 61-86.

Nânâ, Mahmut. *Yahudi Tarihi*, Çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Norin, Stig. "The Age of Siloam Inscription and Hezekiah's Tunnel", *Vetus Testamentum* 48-1 (1998): 37-48.

Oppenheim, Leo. "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton 1992.

Page, Stephanie. "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah", *Iraq* 30-2 (1968): 139-153.

Reed, William L. Fred V. Winnett, "A Fragment of an Early Moabite Inscription from Kerak", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 172 (1963): 1-9.

Rogerson, John. Philip R. Davies, "Was the Siloam Tunnel Built by Hezekiah?", *The Biblical Archaeologist* 59-3 (1996) 138-149.

Rollston, Christopher A. *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel-Epigraphic Evidence from the Iron Age*, SBL, Atlanta 2010.

Rowton, Michael B. "Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-ibrîm", *JNES* 35-1 (1976): 13-20.

Schniedewind, William M. "Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 302 (1996): 75-90.

Sevin, Veli., *Yeni Asur Sanatı II-Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.

Shea, W. H. "Adad-Nirari III and Jehoash of Israel", *JCS* 30-2 (1978): 101-113.

Speiser, E. A. "Ethnic Movements in the Near East in the Second Millenium B.C. The Hurrians and Their Connections with the Hıbiru and the Hyksos", *ASOR* 13 (1931-1932): 13-54.

Stern, E. "Israel at the Close of the Period of the Monarchy: An Archaeological Survey", *The Biblical Archaeologist* 38-2 (1975): 26-54.

Suriano, Matthew J. "Historical Geography of the Ancient Levant", *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford Universty Press (2014): 9-23.

Tadmor, Hayim. "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study", *JCS* 12-1 (1958): 22-40.

Tadmor, Hayim. Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722BC) Kings of Assyria, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1*, Winona Lake Indiana Eisenbrauns 2011.

Ussishkin, David. "Royal Judean Storage Jars and Private Seal Impressions", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 223 (1976): 1-13

Van De Mierop, Marc. *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, Dost Kitabevi Yay., Ankara 2006.

Wilson, John A. "The Eperu of the Egyptian Inscriptions", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-4 (1933): 275-280.

Yamada, Shigeo., "The Manipulative Counting of the Euphrates Crossings in the Later Inscriptions of Shalmaneser III", *Journal of Cuneiform Studies* 50 (1998): 87-94.

Yiğitoğlu, Mustafa. "Hz. Musa'ya Atfedilen Kitapların Farklı Redaksiyonları", *JASSS* 5-7(2012): 809-817.

Younger, K. Lawson Jr. "Recent Study on Sargon II, King of Assyria: The Implications for Biblical Studies", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas & K. Lawson Younger Jr., Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London (2002): 288-329.

İnternet Kaynakları

British Museum Koleksiyonu

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=367117&partId=1&place=33556&plaA=33556-3-1&page=1 (erişim tarihi: 01.12.17) (British Museum Mütevelli Heyetine teşekkürler, © Trustees of the British Museum)

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1489847&partId=1 (erişim tarihi: 01.12.17) (British Museum Mütevelli Heyetine teşekkürler, © Trustees of the British Museum)

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 01.10.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 04.12.2017

Mahmoud YAZBAK*

KUDÜS MUTASARRİFLİĞİNİN DOĞUŞU 1864-1914: İDARİ ve SOSYAL ETKİLERİ

Öz: 1830'lardan beri Filistin, Avrupa ülkelerinin dini, siyasi ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmek için büyük baskısı altına girdi. Bundan kaynaklanabilecek tehlikeler karşısında Osmanlı İmparatorluğu boş durmadı. Bu tehdide idari önlemler alarak karşı koymaya çalıştı. Bunlar arasında en önemlisi, Kudüs'ün doğrudan İstanbul'a bağlanmasıyla gerçekleştirildi. Bu dönemde Filistin toplumu idari prosedürler ve reformlardan etkilendi. Kudüs ve birçok reformdan etkilendi. Kudüs'ün dini önemi olan siyasi ve idari bir şehir haline gelmesi, devletin bu önlemleri almasını gerekli kıldı.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, Mutasarrıflık, Vilayetler kanunu, Seçimler

THE BIRTH OF THE JERUSALEM SANJAK 1864-1914: ADMINISTRATIVE AND SOCIAL IMPACTS

Abstract: Since the 1830s, Palestine has been under great pressure from European countries to achieve their religious, political and economic interests. In view of the dangers that might result from this, the Ottoman Empire did not stand idle. The Ottoman Empire tried to counter this threat by taking administrative measures to prevent them from achieving their ambitions. The most important of these measures was when the Ottoman Empire established the independent sanjak Jerusalem and connected it directly with Istanbul. The Palestinian society was affected through the administrative procedures and the many reforms in this period. The fact that Jerusalem became a political and administrative city with religious significance necessitated the state to take these measures.

Key Words: Palestine, Jerusalem, Sanjak, Vilayets Law, Elections.

* Prof. Mahmoud Yazbak, University of Haifa, yazbak@research.haifa.ac.il

Introduction

When Sultan Mahmud II succeeded in eliminating the opposition forces in the Ottoman army and the religious establishment (1826), Ottoman reforms entered the stage of no return. Despite the many obstacles facing the reform program, the reformist trend did not stop until the end of the Ottoman Empire. The regulations and reform principles enunciated in the reform program set out by the *Hatt-ı Şerif* of 1839, the reforms proclaimed in the *Hatt-ı Hümayun* of 1856, and the *Vilayets* Law of 1864 and its amendments in 1871 as well as many other laws reflected the continued Ottoman efforts to stand up to internal and external challenges. The reforms of 1839 and 1856 defined the general trends and objectives with regard to the internal Ottoman situation: the improvement of the legal status of the Ottoman subjects, the promotion of equality between individuals and religious groups, the integration of all subjects (*re'aya*) through their proportional representation in all state institutions, and the preservation of security and justice for all people, i.e., to make the Ottoman Empire a "state of all its subjects (citizens)". After establishing the theoretical basis for the concept of reform, the Ottoman Empire applied these principles through a long series of laws, regulations and instructions.

Ottoman reform attempts have had a direct impact on the communities of the *Bilad al-Sham* (Greater Syria) in general and of Palestine in particular. The internal and external events of the 1830s had upset the security of the Ottoman Empire more than ever before, underscoring the strategic importance of the Levant in general and Palestine in particular. This became evident as the forces of Muhammad Ali Pasha, *vali* of Egypt, invaded Syria (*Bilad al-Sham*) and separated it for a decade from the rest of the Ottoman Empire. The invasion facilitated European intervention in Ottoman internal affairs and opened the doors of Palestine wide to Western countries, which pressed for their interests in Palestine and the Bilad al-Sham in general.

The events that took place in the Bilad al-Sham since the invasion of Muhammad Ali Pasha, the civil war in Mount Lebanon,

and the events of Damascus in 1860, clarified the nature of the European interests in the region. European intellectuals, politicians and missionaries have written about these interests, which amounted to a bid for direct control over Palestine. European ambitions and interests caused the Ottoman state to find itself in a race against time to preserve the Levant and Palestine as parts of the Ottoman Empire.

As the Ottoman Empire attempted to deal with internal and external challenges, it made radical changes in its administrative structure through the *Vilayets* Law of 1864 and its amendments made in 1871. This law led to profound changes in the administrative division of the Ottoman Empire and led to the establishment of new institutions of governance at the local administration level, as well as bolstering the control of the central authority over its representatives in the local administration. The *Vilayets* Law also sought to integrate local elite groups and the subjects in general into the administrative institutions that had been recently introduced at all levels of local administration.

Towards the *Vilayets* Law

On the eve of the Egyptian campaign against *Bilad al-Sham* in late 1831, propaganda and rumors that preceded the advancing Egyptian troops suggested that they would leave the matters much as they found them. This encouraged some of the Palestinian leaders to go out to welcome Ibrahim Pasha, the leader of the Egyptian campaign, and pledge their allegiance to him. They did so in the hope of averting the administrative reforms through which Sultan Mahmud II had begun undermining their semi-autonomous position as local powers.¹

In a defensive move to strengthen the front of *Bilad al-Sham* to counter Mohammed Ali's ambitions, the Sultan ordered the reorganization of the administrative borders of the *vilayet* of Damascus and of Sidon. This move included the removal of the *livas*

¹Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914, A Muslim Town in Transition* (Lieden: Brill, 1998), 18-19.

of Jerusalem and Nablus, located far away from Damascus, the capital of the al-Sham *vilayet*, from that *vilayet* and their subjection to the authority of Abdullah Pasha, the governor of the *vilayet* of Sidon and its capital, Acre ('Akka). The *vilayet* also included within its jurisdiction the *livas* of Jaffa and Gaza.² The Ottoman state took similar action whenever Palestine was at the risk of invasion and occupation.

Following the policy of Muhammad Ali, who had turned Egypt into a single centralized administrative unit under the rule of a single *vali*, and then subjected it to economic monopolization, Ibrahim Pasha abolished the existing administrative division of Syria as soon as he had occupied the province, and turned it into a single administrative unit. At first Ibrahim himself held virtually all authority, both military and civil, but soon discovered that such centralization was more than he could handle. So the post of chief civil governor was separated from that of the chief military governor.³ Neither did Syria survive for long as a single administrative unit, since the Egyptian government soon realized the difficulties it created in collecting the taxes and suppressing the numerous uprisings that flared up throughout *Bilad al-Sham*. In 1834, Syria was divided into seven *eyalets*: Adana, al-Sham, Aleppo, Tripoli, Sidon, Jaffa and Acre.⁴

When the Ottomans re-established control over Palestine, they restored the administrative structure of the *vilayets* more or less to its form before the Egyptian occupation. Beginning from 1841, the Ottoman administration paid special attention to the administrative position of Jerusalem (Kudüs), and its *sanjak* enjoyed a special status

²*Sijill* of Jaffa *Shari'a* Court, vol. 8, 64; Asad Rustum, *al-USul al-'Arabiyya li-Ta'rikh Suriyya fi 'Ahd Muhammad 'Ali Pasha*, 5 vols. (Beirut, 1930-1933), vol. 1, 23-24, 30; Butrus Abu Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century," in *The Palestinians and the Middle East Conflict*, ed. Gabriel Ben Dor (Montreal, 1978), 21-23.

³ Asad Rustum, *al-USul al-'Arabiyya li-Ta'rikh Suriyya fi 'Ahd Muhammad 'Ali Pasha*, 5 vols. (Beirut, 1930-1933), vol.4, para. 5746, 18.

⁴At the head of these stood a *hukumdar* (general civil governor) while Ibrahim Pasha himself was their *sir'askar* (general military governor); see Rustum, *Mahfuzat*, vol. 4, para. 5746, 18, 29.

in relation to other Palestinian *sanjaks*. Its borders were extended to include the *kazas* (districts) of Gaza, Jaffa and Hebron, as well as the *sanjak* of Nablus until 1858. Thus, for the first time since the beginning of Ottoman rule in Palestine, the status of the city of Jerusalem was raised and it became an administrative center for the middle and southern regions of Palestine. In the same year, 1841, the Ottoman Empire raised the administrative status of the *sanjak* of Jerusalem, linked it directly to Istanbul, separating it from Damascus, and appointed a senior official to manage it.⁵ The Ottoman government believed that by doing so it could provide greater protection to the *sanjak* of Jerusalem against the great dangers facing Palestine in general and Jerusalem in particular. These dangers issued from the clearly growing political and religious interest of the Western countries in Palestine.⁶ Originally European influence derived from the traditional right of protection that the European countries were allowed to exercise over the non-Muslims in the "Holy Land." The first British consul had been appointed in Jerusalem in 1838 as a gesture by Muhammad Ali in his efforts to have the European powers side with him in his conflict with Istanbul. The Treaty of Paris (1856), which ended the Crimean War, and the *Hatt-ı Hümayun* of the same year allowed the European penetration of Palestine to proceed further. No longer content to intervene in issues of merely religious or commercial nature, foreign consuls began actively interfering in matters of government, by checking up or openly criticizing the conduct of local officials and demanding action against them from the Ottoman authorities. In dispatches to their own governments, foreign vice-consuls often depicted Muslim notables and officials who did not tolerate their interventions as "fanatics," a term clearly meant to imply that they formed a threat for the Christian minorities under European "protection." Thus, the European representatives in the Ottoman Empire may be seen as spearheading the wider political and economic schemes behind the

⁵Sijill of Jerusalem Shari'a Court, vol. 283, 36; Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine* (Oxford, 1968), 33.

⁶Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, (Berlin: K. Schwartz, 1985), 22.

Western interest in the region.⁷ On the eve of the Ottoman *Tanzimat* reforms and immediately before the emergence of a strong European presence in Palestine, the Palestinian elite was formed of three distinct groups: *za'amat* (the local ruling leaders), *'ulema* (the members of the Muslim religious establishment), and *tujjar* (the great merchants). In central and southern parts of Palestine, in the mountains of Nablus, Jerusalem and Hebron, there emerged a group of influential local leaders who were entangled in two conflicting alliances. Both of these alliances involved groups of families and rural elites who had fought each other for many years.

In 1859, the Ottoman army succeeded in putting an end to the domination of the region by semi-independent local powers. It then undertook a radical transformation in the state's relations with these forces, which led to profound changes in the social structures in Palestine.⁸ After the elimination of the semi-autonomous Palestinian local leadership in the mountains of central Palestine, the Ottoman state exercised direct control in administrative and financial spheres. This administrative shift led to the linking of Palestine's central areas with global economic networks headed by European countries. This economic linkage and administrative transformation gradually blurred the barriers between the Palestinian social elites mentioned above. From that time onwards, *'ulema* and *tujjar* could be "elected"⁹

⁷Cf. especially Alexander Schölch, *Palestine in Transformation, 1856-1882, Studies in Social Economic and Political Development*, William Young and Michael Gerrity (trans.), (Washington, 1993), 48-49; For detailed studies of European diplomats in Jerusalem representing different European states, see, *Jerusalem Quarterly: Diplomacy in the Holy Land: New Sources, Themes and Topics*, 71 (Autumn 2017).

⁸A long civil war took place in Jabal (mount) Nablus between the Qays and Yemen coalitions during the first half of the nineteenth century. This war exhausted the local leaders, enabling the Ottoman army in 1858 to intervene and eliminate the independence of the conflicting coalitions. From then until the end of the Ottoman Empire, Mount Nablus was ruled by rulers who were appointed by Istanbul and often came from outside the region. For more on this subject see, Mahmoud Yazbak, "Nablusi Ulama in the Late Ottoman Period, 1864-1914", *International Journal of Middle Eastern Studies*, no.15, (1997): 73.

⁹Mahmoud Yazbak, "Elections in Late Ottoman Palestine: Early Exercises in Political Representation", in *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, edited by Y. Ben Bassat and E. Ginio, (London: I.B. Tauris, 2012), 5-53.

to the administrative councils, the civil courts and the various administrative bodies. This made available new sources of power for the *'ulema*, including land acquisitions, trade and political power. The *tujjar* became great land owners and competed to win political power.¹⁰ Gradually, members of the *'ulema* and *tujjar* groups emerged to form an important part of the Ottoman administration, economy and political elite.

The *Vilayets* Law, introduced by the Ottomans in 1864 was part of their overall drive for centralization and entailed a reorganization of the administrative structure of the provinces. The idea behind the law was a re-organization of the provinces into larger administrative units, ruled by skillful as governors (*valis*) who were carefully selected and directly appointed by the Sultan himself. As state functionaries, these were given almost complete freedom of action and required to consult with Istanbul only on matters of prime importance. Leaving the *valis* a wide margin for independent action and responsibility was intended to provide the Ottomans with greater efficiency in ruling the provinces, in parallel with the general aims of the Porte's centralization policy.¹¹

The *Vilayets* Law stipulated that the vast area of the empire would be divided into a number of administrative units called *vilayets*,¹² with the *vali* in full charge of all political, financial, judicial, military and public affairs in the *vilayet*. Each *vilayet* was further divided into a number of *livas* (*sanjaks*) headed by a *mutasarrıf*, also appointed by the Porte, who was expected to run all the financial, military and political affairs in his jurisdiction and to see to it that court decisions in the *liva* were duly carried out.¹³ The *mutasarrıf* was accountable to the *vali*. Each *sanjak*, in turn, was divided into *kazas*. The largest town of the *kaza* served as the *kaza* center and the

¹⁰Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus 1700-1900*, (Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1995), 45-46.

¹¹Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London-Oxford-New York, 1968), 388.

¹²Al-Dustur, *Arabic translation from Turkish original*, NawfalNawfal (Beirut, 1301 AH), vol. 1, 382.

¹³ Ibid.

residence of its head, the *kaimakam*. *Kazas* were further subdivided into *nahiyas* (*nahiye*), each of which incorporated a number of villages. Villages had their own internal administration which, depending on the size and composition of the village, was run by one or two *mukhtars* who were chosen by the inhabitants but who needed the approval of the *kaimakam*.¹⁴ Semantically, the changes from the previous form of organization may seem slight. For instance, the head of the *liva*, previously called *kaimakam*, was now called *mutasarrıf*, while *kaimakam* became the new title of the head of a *kaza*, who was formerly called *müdür*, and *müdür* itself became the new title of the government's own functionaries as well as of no longer influential local notables. However, the importance of these changes, extended far beyond the formal sphere.

In 1871 an amendment was introduced when the original *Vilayets* Law was found to be too imprecise in the way it had set down the spheres of responsibility for each of the officeholders. In effect, the 1871 legislation redefined the authorities of all the provincial administrators, from the *vali* down to the rural *mukhtar*.¹⁵ In the amendment's preamble it said: "The basic organization of the *vilayets* has been laid down in the 1864 *Vilayets* Law ... This Law [1871] defines the spheres of action of officeholders, administrative councils (*majlis al-idara – meclis-i idare*), the municipalities and the *nahiya* (*nahiye*) administration".¹⁶ However, when we compare the two legislations we find that what the amendment did was more than redefining the spheres of authority. Actually, the main objective of both the original *Vilayets* Law of 1864 and the amendment of 1871 was to arrive at an optimum level of direct and centralized rule from Istanbul.

¹⁴ For more details about the *mukhtar* and how he was chosen, see in *ibid.*, 390-392, and in Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period*, 83-86.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Dustur*, vol. 1, 396.

New administrative divisions in *Bilad al-Sham* and Palestine

The civil war in Damascus and Mount Lebanon in 1860 made it clear to the Ottoman government that there was a need to impose effective Ottoman control in *Bilad al-Sham* and to impose internal unity.¹⁷ It consolidated the *vilayets* of Damascus and Sidon (which also included the *vilayet* of Tripoli) and merged them into a single *vilayet* called the "*Vilayet* of Syria." It extended the administrative borders of this new *vilayet* from southern Aleppo to Aqaba and from the Mediterranean to the desert (except for Mount Lebanon).¹⁸ The Sanjak of Jerusalem was re-annexed to the Vilayet of Syria.

The Grand Vezir Mahmud Nedim Paşa, who ascended to power in 1871, adopted a different philosophy of reform and a different view of the most effective policies to preserve the unity of the Ottoman Empire. Immediately after his ascension to power Nedim Paşa separated the *sanjak* of Jerusalem from the *vilayet* of Damascus in July 1872 and re-formed it as an independent *sanjak* directly linked to Istanbul.¹⁹ The independent *sanjak* of Jerusalem included the *sanjaks* of Nablus (Balka') and 'Akka (Acre). The European consuls used to call this *sanjak* as "the *Vilayet* of Palestine".²⁰ This arrangement lasted only a month and the Ottoman government abolished the independent *sanjak* of Jerusalem or the "*Vilayet* of Palestine." Alexander Schölch believed that the confusion of the Ottoman administration over the *sanjak* of Jerusalem resulted from a conflict between two different political views about how to cope better with European ambitions. Holders of the first view believed that the *sanjak* of Jerusalem ought to be annexed to the *Vilayet* of Syria

¹⁷ For detailed studies about the civil war in Lebanon in 1860 and its social and political effects, see, Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut* (Cambridge: Harvard University Press, 1983); Linda Schilcher, *Families in Politics, Damascus Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries* (Stuttgart: F. Steiner, 1985).

¹⁸ Butrus Abu Manneh, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", in *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective*, edited by J. P. Spagnolo, (Reading: Ithaca Press, 1992), 24.

¹⁹ Abd al-Aziz Muhammad Awad, *al-Idara al-'Uthmaniyya fi Wilayat Suriyya, 1864-1914 Ottoman Administration in the Vilayet of Syria, 1864-1914*, (Cairo, 1969), 39.

²⁰ Schölch, *Palestine in Transformation*, 13.

and holders of the second preferred to separate it. When Grand Vezir Mahmud Nedim Paşa became aware of the dangers that could potentially arise from the establishment of an independent *vilayet* or *sanjak* centred on Jerusalem, which would include all the Christian and Jewish holy sites in Palestine, especially Safed, Tiberias, Nazareth, Jerusalem, Bethlehem and Hebron, he probably changed his mind and revoked his previous decision.²¹ This episode suggests that the Ottoman authorities were trying to make the European penetration of Palestine more difficult through such administrative decisions.

Two years after the abolition of the *sanjak* of Jerusalem, the Ottoman government was convinced once again that it could only protect Jerusalem from the ambitions of Western countries by attaching it directly to the central government in Istanbul. The *salaname* (Ottoman yearbook) for the year 1291 (1874) mentioned the establishment of an independent *mutasarrıfıyya* of Jerusalem (Kudüs *Mutasarrıflığı*), which included the four southern and central *kazas* of Palestine: Jerusalem, Jaffa, Hebron, and Gaza. This arrangement endured for almost four decades.²² In 1899 the new *kaza* of Beeralsabi' was established as an administrative center on the Egyptian border within the *sanjak* of Jerusalem. In 1900, the Ottoman Empire established this *kaza* and the new city of Beeralsabi' to strengthen its control of the Bedouin population in southern Palestine.²³

²¹ About the policy of the Grand Vezir, Mahmud Nedim Paşa see, Schölch, *Palestine in Transformation*, 13-20.

²² In a short period between June 1906 and July 1909, the *kaza* of Nazareth was annexed to the *sanjak* of Jerusalem after its separation from the *liva* of Acre and the *vilayet* of Beirut. Istanbul took this step to satisfy European pressure to facilitate the movement of European visitors to holy sites in northern and southern Palestine, see The National Archives, Public Record Office (TNA PRO), London, FO372/34, No. 7, 24 July 1906; FO 195/2321, No. 63, Jerusalem 26 July 1906.

²³ 'Awad, *Ottoman Administration*, 21. For a detailed study of the establishment of the Bedouin tribes in southern Palestine and the establishment of Beeralsabi', see 'Arif al-'Arif, *Tarikh Beeralsabi' wa-Qabailiha* (History of Beealsabi' and its tribes) (Jerusalem, 1934). Al-'Aarif was an Ottoman official and served during the Mandate period as governor of the city.

The *Vilayets* Law did not introduce new administrative divisions. The division of the *vilayets* into *livas* and the *livas* into *kazas* and so on was known and practiced long before the enactment of this law. What the State did in keeping with this law was nothing more than a restructuring of the administrative divisions of the existing *vilayets*. Some *vilayets* were merged with others and new *vilayets* emerged. *Bilad al-Sham* was directly affected by this law, and it was chosen as the first region to implement its contents: The *vilayet* of Saida, with its capital at 'Akka since the late 18th century, was abolished. The *vilayet* of Syria emerged instead in 1865, comprising the former *vilayets* of Saida and Damascus. Its administrative borders extended from southern Aleppo in the north to the borders of the Sinai peninsula in the south (except for the *mutasarifiyya* of Mount Lebanon, which maintained its special status). The establishment of the *vilayet* of Syria was part of the efforts of the Ottoman Empire to protect itself from the economic and political penetration of the West.²⁴

According to the *Vilayets* Law, northern Palestine became part of the newly established *vilayet* of Syria. Administratively, the northern part of Palestine, which was within the jurisdiction of the *vilayet* of Syria, included three *sanjaks*: 'Akka, Balka (Nablus and parts of Eastern Jordan) and Jerusalem. In 1874, the Ottoman government made a significant change regarding the administrative affiliation of the *sanjak* of Jerusalem: it separated the *sanjak* of Jerusalem from the *vilayet* of Syria and made it an independent *mutasariffiya*, directly linked with the Ministry of Interior in Istanbul. The *mutasariffiya* of Jerusalem included four *kazas*: Jerusalem, which included the city of Jerusalem itself, and the *kazas* of Jaffa, Hebron and Gaza.

In effect, beginning from 1874 Palestine had two capitals: Jerusalem and Damascus. The central areas (Nablus Mountains) and northern Palestine (Haifa, 'Akka and the Galilee) were under the jurisdiction of the *vilayet* of Syria, with Damascus as its administrative capital. In turn, Jerusalem's administrative borders

²⁴Abu Manneh, "The Establishment", 8-16.

included all the areas of southern Palestine: Jerusalem, Jaffa, Hebron, Gaza, and the Beeralsabi' *kaza*, which was established in 1899.

In 1877, the Ottoman Empire established the *vilayet* of Beirut, separating it from the *vilayet* of Syria. This, in turn, brought about a significant change in the administrative division and affiliation of Palestine. The Ottoman state unattached northern and central Palestine from the *vilayet* of Syria, and adjoined them to the *vilayet* of Beirut. This division continued until the end of the Ottoman Empire.

Jerusalem: The birth of a new Palestinian *Sanjak*

As mentioned above, Palestine was unified under a single administrative unit for the first time in the modern era, when the *vilayet* of Jerusalem was established in July 1872 —albeit for a short period. The local Hebrew newspaper *Havatsselet* reported on 12 July 1872 that "the great prince [the Grand Vezir] ... has elevated Jerusalem's administrative level from a *mutasarrıflık* to a *vilayet*, and all the towns of Palestine have been attached to it... from now on, it will no longer be subordinate to the *vali* of Damascus... the much praised Süreya Pasha has been appointed *vali* [of Jerusalem]."²⁵ The "Vilayet of Palestine" included the Mediterranean Coast, the Galilee, the Nablus Mountains, the Jerusalem Mountains, the Hebron Mountains, and the *kazas* of Jaffa and Gaza. This was the initiative of the Grand *vezir* Mahmud Nedim, who was earlier a *vali* of Syria. Mahmud Nedim was fully aware of the administrative divisions in *Bilad al-Sham* as well as of the local and external challenges. At the beginning of August, the powerful Midhat Pasha was appointed governor of Syria. This appointment had a direct impact on the newly established *vilayet* of Jerusalem. Immediately after his appointment, Midhat Pasha dissolved the *vilayet* of Jerusalem and annexed the *sanjaks* of northern Palestine - Nablus and 'Akka- to the *vilayet* of Syria. As for the *sanjak* of Jerusalem (*Kudüs Mutasarrıflığı*), which included the southern *kazas* of Palestine, it was declared to be an unincorporated or independent *liva*, i.e. a *sancak ghayr-i mulhak* or

²⁵ *Havatsselet* (Hebrew newspaper), 12 July 1872, 1-2.

müstakil, which was not affiliated with any *vilayet* and instead was linked directly to the Ministry of Interior in Istanbul.²⁶

The successive decisions outlined above reflected the dramatic events that had affected Palestine, one of the strategically most important areas in the Ottoman Empire, in the decades preceding 1872. These events had been linked with two major crises that faced the Ottoman Empire: the Egyptian occupation of Palestine and *Bilad al-Sham* (1831-1840), and the Crimean War (1853-1856). Both events had resulted in the increase of European penetration and intervention in Palestine, sharpening the sensitivity of the Ottoman Empire towards these dangers.

Direct European intervention in Palestine and the expansion of its cultural and religious influence, beside European political ambitions, were a real threat for the future of Palestine. European countries cynically exploited the Capitulation (*imtiyazat*) agreements, placing great pressure on the Ottoman authorities and extracting important concessions in response to this pressure. European subjects and institutions in the Ottoman lands acquired rights that made them appear to be above the law of the Ottoman Empire.²⁷ Indeed, the increasing European interest in Palestine as the Holy Land imposed enormous challenges on the Ottoman Empire. In response to these challenges, the central government directly attached Jerusalem to the Ottoman administration in Istanbul, hoping to face these threats and challenges more effectively.

Several studies that handle the question of Palestine in the late Ottoman period as well as the issue of its administrative divisions have revealed two opposing trends in the Ottoman government in Istanbul: on the one hand there was the trend represented by the

²⁶ Gerber, *Ottoman Rule*, 96-97. `Umar al-Barghuti and Khalil Tutah, *Tarikh Filastin* (A History of Palestine), (Jerusalem, 1923), 235; Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period, the new Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams* 30 (1999): 44. Abu Manneh has based his study on documents from the Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul).

²⁷ Jones Bussöw, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908* (Leiden and Boston: Brill, 2011), 48; see also Mahmoud Yazbak, "The Municipality of A Muslim Town: Nablus, 1868-1914," *Archiv Orientalni*, 67 (1999): 340.

Grand Vezir Mahmud Nedim, who supported the establishment of a "*Vilayet* of Palestine." The other reformist trend, which was supported by the Grand Vezir Medhat Pasha, who rose to prominence after Mahmud Nedim in 1872, supported the dismantling of the *Vilayet* of Palestine into various administrative units. The supporters of the first view believed that it was possible to address the European challenges by uniting Palestine under a single administrative unit and a single governor, with Jerusalem as its capital. Supporters of the other view believed that Palestine should be divided into more than one administrative unit and linked to different administrative capitals to prevent the penetration of undesirable Western presence in Palestine.

In fact, the cancellation of Mahmud Nedim's decision presented a compromise regarding the administrative status of Palestine: Administratively Palestine remained divided, but the administrative status of the city of Jerusalem and its *sanjak*, the focus of European interests, was modified so as to come under the direct control of the central government. The *sanjak* of Jerusalem maintained a full administrative apparatus similar to that of a *vilayet* administration. This step proves that the central Ottoman government was fully aware of the sensitivity of the situation of Palestine in the late nineteenth century, and that it dealt seriously with this situation.²⁸

Of course, the above-mentioned decision did not satisfy the European consuls, who expressed dissatisfaction through reports and telegrams they sent to their governments. In general, the European consuls supported the unification of Palestine under a single administrative unit, as this would facilitate the fulfillment of their tasks and ambitions. So the Ottoman decision to establish the *mutasarrifiya* of Jerusalem was clearly intended to prevent them from doing so. It appears besides that the Ottoman decision also frustrated the local Palestinian elite of Jerusalem and elsewhere, as the

²⁸ For discussion of European Diplomacy and its religious and political interests, see, *Jerusalem Quarterly: Diplomacy in the Holy Land: New Sources, Themes and Topics*, 71 (Autumn 2017); For a survey of the chronological development of the European presence in Jerusalem, see, Scholch, Palestine, 47-75.

Palestinian elite of Jerusalem had hoped that their city would become the capital of a *vilayet*.²⁹

However, the Ottoman central authorities did not sit idle after their resolution of 1874 and re-examined it whenever Palestine was at risk. This was the case after the British occupation of Egypt in 1882. Subsequently, the need to strengthen the border between Ottoman Palestine and Egypt under British occupation increased, as did the need to invest more in protecting the Hajj main road to Mecca.

In 1890, the local Jerusalemite leaders reached a similar conclusion and sent a delegation to Istanbul to request the elevation of Palestine to the status of a *vilayet*. Although the Ottoman central government did not change its decision, Palestinian leaders repeatedly petitioned for Palestine to be united under a single administrative unit. The last petition in this direction was in June 1913, when members of the administrative and municipal councils of Jerusalem and Jaffa asked the Grand Vezir and the Ministry of Interior to make Jerusalem the capital of a *vilayet* and to raise the administrative status of Yafa from a *kaza* to a *mutasarifiya* because of its increasing economic importance.³⁰ Although the Ottoman government preferred not to establish a "*Vilayet* of Palestine" that would encompass all parts of geographic Palestine, as defined by the British mandate, the *Vilayets* Law and the establishment of the sanjak/*mutasarifiya* of Jerusalem still contributed to the formation of an integrated Palestinian identity because of Jerusalem's administrative, political and cultural status. In fact, Jerusalem was considered the de-facto capital of Palestine, even without a "*Greater Vilayet* of Palestine".

²⁹ Abu Manneh, "The Establishment", 51-52.

³⁰ Filastin (newspaper), 11 June 1913, : 3.

New Institutions

The political plan behind the *Vilayets* Law was to establish, consolidate and strengthen the direct link between the central government and the subjects of the Sultan through local administrative bodies. The contents of the *Vilayets* Law and its applications, as manifested in the Ottoman yearbooks (*salname*), indicate a major change in the local Ottoman administration. This was manifested in the separation of the judicial, military and administrative authorities. Each of these administrative authorities included different administrative units, with their own hierarchy.³¹ At the head of the civil administration stood the governor (*vali* or *mutasarrif*), the judge (*kadi*) and the accountant (*muhasib*). In addition, the *salnames* mentioned the names of a number of the most specialized position holders, such as the *mufti*, the *tahrirat katibi* (chief secretary), the *evkaf emini* (director of endowments), and others. The size of the administrative body was increased and several new administrative posts were added to facilitate diversity and specialization in each administrative unit. Increasing the number of the administrative staff and its coverage of all aspects of governance and administration brought the government closer than ever before to large sectors of the population, and established direct contact between the subjects and the state representatives. Modern means of communication such as telegraphs, steamers and railways, adopted by the Ottomans in all *vilayets*, facilitated direct and efficient central control.

Establishing direct control over the country constituted the main goal of the Ottoman reforms (*tanzimat*), and was achieved in the *Vilayets* Law through the introduction of new hierarchical administrative institutions that linked all the subjects (*re'aya*) with the state officials. This goal was achieved only after the 1850s, when the central authority succeeded in integrating local leaders into the new Ottoman administration—a move that facilitated the state's control

³¹David Kushner, "The Administration of the Districts of Palestine According to the Ottoman Yearbooks, 1864-1914", *Osmanlı Arastirmaları*, no. 18 (1998): 134.

over the rural areas. In fact, the proclamation and application of the *Vilayets* Law of 1864 led to direct control by the state. As a result, traditional semi-independent rural leaderships had little option other than accepting modest posts in the new administration, like that of *mukhtar*, or membership in a marginal governmental institution such as the administrative council (*meclis-i idare*) or the council of elders (*meclis-ikhtiyariye*) in the *kaza* or *nahiye* level.³² These radical changes forced the rural political leadership to move to cities where administrative bodies acted and competed with the urban notables (*a'yan*).

The amended *Vilayets* Law of 1871 gave special attention to direct Ottoman control in rural areas, and provided a clear legal basis for that objective. The law stipulated that each village containing more than 200 households (*hane*) would form a *nahiye* (sub-district) within a *kaza* (district). Gradually, the Ottoman administration established *nahiyes* throughout Palestine, linking all the rural areas with representatives of the central government in neighboring cities. The *nahiye* administrative system also improved tax collection and security in those remote areas that were beyond the reach of the central authorities. The establishment of the *nahiyes* also led to the establishment of governmental offices (*saraya*) in rural centers, such as post and telegram offices and other modern governmental institutions and services that helped bring remote villages closer to modernity.³³

Political Representation and Social Changes

The *Vilayets* Law made several political changes, including a change in the method of nomination and appointment of members of the administrative councils (*meclis-i idare*). In particular, the administrative councils were composed of a number of *ex-officio* members. Other members, Muslims and non-Muslims, were elected

³²M. yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period*, 83-89.

³³Even remote *nahiyes* in the Nakab region of southern Palestine became accessible to government officials. For more on Bedouin tribes in the Nakab, see 'Arif al-'Aref, *The History of Beeralsabi' and its Tribes* (Jerusalem, 1934).

to the council by an election committee. Article 5 of the *Vilayets* Law described the process of electing the members of the Administrative Council in the *kaza* level. First, the Election Committee consisting of the *kaimkam*, the *kadi*, the *mufti*, the *katibs* (clerks), and the heads (*mukhtars*) of the non-Muslim communities was convened at the center of the *kaza*. This committee elected from amongst the residents of the *kaza* three times as many candidates as were required to make up the council; namely, nine candidates. Their names were then conveyed to the council of elders (*meclis-i ikhtiyariye*), who in turn selected from among these candidates twice the number required (six); this list was then returned to the election committee, which named the three final candidates. Each village had one vote and the candidates chosen for the council were those who had received the majority of votes.³⁴

In short, by allowing certain members of the public to eliminate the names of candidates from the lists that had been drafted by the central authorities, the *Vilayets* Law provided the Empire's subjects with some experience in political representation, however minimal. True, the law introduced the voting principle, but the agents of the central government still controlled the administrative councils. These were, of course, not popular elections. The authority to elect the candidates rested with the committee and the council of elders, and the members of these were selected only from amongst the political elite. This also meant that the council in no way represented all strata of society.

The municipal councils in Palestine's main cities were also affected by Ottoman reform efforts from the 1860s onward. Unlike the administrative council, all members of the municipal councils were elected and only the mayor was nominated by the governor of the district, the *mutassarif*, who himself was directly responsible to the governor of the province, the *vali*.³⁵

³⁴*Dustur*, vol. 1, : 389.

³⁵For a detailed study of municipal elections, see Mahmoud Yazbak, "The Municipality of A Muslim Town: Nablus 1868-1914," *Archive Orientalni: Quarterly Journal of African and Asian Studies* 67 (1999): 33-60.

According to the Municipalities Law, which was introduced in 1867, only those in the town who could show they had economic resources were eligible to take part in these elections. These were males aged 25 or older who had paid an annual property tax of at least 50 *kurush*. These criteria described in effect the economic and social elite, a minority among the townspeople. Usually, political competition to win offices took place only among members of this social minority. For example, fewer than 700 Muslims and 300 Christians took part in the municipal elections of Jerusalem at the end of the nineteenth century, out of a total population of some 30.000 males over 25 years old.³⁶

The property tax (*verko*) department would put up lists with the names of all those eligible to vote and able to run for office in all public places in town. Headed by the mayor, an election committee composed of two respected (*min mu'tabari al-ahali*) representatives of the different quarters was chosen by the *mukhtars* and the *imams* of the neighborhood to supervise and run the ballot. Since elections were held once every four years, the voters elected double the number of members required for the municipal council: half of them served in the first session (two years), and the others in the second. Because the election committee not only supervised the voting procedure but also had the power to choose which successful candidates would serve in the first session of the municipal council, various coalitions in the town put heavy pressure on the *mukhtars* and the *imams* to select their members and representatives.

In practice, the committee members reflected the balance of power in the town. Even though membership on the municipal council, as in other local elected governmental institutions, was unremunerated, it was still regarded by the members themselves, the community and the officials as recognition of their prominent social status within their society.³⁷ Being elected to the municipal council opened doors to other governmental institutions in the locality.

³⁶ Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem*, 61.

³⁷ Al-Najah University Archives, Nablus, *Records of majlis al-shura of Nablus*, vol. 1, case no. 80.

Members of the municipal council were usually chosen to manage local councils and institutions such as the Agricultural Bank, the Court of First Instance, the Orphanage Treasury, the Education Council, the Communications Council and other institutions.³⁸ Besides, by taking advantage of the respect and fame enjoyed by the elected members of local governmental institutions and the municipal council, this elite gained a real opportunity to influence the decisions of the municipal council and other local governmental councils so as to protect their interests as well as of the interests of their supporters and allies.

However, in an effort to consolidate its political hegemony in the town and in its rural areas, the urban elite created a new form of power base called *jam'iyya*.³⁹ A *jam'iyya* was a league of families or social groups who had common interests and who worked to ensure the election of their candidates to the local administrative institutions and parliament.⁴⁰

Thus an election process was in place in rural and urban Ottoman society by the time the Ottoman Parliament started its work for the first time in 1876. When the parliamentary elections were held, the Palestinian and more generally the Ottoman society had the experience of holding elections.

Jerusalem and the Elections of the Ottoman Parliament (Meclis-i Meb'usan)

The second constitutional period started in 1908, when the Young Turk regime reactivated the constitution of 1876 and the

³⁸ Mahmoud Yazbak, "Elections in Late Ottoman Palestine: Early Exercises in Political Representation", 35-55; Mahmoud Yazbak, "The Vilayets Law and its Impact on Palestine," in *1864 Vilayet Nizamnamesi*, edited by Erkan Tural and Selim Capar (Ankara: TODAİE, 2015): 149-164; Mahmoud Yazbak, "Nabulsi 'Ulama in the Late Ottoman Period, 1864-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 29 (1997): 71-91.

³⁹ Yazbak, "Nabulsi Ulama", 83.

⁴⁰For a detailed study of Ottoman Elections in Palestine, Mahmoud Yazbak, "Elections in Late Ottoman Palestine", 35-53.

Electoral Law that had been accepted in the first Parliament.⁴¹ Elections were held three times in Palestine, in 1908, 1912, 1914. The constitution provided for a parliamentary system that was composed of a nominated senate (*heyet-i a'yan*) and an elected chamber of deputies (*heyet-i meb'usan*). The Electoral Law stipulated that every Ottoman male above the age of thirty with a command of Turkish, the official language of the Empire, who met the property requirements, had the right to be elected deputy.⁴² Voting rights were restricted again to men over 25 years old who paid direct taxes.

The Ottoman election process was made up of a two-stage, indirect election. In the first stage, the primary eligible voters elected secondary voters, and in the second stage the elected became electors who voted for the actual deputies. The secondary electors who represented all geographical parts of the *mutasariffiya*, after being elected by the members of the public with a right to vote, were invited to convene in the central municipality to elect the deputies.⁴³

The *mutasariffiya* of Jerusalem covered four *kazas* with four urban centers: Jerusalem, Jaffa, Gaza, and Hebron. According to statistics culled from the local press, there were about 80,000 eligible voters in the *mutasariffiya*.⁴⁴ These were designated to elect 164 secondary electors, who elected three candidates for the parliament deputyship from a list of 22 candidates. Because the candidacy for deputyship was province-wide, it allowed secondary voters from a certain *kaza* to vote for candidates from other parts of the *mutasariffiya*. In this case, the strongest representatives of the traditional elite were likely to defeat the other candidates in the *kaza*. The elected deputies, Ruhi al-Khalidi and `Uthman al-Nashahibi,

⁴¹Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies*, no. 27 (1995): 267.

⁴²For an Arabic translation of the Electoral Law see *al-Muqtabas* (newspaper), 28 December 1908.

⁴³ Detailed studies of elections in late Ottoman period, see Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", 260-274; Yazbak's, "elections" study mentioned above is based upon primary sources, especially the Ottoman municipal archives of the municipality of Nablus.

⁴⁴Filastin (newspaper), 10 February 1912; 17 April 1912; 23 March 1912; 27 April 1912; 30 April 1912.

both Jerusalem residents, received fewer votes in their hometown than the other candidates, but they were still able to beat their rivals in Jaffa, Hebron and Gaza due to the broad support they received in the other districts of the *mutasarifiyya*.⁴⁵

However, as the *mutasarifiyya* of Jerusalem included several *kazas* and various urban centers, competition for parliamentary elections produced new types of social and political struggles between the different urban centers of the *mutasarifiyya*. The political hegemony of Jerusalem from 1872 onwards, when the city became the capital of a separate *sanjak* directly attached to the Ministry of Interior in Istanbul, greatly contributed to the spread of the political clout of Jerusalem's traditional elite in other urban centers of the *sanjak*, thanks to the parliamentary elections.⁴⁶ This trend started in 1877, when Yusuf Diya' al-Khalidi was the only elected deputy from Palestine. Jerusalem's political hegemony became even clearer in 1908, when in the parliamentary elections of that year two of the *sanjak*'s three deputies came from Jerusalem. They were Ruhi al-Khalidi and Sa'id al-Husayni, members of established traditional elite families. The third was Hafiz al-Sa'id, a member of an old elite family from Jaffa. During the 1912 campaign, the CUP selected the elite candidates of Jerusalem, and ignored Jaffa and other urban centers in the *sanjak*. As a result, three parliamentary representatives were elected from the *sanjak* of Jerusalem: Ruhi al-Khalidi and 'Uthman al-Nashashibi, belonging to Jerusalem's old elite, and Ahmad 'Arif al-Husayni from Gaza, an ex-mufti representing the two branches of the large Husayni family in Gaza and Jerusalem.

The election of these three candidates to the parliament was the beginning of a stable trend that would become clearer in the following years, under the British Mandate, when Jerusalem's elite would entirely dominate the politics of Palestine. In other words, the 1912 parliamentary elections already singled out Jerusalem as the "political capital" of Palestine until 1948.

⁴⁵Ibid., 17 April 1912; 30 April 1912.

⁴⁶ For a detailed study of the rise of Jerusalem in the Late Ottoman era see, Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period", 1-44.

Conclusion

The social changes in Palestine resulted from two different processes that interacted and mixed together since the middle of the nineteenth century: The Ottoman policy of centralization and the European penetration. While the new administrative offices and methods of nominating the staff were the same throughout the empire, their impact differed from one place to another depending on the social and political composition of an area prior to those changes. In the mountainous interior regions of Palestine, where semi-autonomy had prevailed for decades, the Ottomans had to use force to break the existing social structures before integrating these regions into the Ottoman Empire. As for the areas and cities of the Palestinian coast, in which local forces were weaker than those in mountainous areas, these were integrated more quickly into the new Ottoman system, without necessitating the use of force.

New administrative institutions provided great opportunities for the traditional non-governmental elite to become part of the local governmental elite. Wealthy merchants (*tujjar*), for the first time, played a key role in the city's management. They competed with the traditional ruling elites (*a`yan*) and succeeded on several occasions in replacing the traditional elites and acquiring control of politics and economy in the cities and surrounding rural areas. The new institutions also helped the Christian population integrate into the local elite. Using the new administrative procedures as leverage, the local Christian elites were able to integrate into the local administration, starting with important positions in local administration. As these changes accelerated only towards the end of the Ottoman era, their effects were more evident during the mandate period, when the merchant class, the new Christian elite and the emerging administrative elite played a key political role in Palestine as well as in *Bilad al-Sham*.

Bibliography

Archival Sources

Sijill of Jaffa Shari'a Court, vol. 8, p. 64

The National Archives, Public Record Office (TNA PRO), London

FO372/34, No. 7, 24 July 1906

FO 195/2321, No. 63, Jerusalem 26 July 1906.

Al-Najah University Archives, Nablus

Records of majlis al-shura of Nablus, vol. 1, case no. 80.

Newspapers

al-Muqtabas (newspaper), 28 December 1908.

Filastin (newspaper), 10 February 1912; 17 April 1912; 23 March 1912; 27 April 1912; 30 April 1912.

Havatsalet (Hebrew newspaper), 12 July 1872, 1-2.

Literature

Abu Manneh, Butrus. "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", in *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: essays in honour of Albert Hourani*. edited by J. P. Spagnolo, 7-26. Reading: Ithaca Press, 1992, _____ . "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century," in Gabriel Ben Dor (ed.), *The Palestinians and the Middle East Conflict* (Montreal, 1978).

_____. "Jerusalem in the Tanzimat Period, the new Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, 30 (1999): 1-44.

al-'Aref, Arif. *The History of Beeralsabi' and its Tribes*. Jerusalem, 1934.

al-Barghuti, Umar, Khalil Tutah and Tarikh Filastin. *A History of Palestine*. Jerusalem, 1923.

Asad, Rustum. *al-USul al-'Arabiyya li-Ta'rikh Suriyya fi 'Ahd Muhammad 'Ali Pasha*, Beirut, 1930-1933.

‘Awad, Abd al-Aziz Muhammad. “al-Idara al-'Uthmaniyya fi Wilayat Suriyya”, in *Ottoman Administration in the Vilayet of Syria, 1864-1914*. Cairo, 1969.

Bussöw, Johann, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*. Leiden and Boston: Brill, 2011.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus 1700-1900*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1995.

Fawaz, Leila. *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.

Gerber, Haim. *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*. Berlin: K. Schwarz, 1985.

Jerusalem Quarterly: Diplomacy in the Holy Land: New Sources, Themes and Topics, 71 (Autumn 2017).

Kayali, Hasan. "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies*, 27 (1995): 260-274.

Kushner, David. "The Administration of the Districts of Palestine According to the Ottoman Yearbooks, 1864-1914", *Osmanli Arastirmalari*, 18 (1998): 125-141.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London-Oxford-New York, 1968.

Ma'oz, Moshe. *Ottoman Reform in Syria and Palestine*. Oxford, 1968.

Nawfal, Nawfal. *Al-Dustur, Arabic translation from Turkish original*, Beirut, 1301 AH. Vol.1

Rustum, Asad. *al-Usul al-'Arabiyya li-Ta'rikh Suriyya fi 'Ahd Muhammad 'Ali Pasha*. Beirut, 1930-1933.

Schilcher, Linda. *Families in Politics, Damascus Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*. Stuttgart: F. Steiner, 1985.

Schölch, Alexander. *Palestine in Transformation, 1856-1882, Studies in Social Economic and Political Development*, William Young and Michael Gerrity (trans.), Washington: Institute for Palestine Studies, 1993.

Yazbak Mahmoud. "Elections in Late Ottoman Palestine: Early Exercises in Political Representation", in *Late Ottoman Palestine, the Period of Young Turk Rule*

edited by Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio, 35-55, London and New York: I. B. Tauris, 2011.

_____. "Nabulsi `Ulama in the Late Ottoman Period, 1864-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 29 (1997): 71-91.

_____. "The Municipality of A Muslim Town: Nablus 1868-1914," *Archive Orientalni: Quarterly Journal of African and Asian Studies* 67, (1999): 33-60.

_____. "The Vilayets Law and its Impact on Palestine," in 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, Edited by Erkan Tural and Selim Capar, 149-164, Ankara: TODAİE, 2015.

_____. *Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914, A Muslim Town in Transition*. Lieden: Brill, 1998.

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 15.11.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 08.12.2017

Mustafa Güler *

HALİLÜRRAHMAN'IN DURA KÖYÜNDE 1863 YILINDA YAŞANAN BİR AŞAYİŞ MESELESİ

Öz: Filistin'deki kutsal şehirlerin çevresinde yer alan köylerin temel geçim kaynağı büyük oranda ekili tarıma ve hayvancılığı dayanmaktaydı. Bu bölgede kazalara veya sancaklara uzak veya yakın olsun köylerin taşra yönetimi ve devlet merkezi ile olan ilişkilerini Şeyhül'l-Karye denilen köy şeyhleri düzenlerdi. Yani Osmanlı merkezi yönetimi ve Filistin'deki taşra idarecileri vergilerin toplanması başta olmak üzere, asker celbi ve olabilecek asayiş olayları gibi hususlarda bu kişileri muhatap alırlardı. Aynı zamanda köylerdeki asayiş ve sosyal nizamdan da bu kişiler sorumlu tutulurdu. Köy şeyhlerinin bilinen bu özelliklerinden dolayı üzerlerine yüklenen vazifeleri yapıp yapmadıkları, vergileri zamanında toplayıp muhassıllara teslim edip etmedikleri ve en mühimi köyde güvenliği sağlayıp sağlayamadıkları titizlikle takip edilirdi. Meydana gelen olumsuz durumlarda varsa köydeki bir başka ailenin şeyhi köy şeyhi atanırdı. Bu çalışmada E-Halil kazasına yakın bir bölgede bulunan Dura köyünde yaşayan iki gurup arasında uzun zamandır var olan şeyhlik çatışmasının 1863 yılındaki sebepleri, gelişimi ve sonuçları ele alınmıştır. Konu işlenirken İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivinde sadece bu hadiseye mahsus oluşturulan dosyadaki belgeler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Asayiş, Kutsal Şehirler, Halilürrahman, Dura Köyü

A PUBLIC SECURITY ISSUE OCCURRING IN 1863

IN DURA VILLAGE OF AL-HALIL (HEBRON)

Abstract: The means of living of the villages taking place around the Holy Cities in Palestine were mainly based agriculture and animal husbandry. Called as "Şeyhül'l-Karye" by the settled public in the villages, the sheikhs of the villages regulated the relationships of the

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Tarih Bölümü, mustafaguler4308@gmail.com

villages in this area with the provincial government and centre of the state. Namely, the Ottoman centralized administration and the rural administrators in Palestine held this people responsible on such issues as tax collection. At the same time, these people were also held responsible for the public security and social order in villages. Due to these responsibilities of the sheikhs of the villages, it was followed meticulously whether they fulfilled their duties, whether they collected the taxes at the right time and submitted them to the tax collectors, and most importantly, whether they maintained security. If adverse developments took place, On the negative situations occurring, another sheikh from a different family (if available) was appointed as the sheikh of the village. The present study addresses the reasons, development, and conclusions of a conflict over sheikdom that broke out in 1863 between two groups living in Dura. Forth he study Ottoman Archives of Prime Ministry in Istanbul were used.

Key Words: Palestine, Public Order, Holy Cities, el-Halil, Hebron, Dura village

Giriş

XIX. Yüzyılda Filistin Köylerinde Asayiş

Filistin'deki kutsal şehirler olan el-Halil ve Kudüs'ün yakın taşrası dâhil bütün köylerinin büyük oranda tarım ile geçindikleri bilinmektedir.¹ Keza bu köylerde demografik ve sosyal nizam kendi içindeki dinamiklerle sağlanırdı. Yani herhangi bir köyde yaşayan insanların çoğu büyük oranda aynı aileden veya iki farklı aileden olduklarından Osmanlı Devleti hem asayiş hem de vergi toplanması gibi hususlarda köylerde önemli otoriteye sahip aile veya aşiret yapılanmasını esas almıştır. Yani köylerdeki gerek asayişin sağlanması, gerek de verginin toplanması için ailenin yaşça ve itibarca büyüğü olarak kabul edilen *Şeyhü'l Karye* denilen kişilerle muhatap olunmuştur.² Aynı durum Arap şehirlerinde *Şeyhü'l Mahalle*³ denilen

¹ Bölgenin tarımsal potansiyeli için bkz. Yehuda Karmon, "Changes in The Urban Geograpy of Hebron During The Nineteenth Centruy", içinde *Studies on Palestine During Ottoman Period*, ed. Moshe Maoz (Jerusalem, 1975), 76.

²Orhan Hülagu, "Osmanlının Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İctimai Durumuna Bakış," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi(OTAM)*, 9, Ankara (1998): 514; James Reilly, "The Peasantry of Late Ottoman Palestine", *Journal of Paletine Studies*, 10/4 California (Summer 1981): 92; Amy Singer, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz,) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 1994) 42

³ Hasan Hüseyin Güneş, *XVI. Asırda Kudüs'te Meğâribe Mahallesi ve Cemaati*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2014), 129-130.

kişiler için de mevzu bahistir. Ele alacağımız konunun esas aktörleri ve olayın temel sebebi bir köyün şeyhliği olduğundan bu konu aşağıda kısaca Dura köyünün coğrafi ve demografik özelliğinde bahsedilecektir.

Dura Köyü ve Demografisi

El-Halil şehrinin 11 km güneybatısında yer alan Dura Köyü Filistin'in kadim yerleşim yerlerinden biridir. Üzüm ve hurma ziraatı oldukça yaygın olması nedeniyle köyün tarımsal gelirleri oldukça yüksektir.

Köyde yaşayanların bir kısmı Kahtânîlerin⁴ Cüzam bin Addiyy kolundan Âl-i Amr ailesine mensuptur.⁵ Bu aile Dura'ya Kerak civarından gelmiştir.⁶ Kabilenin şeyhleri Osmanlı Devleti'nde Ayanlar çağı denilen dönemde 100 yıla yakın el-Halil ve çevresinde bir bölgenin ileri gelenleri olarak hüküm sürmüşlerdir. Kabilenin XIX. yüzyılın başlarında şeyhliğini yapan Abdurrahman bin İsa, Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyetinden sonra görevinden alınmıştır. 1840'da Osmanlı yönetiminin Mısır ve Kudüs'te yeniden hâkimiyet tesis etmesiyle Abdurrahman bin İsa, Kudüs Mutasarrıfı Kıbrıslı Mehmed Paşa ile anlaşarak eski görevine dönmüştür.⁷ Abdurrahman bin İsa bu vazifesini 1845'e kadar sürdürmüş, kendinden sonra oğulları aynı vazifeyi yüklenmişlerdir. 1859 yılında artık Beyt İsa olarak adlandırılan bu topluluk el-Halil'i kuşatıp 17 kişinin ölümüne sebep olmuş, hatta isyanı bastırmak için Kudüs'ten sevk edilen askerle de savaşmışlardır. Kudüs mutasarrıflığının askeri gücü karşısında daha fazla direnememişler ve tevkif edilmişlerdir. Taşkınlıkları ve askere karşı koymaları neticesinde bu tarihten sonra Beyt İsa olarak adlandırılan bu grup Dura'dan ve el-Halil'den çıkarılmıştır.⁸ 17 kişinin ölümüne sebep olmaları suçlamasıyla yapılan yargılama sonucunda

⁴ Arap toplumunun iki ana kolundan biri olan Kahtaniler ile alakalı bkz: Mustafa Fayda, "Kahtân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, (İstanbul 2001: 201-202.

⁵James Reilly, "The Peasantry", 92.

⁶ Mustafa Murad Debbağ, *Mevsuatü Biladüna Filistin*, 5, (Kudüs 2000): 189.

⁷Yehuda Karmon, "Changes", 82.

⁸ Debbağ, *Mevsuatü*, 189-190.

cemaatin şeyhi İsmail, babası Abdurrahman ve amcası Selâme Rodos'a sürgüne gönderilmiştir.⁹ Âl-i Amr'dan başka köyde Arcan adıyla bir topluluk daha yaşamakta olup, Âl-i Amr'ın büyük bir kısmının köyden çıkarılmasıyla şeyhlik bu aileye geçmiştir. Köy halen Batı Şeria'da Filistin yönetimi altındadır. Köyde yaşayanların tamamı Araplardan oluşmakta olup 2007 yılındaki nüfusu 22.185'tir.¹⁰

Dura Yönetimi İçin Çatışan İki Aile: Arcan ve Âl-i Amr

Dönemin belgelerinde Âl-i Amr kabilesinin alt kolu olarak zikredilen Beyt İsa'nın Dura'dan çıkarılması ve önde gelenlerinden üç kişinin sürgüne gönderilmesinin ardından zikredilen cemaatin büyük bir kısmı Dura'nın ve el-Halil'in dışına çıkarılmış, olaylara karışmayanlar ise yine Dura ve diğer köylerde yaşamaya devam etmişlerdir. 1859'daki sürgünden sonra köyün şeyhliği, Kudüs Mutasarrıflığı tarafından Arcan kabilesinden Şeyh Yunus Duri'ye verilmiştir.

Yaklaşık dört yıl el-Halil dışındaki dağlık arazide, Yata, Sumu', Benî Na'im gibi köylerde ve daha çok da urban (bedevi) kabileleri ile beraber meskûn olmayan mahallerde yaşayan Beyt İsa Cemaati 15 Zilkâde 1279 /4 Mayıs 1863 günü eskiden ikamet ettikleri Dura köyüne yeniden girmek ve şeyhliği ele geçirmek istemişlerdir.

Cemaatin ileri gelenlerinden Ahmed İsa anılan günde *ehl ve iyâliyle silahlı olarak* köye gelmiş ve yasak olmasına rağmen köyün şeyhliğini ele geçirmek istemiştir. Bu teşebbüs üzerine Şeyh Yunus ve adamları onları engellemişler ve köyden çıkarmaya çalışmışlardır. İki aile arasında meydana gelen çatışmada Şeyh Yunus ve Ahmed İsa ailesinden de 3'er kişi yaralanmış ve Ahmed ise ailesiyle birlikte köy dışına çıkarılmıştır.¹¹ Ahmed İsa'nın ailesi ile birlikte köye girmek istemesi ilk etapta masumane bir tavır olarak görülse de, Şeyh Yunus'un şiddetle karşı koymasından ve hatta böyle bir teşebbüse

⁹ İ. MVL 492, 22279/10.

¹⁰ http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dura_982/ar/index.html.

¹¹ İ. MVL 492, 22279/15.

hazırlıklı olmasından dolayı İsa'nın bir süredir Dura ve çevresinde dolaştığı bilgisini önceden aldığı sonucuna varabiliriz.

Yukarıdaki hadisenin vukuundan bir gün sonra yani 16 Zilkâde 1279/5 Mayıs 1863 Pazartesi günü hadisenin temelini oluşturan çatışmalar gerçekleşmiştir. Anılan günde amcası ve ailesinin Dura köyü dışına çıkarıldığını, bir kısım yaralanmaların olduğunu öğrenen Şeyh Ahmed'in yeğeni İsmail bin Abdurrahman ve İsmail'in Amcası ve Şeyh Ahmed'in diğer yeğeni İbrahim bin İsa çevrede eşkıyalığa yatkın olarak bildikleri Sumu', Yata, Si'îr, Benî Na'îm köylerinden piyade ve atlı 500 kişi toplamışlardır.¹²

Meselenin devamına geçmeden önce hemen birkaç noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Birincisi, köye ailesi ile gelen Şeyh Ahmed köy civarında ya urban ile ya da başka bir köyde yaşamakta olup kanaatimizce ertesi gün 500 civarında silahlı insanla köye taarruz eden yeğenleri ve diğer akrabaları ile yakın irtibatlıdır. Hem köyün tepkisini ölçmek hem de silahlı unsurlarını mahiyetini öğrenmek maksadıyla öncü olarak gönderilmiş olabilir. İkincisi ise aralarında çok yakın irtibat olmalıdır. Gün içinde biten bir çatışmanın çok hızlı bir şekilde ailenin diğer üyelerine ulaşması, onların da bir gün geçmeden 500 kişilik bir topluluğu bir araya getirmeleri akla Beyt İsa'nın böyle bir harekete uzun süredir hazırlandığını getirmektedir. Bir başka dikkat çeken husus da Arcan veya Şeyh Yunus'un her zaman böyle bir saldırıyı beklediği ve ona göre tedbir aldığıdır.

İkinci Gün: Ölüm ve Askeri Birliklerin Müdahalesi

16 Zilkâde 1279/5 Mayıs 1863 Pazartesi günü, bir gün evvel köyden çıkarılan Şeyh Ahmed ve yeğenleri, başında ailenin diğer üyeleri ve çevre köylerden toplanan 500 kişilik süvari ve piyade gücü ile köye tekrar hücum etmişlerdir. Böyle bir saldırıya hazırlıklı olduğu anlaşılan Şeyh Yunus da sayısı belgelerde zikredilmeyen miktardaki kuvveti ile bu hücumu karşı koymuş ve iki topluluk muhtemelen önce köyün dışında sonra da köyün içinde çatışmaya başlamıştır. Çatışma

¹² İ.MVL, 492, 22279/10.

sonucunda savaşa oldukça hazırlıklı olan iki taraftan biri kadın, 7 kişi ölmüştür.

Çatışmalar devam ederken Halilurrahman'daki Osmanlı yerel yönetimi meseleyi öğrenmiş ve süratle Dura köyüne asker sevk etmiştir. Hemen olaya müdahale eden el-Halil zaptiyesi çatışmanın fitilini ateşleyen 23 kişiyi öncelikli olarak tutuklatıp şehre sevk etmiştir. Kudüs Mutasarrıflığı da olayı duyduktan sonra hemen bir teftiş heyeti ve inceleme komisyonu kurmuştur.

Komisyon'un Faaliyeti ve Raporu

Olaydan iki gün sonra yaşanan ölümlü çatışma hadisesini detaylı inceleyip sonucunda rapor hazırlamakla görevli komisyondan bir kişi Dura'ya intikal etmiş ve tetkike başlamıştır. Çatışmanın tarihi aynı zamanda yeni Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Hurşit Paşa'nın göreve başlamasından iki gün öncesine rast gelmektedir. Yeni mutasarrıf Hurşit Paşa, meselenin tetkikinden sonra başta Sayda Valiliğı olmak üzere Adliye Nezareti, sadrazamlık makamı ve bizzat sultana yazdığı takrirlerinde meselenin gelişiminin en ince detayına kadar tafsil etmiştir.

Kudüs Mutasarrıfının yazdığına göre meseleyi araştırmakla görevli komisyonun üyeleri, Kudüs nizamiye askeri zabitlerinden Kolağası Hüseyin Efendi, Kudüs Tetkik Meclisi müdürlüğünden Numan Efendi, Kudüs Meclis-i Kebir üyelerinden Derviş Efendi İbrahim Efendi, Kudüs Temyiz dairesinden Ahmed Efendi olup, bu kişilerden meseleye ilk el koyanın Halilurrahman zabitlerinin kolağası olan Hüseyin Efendi'dir. Çünkü neredeyse olayın ilk anlarında meseleye vakıf olmuş ve hem çatışmayı bastırmış hem de ilk tutuklamalar ile hapisleri geçekleştirmiştir. Olayın hızlıca bastırılması ve akabinde diğeri adli işlemlerin yürütölmesinde el-Halil kaymakamı Ali Bey de aktif olarak rol almıştır. Hemen çalışmaya başlayan komisyon, Osmanlı taşrasında köye girmeleri yasaklanan Beyt İsa'dan bir grubun Dura köyünün dedelerinden kendilerine kaldığını ve burada yaşamalarının en tabii hakları olduğı iddiasıyla köye girdiklerini, ancak köyün şeyhi Yunus'un öncelikle meseleyi kendilerine anlattığını ve köyde yaşamalarının devlet tarafından

yasaklandığını bildirdiğini not etmiştir. Bu muhavere üzerine Ahmed bin İsa köyden gönüllü çıkmayı reddettiği gibi Şeyh Yunus ve çevresindekilerin köyü terk etmelerini istemiştir. Tarafların iddialarında ısrarcı olması neticesinde iki taraf çatışmaya başlamış ve çatışma sonunda her iki taraftan üçer kişi yaralanmış gün sonunda taraflar geri çekilmiştir¹³.

Aslında, olay daha gerçekleşmeden meseleden el-Halil kazası müdürünün haberi olmuş ve Şeyh Yunus ile Ahmed bin İsa'ya birer yazı yazıp gerginliğin halli için el-Halil'e davet etmiştir. Davete icabet etmeyi düşünen Ahmed bin İsa ise muhtemelen yakınlarından aldığı destek ve cesaretle müdürün davetine icabet etmek yerine ilk gün ailesi ile birlikte köye çatışarak girmeyi planlamıştır.¹⁴ Bu ifadeden, hem gerginlikten hem de Ahmed İsa'nın faaliyetlerini tamamından el-Halil'deki yerel yöneticilerin haberdar oldukları ortaya çıkmaktadır. Meydana gelen küçük çaplı çatışmadan mezkûr davete Şeyh Yunus'un da icabet etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü tahkikat sonunda o da geçici sürgün cezası almıştır.

Burada hemen belirtelim ki Osmanlı Devleti'nin cezalandırma yöntemi olarak en fazla uyguladığı yollardan biri sürgündür. Anadolu'dan sürgünler daha çok Suriye'ye ve Fizan'a yapılırken Arap coğrafyası söz konusu olduğunda devletin tercihi Balkanlar ve Ege adaları idi. Ancak sürgünlerin süresi uzun olduğunda bir kısım cezalılar yaşadıkları yere dönemeseler bile Arap coğrafyasında mevcut olan urban kabilelerine sığınarlardı. Bu meselede de aynı durum meydana gelmiş ve daha önce sürgün edilen Âl-i Amr'dan Abdurrahman urbanın içine sığınarak kendi kabilesi ile yakın irtibata geçmiştir.¹⁵ Meselenin daha da alevlendiği ikinci gün Halilürrahman kaza idaresi 20 kişilik bir askeri kuvveti başlarında Kara Bayraktar oğlu Mahmud Ağa olduğu halde köye sevk etmiş ve askerler iki topluluğun arasına girerek çatışmaya son vermiştir.

¹³İ.MVL, 492, 22279/11

¹⁴ İ.MVL, 492, 22279/10

¹⁵ İ.MVL, 492, 22279/10

Neden Bu Tarihi Seçtiler?

Dura köyünden ele aldığımız olayın vukuundan dört sene önce sürülen Âl-i Amr kabilesinin mensupları köyün şeyhliğini yeniden elde etmek amacıyla neden 15 Zilkâde 1279/ 5 Mayıs 1863 tarihini seçmişlerdi? Bu husus Gurre-i Muharrem 1280/18 Haziran 1263 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Hurşid Paşa'nın, Sayda Valisi'ne yazdığı takrirden açıkça anlaşılmaktadır. Takrire göre Hurşid Paşa, yukarıdaki tarihten iki gün sonra yani 17 Zilkâde 1279/7 Mayıs 1863 tarihinde Kudüs'e ulaşip yeni görevine başlamıştır. Bu durumda Beyt İsa cemaati Kudüs içinden veya Halilurrahman'dan, mutasarrıf değişikliğine dair anlık bilgi alıyor olmalıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı düşünüldüğünde sadece büyük merkezler ile yapılan telgraf haberleşmesinin hızı oldukça dikkat çekicidir. Çünkü görevi biten önceki mutasarrıf Süreyya Paşa'nın Kudüs'ten ayrıldığı, sonraki mutasarrıfın halen göreve başlamadığı bilgisinin el-Halil ve çevresinde urban arasında yaşayan köylerinden sürülmüş bir topluluğa hızlı bir şekilde ulaşması, hem mutasarrıflık içinde hem de el-Halil'de sağlam haber kaynakları olduğunu göstermektedir. Ayrıca el-Halil ve çevresinden 500 kişilik atlı ve piyade silahlı adam toplayabilmeleri, mutasarrıf değişikliği sırasında önceki mutasarrıfın erken gideceğini ve yenisinin de Kudüs'e geç ulaşacağını çok önceden haber aldıklarını göstermektedir.

Hareketin Sonlandırılması Tevkif ve Cezalar

Beyt İsa cemaatinin giriştiği isyan ve işgal teşebbüsü çok hızlı bir şekilde bastırılmış görünmektedir. Ancak burada cevaplandırılması gereken mühim soru, Beyt İsa'nın topladığı 500 kişilik silahlı gruba el-Halil zaptiye idaresinin ilk etapta 20 kişilik bir askeri güçle nasıl engel olabildiğidir. Hatta hususiyle bu topluluğun içinde urban kabilelerinden de kişilerin bulunduğu düşünülürse isyan teşebbüsünün nasıl çok kolay sonladığına dair soru işareti büyümektedir. Burada akla gelen ilk ihtimal Beyt İsa cemaatinin zaptiye ile savaşmayı göze alamamış olmalarıdır. Ancak onların içinde sürgün edilmelerine rağmen Rodos'tan kaçanlar ve muhtemelen arananlar olduğu düşünülürse bu ihtimalin doğruluğu biraz

azalmaktadır. Akla gelen bir diğer ihtimal Dura'da meskûn olan Şeyh Yunus ve taraftarlarının da silahlı ve sayılarının her ne kadar sayıları 500'e ulaşmasa da zaptiye ile birlikte oldukça güçlenmiş olmalarıdır. Son ihtimal ise el-Halil kaza idaresinin olayların büyümesi durumunda Kudüs Mutasarrıflığı aracılığıyla daha büyük askeri güç sevk edeceğini bilmeleridir.

Karmaşanın ikinci günü Dura'ya ulaşan el-Halil zaptiyesi her iki taraftan aşağıda isimleri ve künyeleri yazılı 23 kişiyi tutuklayarak vakit geçirmeden mahkeme edilmek üzere Kudüs'e sevk etmişlerdir. Bunlardan bir kişi olaylarda dahil olmadığı tespitiyle mahkemeye çıkarılmadan serbest bırakılmış 22 kişi ise idamdan başlayarak değişik cezalara çarptırılmıştır.

Rodos'ta sürgün Abdurrahman'ın oğlu İsmail bin İsa Amr

İsmail'in Amcası İbrahim

İsmail'in diğer amcası Mahmud

İsmail'in diğer amcası Ahmed

İsmail'in diğer amcası Hüseyin

Tutuklanıp Kudüs'e Sevk edilen Beyt İsa Cemaati Mensupları¹⁶

Meselenin asıl müsebbibi olan Beyt İsa'dan beş kişinin tevkif edilmiş olması oldukça calib-i dikkattir. Kanaatimizce tevkif edilenler yapılan tahkikat necisinde sadece öldürme olayına karışanlar veya olayı başlatanlar olmalıdır. Aksi halde yukarıda ve belgelerde zikredilen 500 kişilik grup içinde tutuklananlar arasında İsa'dan sadece beş kişinin olması akla değişik ihtimalleri getirmektedir.

Dura köyü şeyhi Yunus	Beni Na'îm Köyünden Mehmed bin Mecid
Dura ahalisinden Halil Ebu Zeynel	Beni Na'îm Köyünden Mehmed bin Err'îys

¹⁶ İ.MVL, 492/22279-1

Dura ahalisinden İbrahim er-Rucûb	Si'îr köyünden Halil bin Ebu'l-Leys
Dura ahalisinden Zayid el-Haribat	Abdülkadir bin Ebu Katuf ¹⁷
Âl-i Amr'dan Dura ahalisinden Muhammed bin Ahmed	Si'îr Köyünden Halil bin Accac
Âl-i Amr'dan Ahmed el-Hac	Si'îr Köyünden Süleyman ibn Ebu Habba
Sumu'dan Muhammed bin Ahmed	Dura Köyünden Mutafta bin Res
Sumu'dan Hüseyin bin Amure	Dura köyünden Halil bin Nemura
Yata Köyünden Abdi Rabbih bin Ebu Bâ'ûs	Dura köyünden Hacce
Tahliye edilen	1
Tutuklu	17
Toplam	18
Genel Toplam	22

Tutuklanan Diğer Kişiler ¹⁸

İkinci listede dikkat çeken en mühim isim devlet ve mutasarrıflık tarafından atanmış olan köyün şeyhi Yunus Ed-Duri'dir. İlk bakışta saldırıya uğrayan taraf olarak görülen Şeyh Yunus'un tevkif ve ardından muvakkat süreyle sürgün edilmesinin sebebi açık olarak zikredilmese de ilk çatışmadan hemen önce el-Halil kaza müdürünün her iki tarafı da yanına çağırması ve Beyt İsa şeyhi Ahmed gibi Şeyh Yunus'un da bu davete uymamasıdır.¹⁹ Şeyh Yunus dışında köyde yaşayıp Beyt İsa'ya karşı savunma yaptığı düşünülen beş Duralının da yakalanma sebebi ya doğrudan ölümlerden sorumlu tutulmaları ya da Şeyh Yunus gibi davete icabet etmemeleridir.

¹⁷ (Medhali olduğundan tahkik etmekle sebebiyle tahliye olundu) İ.MVL, 492/22279-1

¹⁸ İ.MVL, 492/22279-1

¹⁹ İ.MVL, 492/22279, 2, 10,15

Listede Dura'da yaşayıp Âl-i Amr olarak nispet edilen iki kişi, kanaatimizce köyde bulunup dışarıdan gelen akrabalarına yardım etmişlerdi. Araplar arasındaki aile bağları ve kabile anlayışı dikkate alındığında belki de Ahmed İsa ve ailesini bu kişiler Dura'ya davet etmişti. Tutuklananlardan sekizi ise Dura'nın çevre köylerinden olup bunlar ikinci gün Âl-i Amr'a katılarak köye saldıranların ileri gelenleri veya şahit ifadelerinden katli yaptıkları tespit edilenler olmalıdır. Hemen belirtelim ki tutuklanan toplam 23 kişiden sadece bir tanesi mahkemede olayda dahil olmadığı anlaşılmaması üzerine tahliye edilmiştir. Diğerleri kısa süreli sürgünden idama kadar değişik cezalara çarptırılmışlardır. Buna göre Kudüs mahkemesi aşağıdaki cezaları vermiştir:

1-İdam cezası verilenler: Yargılama sonucunda Osmanlı Ceza kanununu 56. maddesi ve 2. fıkrası icabı²⁰ Âl-i Amr'dan Şeyh Ahmed ile beraber 3 kişiye idam cezası verilmiştir. Bunlar ile alakalı husus mahkeme heyetince şöyle açıklanmıştır: Âl-i Amr'dan İsmail ve İbrahim birinci günkü çatışmanın ardından iki taraf çekildikten sonra, ertesi günü silahlı olarak öldürmek kastıyla köye saldırmış olduklarından hemen idam edilmeleri istenmiştir.²¹ İdamlar 20 Cemâziyelâhîr 1280/ 2 Aralık 1863 tarihinde Kıbrıs'ta üç kapılı denemelerde gerçekleşmiştir²².

2- Bir daha Şam bölgesine ayak basmamak üzere sürgün edilip Beyrut Limanı'na ve oradan da Kıbrıs'a sevk edilen Beyt İsa'dan 5 kişi şunlardır: İsmail bin Abdurrahman Amr, İbrahim bin İsa, Mahmud bin İsa, Ahmed bin İsa, Hüseyin bin İsa.

3-Dura'ya saldırıp belli bir süre sürgüne gönderilerek aynı zamanda kürek mahkûmiyeti verilmiştir. Bu iki idamdan sonra en ağır ikinci ceza olup 10 yıl Kıbrıs sürgünü ve kürek mahkûmiyetidir. Bu

²⁰ 56. Madde: Kim ki, Osmanlı devletinde birinin aleyhine silahlanıp mukâteleye teşebbüs ya da gasb veya tahrip, katl efâ'lini yaparsa ya da teşebbüs ederse idam edilmesi, 57. Madde "böyle bir fiil bir eşkıya grubu ile yapılırsa hepsi idam olunur, diğerleri ise değişik cezalarla cezalandırılır.

²¹ MVL, 492/22279,10

²² MVL 769/56,3- 4

cezaya çarptırılanlar ise hem bu hadiseden hem de daha evvelki eşkıyalık faaliyetlerinden hüküm giyen Sumu' köyünden Hüseyin Acce, Yata köyünden Abdi Rabbih Ebu Bâ'ûs, Duralı Ebu Amr şeyhlerinden Mustafa Res ve Dura'dan Hacce isimli şahıslardır.

Kıbrıs'ta sürgün cezası çekeceklerin yazıları Evâhir-i Rebûlâhir 1280/13 Ekim 1863 tarihinde Kıbrıs Mutasarrıfı Hızır Bey'e bildirilmiş olup Şeyh Yunus'un anılan tarihten itibaren bir yıl orada kalacağı, bir yılın dolmasıyla el-Halil'e geri gönderileceği bildirilmiştir.²³ Aynı belgede daha önce haklarında yeterli delil olmadığından cezaları açıklanmayan Mahmud ve Hüseyin isimli iki kişiye de Kıbrıs'ta süresiz sürgün cezası verildiği belirtilmiş, mutasarrıfın bunları da takip etmesi istenmiştir.²⁴

Dura vakasına karışanlardan bir kısmı ise önce firar edip daha sonra zabıtlar tarafından yapılan sıkı takip sonucu yakalanmıştır. Sonradan yakalanan şahıslar da yeniden yargılanmadan suçları sabit olduğundan Kıbrıs'a sürgün edilmişlerdir.²⁵

Sonuç

Filistin köylerinde veya urban kabilelerinin yaşadığı yerlerde sıkça yaşanan olaylardan biri olan 1863 yılında, Dura'daki iki ailenin köyün şeyhliği için giriştiği bu mücadele, her ne kadar sıradan gibi görünse de belli özgünlükler taşımaktadır. Öncelikle Dura vakasında Halilürrahman zaptiyesinin olaya müdahalesi ve Kudüs mahkemesi ile rapor heyetinin çalışmaları halkta büyük memnuniyet uyandırmıştır. Çünkü bu hadise sonunda Halilürrahman çevresinde eşkıyalık yapan önde gelen kişiler çok hızlı bir şekilde tutuklanarak sürgün veya idam edilmişlerdir. Aynı zamanda bu cezaların caydırıcılığı olduğu gerçeğini ifade etmek gerekir.

Keza olayın öncesinde ve sonrasında Halilürrahman kaza idaresinin ve zaptiyesinin büyük bir hızla meseleye müdahale etmesi

²³ C.ADL, 1155, 1

²⁴ C.ADL1155/1

²⁵ İ.MVL, 492/22279/15

Osmanlı Devleti'nin merkezden oldukça uzak bir bölgede dahi güvenlik hususunda gösterdiği hassasiyetini tavizsiz sürdürdüğünün kanıtıdır.

Son olarak özellikle Âl-i Amr kabilesinin köye düzenlediği saldırı Kudüs'teki mutasarrıf değişikliği periyoduna denk getirilerek yeni mutasarrıfın henüz şehre ulaşmadığı bir dönemde böyle bir işe kalkışılması dikkat çekicidir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Tasnifi Adliye Belgeleri

C.ADL: 1155, 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vala belgeleri

İ. MVL: 492, 22279, 1, 10, 15; 769/94-2,3.

Araştırma Eserler ve İnternet Kaynakları

Debbağ, Mustafa Murad. *Mevsuatü Biladuna Filistin*, 5, Beyrut 2002.

FAYDA, Mustafa. "Kahtân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, (2001): 201-202.

Güneş, Hasan Hüseyin. XVI. "Asırda Kudüs'te Meğâribe Mahallesi ve Cemaati", Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Hülagu, Orhan. "Osmanlının Son Döneminde Filisti'in İktisadi ve İctimai Durumuna Bakış" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi(OTAM)*, 9, (1998): 503-537.

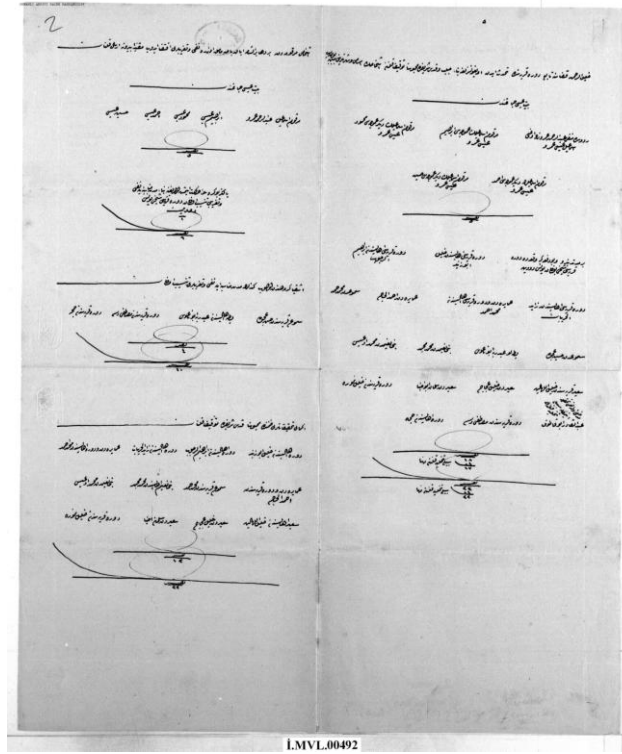
Karmon, Yehuda. "Changes in The Urban Geograpy of Hebron During The Nineteenth Centruy", in *Studies on Palestine During Ottoman Period*, 70-86. ed. Moshe Maoz, Jerusalem 1975.

Reilly, James. "The Peasantry of Late Ottoman Palestine", *Journal of Paletine Studies*, 10/4, (Summer 1981): 82-97.

Singer, Amy. *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

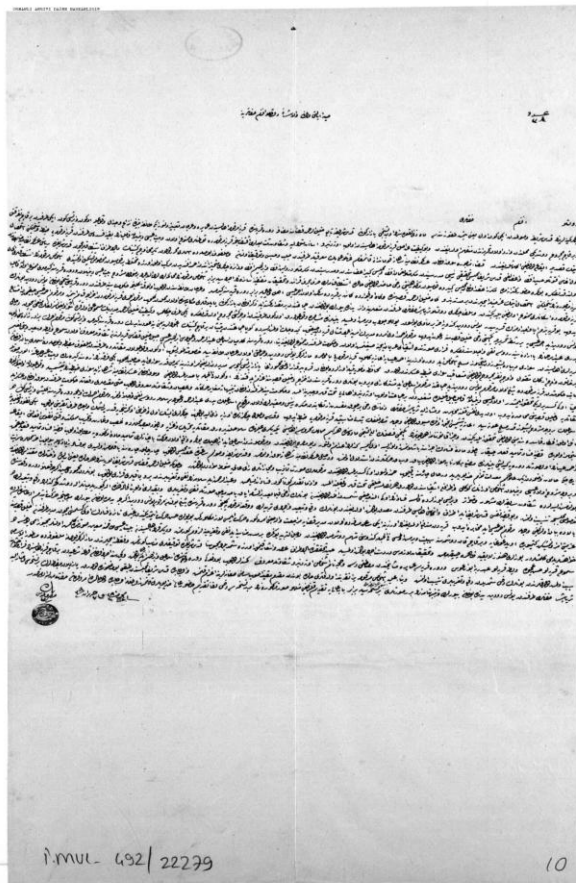
http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dura_982/ar/index.html.

EK. 1

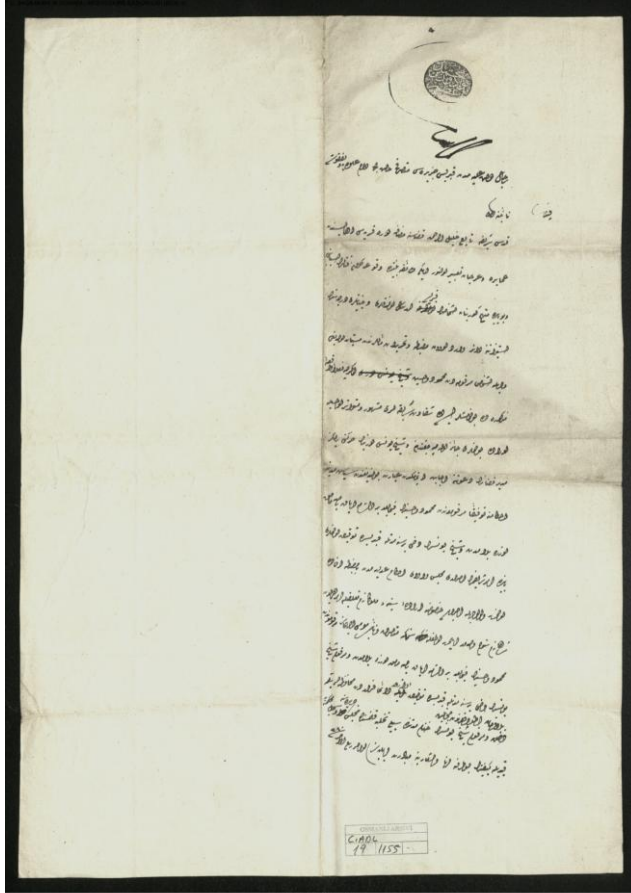
Dura Olayında Haklarında İşlem Yapılanların Listesi
 İ.MVL., 492, 22279,
 1 (1280/1863)

EK 2.

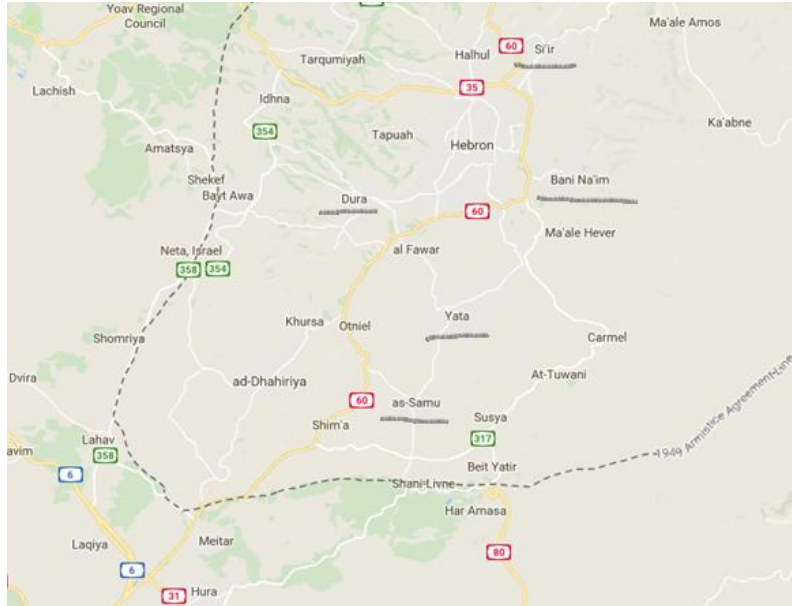
Kudüs Mutasarrıfının Raporu İ.MVL., 492, 22279, 10 (1280/1863)

EK 3.

Dura'dan Kıbrıs'a Sürülenlere Dair C.ADL, 1155, 1(1280/1863)

EK 4.

Olayın Geçtiği Bölge Haritası

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 27.11.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 24.12.2017

Musa SROOR *

KUDÜS VAKIF ARAZİLERİNİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ MESELESİ: BİR ÖRNEK OLAY OLARAK 1950'DEN İTİBAREN BEYTÜLLAHİM VE BEYT CALA ARAZİLERİ

Öz: Bu çalışma, Kudüs'teki İslami vakıf yönetimi ile Beytullahim ve Beyt Cala'nın Hristiyanları arasındaki toprak mülkiyeti üzerine olan uzlaşmazlıkları aydınlatmaya çalışmaktadır. Bu uzlaşmazlık bu insanların ellerindeki arazilerin sahih vakıf olduğunu kabul etmeyi reddetmesi üzerine 20. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmıştı. Bu anlaşmazlığı temel alan çalışma, çatışmanın tarihsel köklerini izleyerek bu hukuki konu hakkında alınacak bir mahkeme kararına kadar konuyu açıklamaya çalışmaktadır. Araştırmanın temel soruları ise şunlardır: Bu dönemde taraflar arasındaki anlaşmazlığın kaynağı nedir? Daha önce neden ortaya çıkmadı? Dini farklılığın bu çatışmada bir rolü var mıdır? Veya kişisel ve maddi bir menfaat meselesi midir?

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Vakıf, Özelleştirme, Toprak Mülkiyeti, Beytullahim, Vakıf İdaresi, Hristiyan Nüfus, Sahih ve Gayr-i Sahih Vakıf

THE QUESTION OF THE PRIVATIZATION OF JERUSALEM WAQF LAND: THE LAND OF BETHLEHEM AND BEIT JALA AS A CASE STUDY SINCE 1950

Abstract: This study tries to shed light on the conflict between the Islamic waqf administration in Jerusalem and the Christian populations of Bethlehem and Beit Jala over the land ownership in these two cities. This conflict emerged in the mid-twentieth century after these people refused to acknowledge that the land in their possession was an Islamic waqf and not private property. The present study attempts to shed light on this legal issue by tracing the historical roots of this conflict and up to the time it was taken to the court for a decision. The main question in this research is: What were the origins of the dispute between the two

* Associate Professor, Musa Sroor, Birzeit University, Department of History and Archaeology.

parties that broke out at this particular time? Why did it not break out before this date? Did the difference in religion have a role in this conflict? Or was it a matter of personal and material interests?

Key Words: *Jerusalem, Waqf, Privatization, Land Property, Bethlehem, Waqf Administration, Christian Population, Sound and Unsound Waqf*

Introduction

The Ottoman Tanzimat period witnessed many procedures related to the *waqf* system; new classification systems appeared which were not known before, such as *Maqḍûṭ* (Controlled) and *Mustathna* (Excluded) *waqf*. Moreover, a number of laws and regulations were issued to regulate the Ottoman land system in its two parts: *waqf* and non-*waqf*. Thus, the Ottoman land law came into existence in 1858. This law mentions in its first article the definition and explanation of the various land types in the Ottoman Empire and divides it into five categories, including the *waqf*. Article four of the law states the division of the *waqf* land into two types: *Ṣaḥîḥ* (correct) and *Gayr-i Ṣaḥîḥ* (incorrect) *waqf*. The application of these new concepts started immediately after the issuance of the law. This process did not end when the region seceded from the Ottoman Empire, but continued during the periods of British Mandate and Jordanian and Israeli rule.

A legal and jurisprudential conflict broke out during the application of these new concepts to some *waqf* properties that were affiliated to ancient *waqf* foundations such as Takiyya Khassaki Sultan *waqf* in Jerusalem — founded by the wife of Sultan Suleiman the Magnificent. Among the endowed *waqfs* for this foundation were the two villages (today, cities) of Bethlehem and Beit Jala, both with a Christian majority. The basis of this dispute was whether these two villages were correct or incorrect *waqf*. These concepts have serious consequences related to land ownership in these areas. The legal conflict has not yet been resolved until today.

The present study attempts to shed light on this legal issue and on the differences in the application of the concepts of correct and incorrect *waqf*. It also discusses the impact of self-interests as well as of

ideological differences in understanding and properly applying these waqf concepts.

The main question addressed by this study is the following: What were the origins of the dispute between the two parties, the Islamic *waqf* administrations and the residents of Bethlehem and Beit Jala, that broke out at this particular time? Why did it not break out before this date? Did the difference in religion have a role in this conflict? Or was it only personal or material interests that lay at the basis of this conflict?

This research for this study is based on an in-depth analysis of the Jerusalem Islamic Court Records, the documents of the Heritage Revival and Islamic Research Institution, and those found in the Archive of the Palestinian Ministry of Waqfs and Religious Affairs. These archives contain a number of records of court cases concerning the Bethlehem and Beit Jala *waqf*. These are also compared with the other *waqf* properties subject to the same formula and involving the concepts of correct and incorrect *waqf*.

The Historical Roots of the Issue

Since the mid-sixteenth century, the territories of Bethlehem and Beit Jala were considered by the Ottoman laws and regulations as an Islamic *waqf* affiliated to the Khassaki Sultan Waqf in Jerusalem. In this context, I do not intend to dwell for long on the Khassaki Sultan Waqf, since this topic has been discussed at great length by many Arab and non-Arab researchers.¹ But I shall give only a quick historical

¹See Muḥibish, Ghasân, 2004, *Waqfiyyat Khaṣṣakî Sultan Waqf: Dirâsawatahlîl*. Unpublished Ph.D dissertation, Ein Shams University; al-Asalî, Kâmil Jamîl, 2009, *Min Âthârunaftî Bayt al-Maqdis*. Amman: Wizârat al-Thaqâfa, p. 28-29; p. 9-40; Shûka, Khalîl. 2000. *Târîkh Bayt Lahîmftî al-'Ahd al-'Uthmânî*, Bayt Lahîm; Myres, David, 2000, « al-'Imara al-'Amira the Charitable Foundation of Khassaki Sultan (959/1552) » in Sylvia Auld (éd.), *Ottoman Jerusalem : the Living City : 1517-1917*, London, Altajir World of Islam Trust, vol. 1, p. 539-583; Singer, Amy, 1997, « The Mülknâmes of Hürrem Sultan's *waqf* in Jerusalem », in Gülru Necipoglu (éd.), *Muqarnas : an Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Leiden, Brill, p. 96-102; Singer, Amy, 2002, *Constructing Ottoman Beneficence : an Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, New York, University of New York Press; Singer, Amy, 2003, « The Privileged Poor of Ottoman

overview to make it easier for the reader to understand the historical background of the case. The case itself has not received proper attention from researchers due to a number of various reasons including lack of interest, failure to see the archival documents due to the well-known problems of access related to this issue, or the sensitivity of the topic, leading to a reluctance to uncover new information that could call into question the rightful claims of the residents of Bethlehem and Beit Jala to the land in their possession. Do they have the ownership documents, or is it only traditional occupancy that is meant to serve as proof of their ownership of the lands in question?

The documents of the Khassaki Sultan Waqf indicate that in the month of Sha'ban 964 AH| June 1557, Roxelane, the wife of Sultan Suleiman the Magnificent (1520-1566), who became famous under the name Khassaki Sultan ("the Sultan's beloved") endowed a *waqf* (*Takiyya*) in Jerusalem, near Al-Aqsa mosque, to serve the poor of the holy city.² This *Takiyya*, also called *al-'Imara al-'Amira* ("the Charitable Foundation"), included an architecturally important complex that still exists today.³ The place on which this complex was constructed also housed the *waqf* of the Sultan's wife (*Aqabat al-Takiyya*). This complex

Jerusalem », in Jean-Paul, Pascual (dir.), *Pauvreté et richesse dans le monde musulman méditerranéen*, Paris, Maisonneuve et Larose, p. 257-269; Peri, Oded, 1992, « *Waqf* and Ottoman welfare policy : the Poor kitchen of Hasseki Sultan in eighteenth-century Jerusalem », *Journal of Economic and Social History of the Orient*, vol. XXXV, part 2, p. 167-185; Sroor, Musa, 2010, *Fondation Pieuses en Mouvement : De la Transformation du statut de Propriété des biens waqfs à Jérusalem 1858-1917*, Aix-en-Provence et Damas, IREMAM et Ifpo; Stephan, ST. H., 1944, « An Endowment Deed of Khasseki Sultan Dated 24th may 1552 », *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, vol. 10, p. 170-194.

² For more information about this Sultan, see: Myres, David, 2000, « al-'Imara al-'Amira the Charitable Foundation of Khassaki Sultan (959/1552) » in Sylvia, Auld (éd.), *Ottoman Jerusalem: the Living City: 1517-1917*, London, Altajir World of Islam Trust, vol. 1, p. 540.

³ Sroor, Musa, 2012, «Dawr al-Awaqâff al-Tanmiyya al-'Umraniyyafî al-Quds»,v *Majalat Hawliyyat al-Quds*, N. 14, p. 68; Sroor, Musa, 2012, « The Role of the Islamic Pious Foundations Waqf in Building the Old City of Jerusalem during the Islamic Periods 637-1917», in Robert Carvais (ed.), *Nuts & Bolts of Construction History, Culture, Technology and Society*, Paris, Picard, Vol. 2, p. 233.

included a large kitchen that served daily meals to the poor of Jerusalem, to the passers-by, and to those who dwelt close to Al-Aqsa mosque, as stated in the *waqf* document.⁴ The kitchen of the complex daily prepared and distributed 2000 loaves of bread. The document also contains an accurate description of the daily meals and their ingredients, with a special focus on Fridays and on the month of Ramadan. On normal days the kitchen offered broth with rice for lunch, and wheat and gravy for dinner. The gravy was made up of the following ingredients: rice, homos, onion, salt, wheat, sour milk. On Fridays and on special occasions meat, honey and rice with saffron were offered. This complex also included a mosque, fifty-five rooms, a khan, two bathrooms, one for males and one for females, and a school that was known by the founder's name. The endowment also identified the mechanism of the work of this foundation in detail, in particular the jobs and the salaries of its employees.⁵

For securing the independence of the Islamic *waqf*, providing protection against interventions of the government and its various branches, and ensuring the functioning of this huge institution, the endower endowed dozens of real estates, most of them in Palestine, to spend on this institution. These properties included *qaryat* (villages) and *mazra'at* (farms), khans, shops, mills, and bathrooms. The document indicated the shares of the *waqf* in these villages and farms. They were either completely or partially endowed, as shown in the following table ⁶:

No	Name of the village / <i>mazra'a</i>	Administrative Dependence	Percentage 100%
1	Qaryat Amyûn + Mazra'a Qîqba	Tripoli al- Shâm	100%
2	Qaryat al-Ludd	Nâḥiyat al-Ramla	100%

⁴ Khassaki SultanWaqfiyya document, *Jerusalem Islamic court records (Sijill)*, No. 270, 1557/964, p. 8-27.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

3	<i>khâns et dukkâns</i> (shops)	Maḥallat al-Shūkh Ṭutmâj / (Tripoli)	100%
4	<i>Qaysariyya</i>	Maḥallat Khân al-'adîmî/ (Tripoli)	100%
5	4 <i>Ṭâḥunas</i> (mills)	Qaryat Rashḥîn / (Tripoli)	100%
6	4 <i>Ṭâḥunas</i>	Qaryat Bashnîn / (Tripoli)	100%
7	2 <i>Ḥammâms</i>	Jérusalem	100%
8	Qaryat Bayt Ikṣa + Mazra'at al-Kharûba	Jerusalem	100%
9	Qaryat Kufr Jins	Nâḥiyat al-Ramla	75%
10	Qaryat Kufr 'Ânâ + Mazra'at Kufr Ṭâb	Nâḥiyat al-Ramla	100%
11	Qaryat Baqî' al-Dân	Nâḥiyat al-Quds	100%
12	Qaryat Bayt Liqyâ + Mazra'at Nûshif et Rakûbîs	Nâḥiyat al-Quds	100%
13	Qaryat Bayt al-Laḥm	Nâḥiyat al-Quds	75%
14	Qaryat Bayt Jâlâ	Nâḥiyat al-Quds	75%
15	Qaryat al-Kanîsa	Nâḥiyat al-Ramla	100%
16	Qaryat Bîr Mâ'in	Nâḥiyat al-Ramla	100%
17	Qaryat Sbitâra	Nâḥiyat al-Ramla	50%
18	Qaryat 'Inâba	Nâḥiyat al-Ramla	100%
19	Qaryat Sâfriyya	Nâḥiyat al-Ramla	85%
20	Qaryat Kharbatha	Nâḥiyat al-Ramla	100%
21	Qaryat Jindâs	Nâḥiyat al-Ramla	25%
22	Qaryat Yâzûr	Nâḥiyat al-Ramla	100%
23	Qaryat al-Yâhûdiyya	Nâḥiyat al-Ramla	100%
24	Qaryat Bayt Dajan	Nâḥiyat al-Ramla	18.75

25	Qaryat Bayt Shina	Nâhiyat al-Ramla	100%
26	Qaryat Rantiyya	Nâhiyat al-Ramla	100%
27	Qaryat Na'lîn	Nâhiyat al-Ramla	75%
28	Qaryat Qâqûn + Mazra'at Dîr Sâlim	Nâhiyat Nâblus	100%
29	Mazra'at Hîthân al- Jamâsîn	Nâhiyat Banî Şa'b / (Naplouse)	25%
30	Qaryat al-Jîb	Jérusalem	100%
31	Qaryat Hâra	Nâhiyat Şaydâ	100%
32	Mazra'at Kanîsa	Nâhiyat Şaydâ	75%
33	Mazra'at Şûfyâ	Nâhiyat Şaydâ	100%
34	Mazra'at Jalyûba	Nâhiyat Şaydâ	100%

In memory of his deceased wife, Sultan Suleiman the Magnificent endowed new properties in favor of this institution. These were recorded as an appendix to the original *waqf* document in the Jerusalem Islamic Court. The *waqf* continued to perform its function for the first three centuries of the Ottoman rule of Jerusalem.

The critical developments in the 19th century also impacted upon this important institution when Ibrahim Pasha, son of Mohammad Ali Pasha, the governor of Egypt, wrung Palestine away from the Ottoman Empire in 1831. Mohammad Ali's anti-*waqf* policy, launched in Egypt, culminated in the confiscation of all the *waqf* properties in Palestine, including the Khassaki Sultan Waqf. This move put an end to this charitable institution, since its revenues had been completely drained by this new policy. It should be noted that these *waqf* properties were given back to their original owners after the restoration of Palestine and Jerusalem to the Ottoman Empire in 1841. The Ottoman government continued the policy of the Egyptians, but upon the protest of the people of Jerusalem, especially the beneficiaries of the *waqf*, the Ottoman authorities were forced to pay an annual sum

of 1150 Turkish Lira as a substitute for the *waqf* revenues they had confiscated.⁷

After the British occupation of Palestine in 1921, the Mandate authorities handed the *waqf* institution over to the Supreme Muslim Council, which the British government had established in 1921 with the Mufti of Palestine, Ḥaj Amin Al-Ḥusaynî, at its head.⁸ The Mandate authorities followed the same Ottoman policy towards the *waqf*, by allocating a lump sum of 2950 Palestinian pounds annually to run its kitchen. This sum, of course, was paid in return for controlling the revenues of all the villages affiliated to the *waqf*. These revenues were estimated in 1948 as 12 thousand Palestinian pounds in a year.⁹ After Jerusalem came under the control of Jordan in 1948, the *waqf* was run by the Jordanian Ministry of Waqfs, like all other *waqfs* in Jerusalem and the West Bank, and remained as such after the Zionist occupation of the historic Palestine in 1967. The bonds between the Jordanian government and the *waqfs* of Jerusalem did not break until the formation of the Palestinian National Authority in 1994 and the establishment of the Palestinian Ministry of Waqfs.

The Khassaki Sultan Waqf between Traditional Jurisprudence and Modern Legislation: Correct or Incorrect?

One of the most important conditions unanimously approved by the jurists concerning the correctness of the *waqf* is that the *waqf* should be known to the endower at the moment of signing the *waqf* contract and it also should be owned by the endower when he or she endows such a *waqf*; otherwise the *waqf* is considered incorrect.¹⁰ But with the notable spread of the phenomenon of *waqf* in the late Ayyubid and especially Mamluk periods, and the ensuing establishment of

⁷ Sroor, Musa, Fondation Pieuses en Mouvement : De la Transformation du statut de Propriété des biens waqfs à Jérusalem 1858-1917, Aix-en-Provence et Damas, IREMAM et Ifpo, 2010, p. 302.

⁸ al-Asalî, Kâmil Jamîl, op. cit. p. 28-29.

⁹ Ibid.

¹⁰ 'Ashûb, Abd al-Jalîl, 1935, *Kitâb al-Waqf*, 2 edition, al-Qâhira, Maṭba'at al-Rajâ', p. 21-23.

many foundations such as mosques, schools and *zawiyyas* (places for Sufis) by the princes and sultans, it was necessary to provide these institutions with continuous economic resources after their death. Thus, it became necessary for the princes and sultans to endow vast agricultural lands with villages and farms as sources of revenue. However, the problem here issued from the jurisprudential provisions that required the ownership of the property by the *wâqif* himself or herself, especially since the rulers did not differentiate between their own properties and the properties of the state treasury. Due to the huge influence that this group enjoyed in the local society, they did not abide by this jurisprudential condition and created hundreds of *waqf* foundations funded by agricultural land belonging to the state treasury. This situation created a dilemma for the state scholars who were required to develop relevant jurisprudential rules to justify this illegal activity, a task they could not refuse.

In the face of this dilemma, senior Muslim religious scholars (*'ulamâ'*) of Syria (*al-Shâm*) created what was named Al-Irşad or Al-Takhşîşât Waqf. The scholars defined this kind of *waqf* as follows:

The Imam endows a land from the *Bayt al-Mâl* (State Treasury), which is known to be a state land for the public interest with facilities like mosques, hospitals and schools, or endows such a land to those who have a right to the *Bayt al-Mâl*, such as scholars, judges, the poor and the needy. But this is not a real *waqf* because of the lack of the condition of ownership in it... and it can't be invalidated or returned as a property to the *Bayt al-Mâl*, or its sources spent for other purposes than those set at the beginning."¹¹

Thus, the scholars legalized the endowment of state property by the sultan or the prince.

¹¹ My translation, 'Ashûb, Abd al-Jalîl, *op. cit.*, p. 24; al-Husaynî, MuḥammadAs'ad, 1982, *al-Manhal al-Şâfi'î al-WaqfwaAḥkamah*, al-Quds, al-Maṭba'at al-waṭaniyya, p. 15, 30.

It should be noted from studying the endowments of Palestine in general and Jerusalem in particular that the most important *waqf* foundations in the Old City of Jerusalem were established by the Mamluk and Ottoman princes or sultans, and the documents of their *waqfs* do not indicate their ownership of the endowed *waqf*, in contrast to all other endowments. It should also be noted that there were about 160 villages in Palestine that were endowed by these princes and sultans on the Jerusalem *waqf*.¹² These villages and farms continued to be considered a *waqf* until the occupation of Palestine by Ibrahim Pasha in 1831, when he confiscated the *waqf* and abolished the prescription of *waqf* of these villages and farms, returning them to the state treasury. One of these was Khassaki Sultan Waqf. After the return of the Ottomans, the *waqf* institutions retained the prescription of *waqf* despite the confiscation of their revenues in continuation of the policy of the Egyptian era. But this procedure was not in line with the jurisprudential rules that were prevailing in the Ottoman Empire, which guaranteed immunity for these properties against the state and its policies. Therefore, it was necessary to issue new laws and regulations that legitimized the process of confiscating and owning these properties by the state. If the properties in question continued to be *waqf*, this would not only deprive the state from the revenues they brought, but also from extending the state's control over the people benefiting from these *waqf* properties, including the notables of the holy city or the peasants who were subject to the authority of the notables rather than the state.

In 1858, in the context of its reform policy, the Ottoman Empire issued the land law, or what was known as the Land Registry Act and its subsequent laws, which illustrated and complemented its gaps. With this new law came a justification for the state's policy and procedures regarding the *waqf* institutions and properties established by princes and sultans over the preceding five centuries. The first article of this law divided the Ottoman Empire land into five categories: owned land, *miri* (state) land, *waqf* land, abandoned land

¹² Sroor, Musa, *Fondation Pieuses en Mouvement*, op. cit., p. 184-194.

and uncultivated land.¹³ Article 4 of the Act defined what was meant by the *waqf* land as follows:

The *waqf* land is divided into sections. The first section is the land that is rightly owned and has become *waqf* according to the Islamic religion. Thus, the ownership of such land and the rights of its disposition refer back to the *waqf* itself and is not subject to legal transactions. The second section is the land taken from the *miri* land and endowed by the sultans or endowed by others with the permission of the sultans. The revenues of such land go to a party related to the state authority. The land endowed in this way is considered incorrect *waqf*, and most of the land endowed in various districts is of this type. Such land is owned by the *Bayt al-Mâl* and therefore subject to legal transactions.¹⁴

In this article, the concepts of correct and incorrect *waqf* emerge for the first time, and it is understood that the *waqf* owned by the endower is considered a correct *waqf*, not subject to the new land laws, while the *waqf* endowed by sultans and owned by the *Bayt al-Mâl* is considered incorrect *waqf*; meaning it did not qualify to be a *waqf* and was returned to the *Bayt al-Mâl*. That is, its ownership reverted to its status before being converted into *waqf*. Thus, it was subject to the provisions of *miri* land.

The question here is, what about the properties of the Khassaki Sultan Waqf? Were they classified as correct or incorrect *waqf*? Through searching in the archives, I found a decree from the sultan to the Ottoman governor of Jerusalem named Thurayya Pasha dated mid-Jumada I, 1275 AH / December 21, 1858, which indicates that the properties affiliated to Khassaki Sultan *Takiyya* found in al-Wad in Jerusalem were confiscated by the state treasury. Here the decree does not refer to the land affiliated to the *waqf*, but to some of properties located inside the old city of Jerusalem. It should also be noted that

¹³ *The Ottoman Land Law for the year 1858*, article one.

¹⁴ My translation, *The Ottoman Land Law for the year 1858*, article four.

most of the villages affiliated to the *waqf*, after this law, became subject to the rules and the regulations of *miri* land. It was permitted for the users to register the lands in these villages in their own names, or in other words, to turn them into their properties, whenever these were classified as incorrect *waqf*. The only exceptions were the lands of the villages of Bethlehem and Beit Jala, which were still considered as belonging to the Khassaki Sultan Waqf and were subject to the *waqf* provisions that allowed leasing these lands to the residents of Bethlehem and Beit Jala on a special lease known as *al-Ḥikr*. This allowed the tenant to rent the property for an indefinite period in order to build on it or to plant trees in it. This kind of contract gave the tenant (*mustahkr*) the right to own the buildings on the rented *waqf* land as long as he paid the fare of the land. The *waqf* did not have the right to nullify this contract and expel the tenant from the land as long as his buildings remained standing and as long as he paid the fare. The *mustahkr* had the right to do whatever he wanted with the buildings or the trees in terms of sale or inheritance, as if he were the owner.¹⁵

The slow implementation of land registration in Palestine according to the new classifications in the Land Act of 1858 lasted for dozens of years and did not end with the exit of the Ottomans from Palestine, but remained in place throughout the British Mandate period. This process created a problem in reclassifying the *waqf* villages as correct or incorrect *waqf*. The re-registration of land in the government departments according to the new classification system was not carried out in a regular and comprehensive manner. This was due to the fear of the users of the land that they would have to pay taxes to the state and get conscripted in the army (conscription being linked with land registration). This prompted some people to register their lands under the names of wealthy landowners or other elites in the Palestinian society. The second issue was the dispute about the interpretation and classification of *waqf* land (as correct or incorrect *waqf*), which took place between the Waqf and the Land Registry Departments. This disagreement was due primarily to the absence of

¹⁵ About the *Ḥikr* see: Qadrî Bâshâ, 1928, *Qânnûn al-'adlwâl-inṣâfilil-qaḏâ' 'alâMushkilât al-awqâf*, al-Qâhira, article 3, p. 147; al-Ḥusaynî, MuḥammadAs'ad, *op. cit.*, p. 229.

the original *waqfiyya* that indicated the ownership of the *waqf*. Moreover, this disagreement was due to the failure of the *waqf* department in registering the correct *waqf* properties in the Land Registry records.¹⁶

Updating the jurisprudential rules concerning the *waqf* during the Ottoman Tanzimat period created a serious problem in the understanding and interpretation of the new provisions by the stakeholders, there was a conflict between those who would benefit from the continued validity of the ancient inherited jurisprudential rules, and those who would benefit from the modification of these provisions. This problem resulted in legal disputes that broke out after the withdrawal of the Ottomans, who would have been capable of interpreting the confusing articles in the laws they had issued. The British who replaced them in Palestine did not only fail to understand these laws and regulations, but also exploited them to serve their own interests and policies.

Khassaki Sultan Waqf between Recognition and Denial

As noted earlier, Sultan Hürrem had endowed 18 out of 24 *qirats* (with 24 *qirats* amounting to 100% of the land of Bethlehem and Beit Jala) in favor of her *Takiyya* in Jerusalem. The other 6 carats were endowed by the Mamluk sultan Qaytbây, "with his own money" as claimed by Jerusalem Waqf Department, and this was registered in the Khanqani notebook in Istanbul. Therefore, the entire land of Bethlehem and Beit Jala became "correct *waqf*" as claimed by the Jerusalem Waqf Administration. The residents of Bethlehem and Beit Jala used to benefit from the land of these cities as tenants of the *waqf*, which became *hikr* for them as they paid an annual fare. All the *hikr* contracts emphasized that the land rented by them was affiliated to Khassahi Sultan. Since the people of Bethlehem and Beit Jala felt for this reason that they were only tenants and not owners of the land, they repeatedly tried to get rid of the *hikr* contract.

¹⁶ *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, Abû Dîs, Ministry of Palestinian Waqfs, file no., 2/64/1.7/2/3/70.

During the British Mandate, an attempt was made to prove that the land of Bethlehem and Beit Jala was not a correct *waqf*, but it failed. Another lawsuit was filed by the Mandate Land Court in this regard, and the court issued a decision that the whole of the land of Bethlehem and Beit Jala was correct Islamic *waqf*.¹⁷ When the West Bank and East Jerusalem came under Jordanian rule in 1948, these attempts to deny the recognition of the land as belonging to the *waqf* were renewed by the residents of Bethlehem, since they preferred to own the land and not pay a fare for it. In 1952, one of Bethlehem residents named Hanna Issa Qawas filed a lawsuit to the Jerusalem Court of First Instance, registered under the number 52/110, to nullify this *waqf*. But he failed in his lawsuit and the court ruled that the land of Bethlehem and Beit Jala was a correct *waqf*.¹⁸ However, this attempt was not the last.

In June 1956 Mr. Salim Jiryis Raba' and others from Bethlehem filed a lawsuit against the Attorney General and the officers of Jerusalem and Bethlehem *waqf* officers as well as against the General Manager of *waqfs* to abolish the *hikr* and to correct the documents related to the land in their possession as well as to nullify the designation of the land as *waqf* land. The plaintiffs requested the Waqf Department to stop asking them to pay the *hikr* fare until the court arrived at a decision. On 15.7.1956 the court agreed to the request that the *hikr* should be stopped, but heard only one of the parties.

In response, the General Manager of Waqfs in Jerusalem filed a request asking to abolish the decision of stopping the *hikr* payments. According to him, ceasing to pay the *hikr* was not a light matter and it would expose the Waqfs Department to great damage. The court heard the request in the presence of the two parties. Based on this new development, the plaintiff –the General Manager of Waqfs through his attorney- provided evidence to prove that in the past the defendants used to pay the *hikr* for the claimed land. Mr. Ahmad Hosni Abu-

¹⁷ *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution, op. cit.*, file no., 2/64/1.7/2/3/70.

¹⁸ *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution, op. cit.*, file no., 2/53/04/3/70.

alsoud, one of the *waqf* employees, testified in this regard, saying that the thirteen defendants used to pay the *hikr* for their lands in the previous years, and produced 19 receipts that show the money paid by the defendants to the Waqf department for the years 1953 and 1954.¹⁹

The defendants also brought their evidence, which was mainly the testimony of Mr. Salah al-Dîn al-Ḥusaynî, the deputy of the official responsible for registering the lands in Jerusalem. He testified about the method followed by the Department of Land Registration in the renewed registration of the lands of Bethlehem and Beit Jala. He said:

During the British Mandate, the Department used to send a notification to the Waqf Department, telling it to charge the *hikr* if it became clear from the documents that the property was *waqf*. But if there was nothing in the documents indicating that the property was *waqf*, the Department of Land registration did not send any notifications, and this applied to the transactions of the renewed registration.²⁰

The witness pointed out that at the time of the case

Instructions were issued one and a half years ago to the registration officials, warning them not to register any land or to do any transaction concerning Bethlehem or Beit Jala lands unless they sent a notification to the Department of Waqf indicating that they had received the *hikr* fare. He also testified that a lot of the land in Bethlehem and Beit Jala was privately owned and *miri*.²¹

¹⁹ My translation. *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no.,2/64/1.7/2/3/70 .

²⁰ My translation. *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no.,2/64/1.7/2/3/70 .

²¹ *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no. 2/64/1.7/2/3/70.

After the pleadings came to an end, the court made its decision on 19.2.1957. It read as follows:

The court finds from the evidence that the defendants used to pay *hikr* to the Waqf Department whether they had transactions or not, as is clear from the receipts shown. The court also sees that the land is registered in the Department of Land Registration as *waqf* and requires *hikr* payments. Thus, *hikr* must be paid until a decision is issued to stop it. We decide therefore that the Waqf Department has the right to get the *hikr*, and we also rule to abolish the court's previous decision dated 15.7.1956. But no *hikr* is going to be paid for the lands not indicated in the documents indicating it to be a *waqf*. The court also rules that the plaintiff has the right to be compensated with the fees and expenses as well as with five Jordanian dinars for the lawyer's fees.²²

The case did not with this decision, and it was not the final attempt to change the status quo. In the month of April in 1958, the people of Bethlehem and Beit Jala moved against the Waqf Department, trying to prove once again that Bethlehem and Beit Jala were not correct *waqfs*. They used different methods in this attempt, according to the *waqf* lawyer Mr. Abdul-Ghani Kamlah in his letter dated 23 April 1958 and directed to the General Controller of Waqfs in Jerusalem. Fourteen people from Bethlehem and Beit Jala filed a new lawsuit against the Waqf Department to the Jerusalem Court of First Instance and authorized lawyers for this purpose. The Department of Waqfs claimed in front of the court that the land of Bethlehem and Beit Jala was a correct *waqf*, and it relied in its defense on the document of the Khassaki Sultan *waqf* and others that proved that the residents of

²² My translation. *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no. 2/56/1.8/2/3/70.

Bethlehem and Beit Jala had been paying the *hikr* fares. However, the court did not decide in one session and kept postponing the verdict.²³

The people of Bethlehem and Beit Jala did not wait passively for the final decision of the court against the Waqf Department. In a letter dated 20.11.1958 to the military governor of Jerusalem and Hebron, the Deputy General Manager of Waqfs in Jerusalem, Mr. Abdul-Ghani Kamlah, reported a verbal and physical attack on the levy collector of the *waqf*. He filed the following complaint against them:

In 19.11.1958, the Jerusalem Waqf official, accompanied by the levy collector Mr. Shakīb Al-Daqqâq and the policeman Fahmî Al-Ja'barî from Bethlehem, went to the house of 'Atṭallah Sam'ân Al-'Araj to get the due *hikr*. As they were approaching his house, his wife stepped out and asked them to bring Al-Mukhtâr (head of the village) and her brother Ḥanna Sâbâ Al-'Araj. When the policeman and the levy collector returned, Ḥanna Sâbâ Al-'Araj attacked the *waqf* levy collector and started slapping him on the face, while the others attacked the policeman and tried to take away his rifle. In the meantime, Ḥanna Sâbâ Al-'Araj was cursing the employees, the state and the chief judge, and insulting them with obscenities in front of the audience present there.²⁴

After relating the incident, the lawyer of Abdul-Ghanî Kâmlah proceeded to ask the military governor of Jerusalem and Hebron to investigate this complaint and bring the accused to trial by military means. He contended that the personnel of the Waqf Department

²³ *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution, op. cit., file no. 2/64/1.7/2/3/70.*

²⁴ My translation. A letter from the attorney of the General Manager of Awqaf in Jerusalem Abdul-ghani Kamleh to the military governor of Jerusalem and Hebron: *The archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution, op. cit., file no. 70/3/2/1.7/64/2.*

would not be able to collect the due *hikr* money from the residents of Bethlehem unless they felt they were protected by the government.²⁵

The pleadings continued between the people of Bethlehem and Beit Jala and the Waqf Department over the question whether the lands of Bethlehem and Beit Jala were correct or incorrect *waqf*. On 18.3.1964 the people of Bethlehem, represented by Salim Jiryis Raba' and another seven people, filed a lawsuit against the General Manager of Islamic Waqfs. They demanded the issue of a verdict stating that the ownership of the properties in their possession was a *takhṣīṣât waqf* and not a correct *waqf* that had to pay the *hikr*. They also asked for a verdict confirming that these lands were their own private property. The defendant, the *waqf* attorney, opposed this indicating that the lands in question were part of the Khassaki Sultan and Sultan Qaytabay *waqfs*, as registered in the Turkish Khaqanî notebook issued in the 81st fiscal year according to the permanent registration documents. At the end of the pleadings, the court arrived at the following resolution:

The court finds itself obliged to consider the *waqf* correct, as mentioned in the registration documents, until proven otherwise. In that case the *waqf* would be turned into a *takhṣīṣât waqf*. The court did not see the plaintiffs bring any evidence that proves that the *waqf* is incorrect. Therefore, the *waqf* is correct.²⁶

The plaintiffs, Salim and his group, did not accept this resolution and their attorney filed an appeal to refute the decision, pointing out that the court was mistaken in failing to deal with all the legal points they had raised, and the following in particular:

- The court did not deal with the legal consequences caused by the Lands Law for the ancient *waqf*.
- The court did not consider the Land Registry documents on the properties of Bethlehem and Beit Jala, which were

²⁵ Ibid.

²⁶ My translation. *The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no. 70/3/2/1.7/64/2.

registered either as privately owned or as a *waqf* affiliated to Khassaki Sultan before 1331 Maliyya / 1915, which completely negates the possibility of considering these properties as correct *waqf*.

- The court did not consider the legal consequences of the fact that the disputed properties and the other lands of Bethlehem and Beit Jala had not been registered as affiliated to the *hikr* system, as indicated in the attached documents.
- The court did not deal with the legal consequences of the payment of the taxes raised on property.
- The court did not deal with the legal and pragmatic claims that were raised about the possibility that in fact there are not two types of *waqf* (correct and incorrect).²⁷

In response to this appeal, the *waqf* attorney requested that the court reject the appeal and support the decision of the Court of First Instance regarding the verdict. He refuted the claims of the appellants in the following words: "How can evidence be presented now, after more than 400 years, that neither Khassaki Sultan nor Qaytbay owned what they endowed?" He justified this by saying that the plaintiffs were bringing witnesses who stated that to their knowledge Khassaki Sultan and Qaytbay had not owned these *waqf* properties. The evidence included documents that proved the proprietorship of the ancestors of the appellants over the lands in question through the previous 400 years, by virtue of inheritance sale. He also wondered how the appellants could expect that the court would decide a case in defiance of a verified Islamic verdict found in the Islamic Court of Jerusalem records, which went back 400 years and stated that Khassaki Sultan owned the lands of Bethlehem and Beit Jala. He also inquired into how a court could abolish a previous legal verdict without the appellants providing any evidence to the contrary. He also stated that the appellants were not allowed to file a lawsuit simply because they had already practically acknowledged the correctness of the *waqf*. The evidence presented by the *waqf* proved that all the appellants had already paid the *hikr* money on the claimed lands. Accordingly, they

²⁷ Ibid.

could not claim that it was an incorrect *waqf*, according to the article 50 of the Evidence Law.²⁸

The pleadings came to an end at this point, and a final decision was postponed without appointing a specific date so that the court would have sufficient time to study all the details involved. The case has been in a perpetual state of suspension since the end of the Jordanian rule due to the Israeli occupation of the West Bank and Jerusalem in 1967. The sole development was a suggestion made in 1966 by the Governor of Jerusalem, who proposed a compromise between the two parties. It involved the replacement of the *hikr* by a lump sum paid by the residents of Bethlehem and Beit Jala to the Department of *waqf*. It is clear from the letter of the *waqf* attorney, Ibrahim Baker, dated 10 June 1966 and sent to the president of *waqf* and Islamic Affairs Council, that the Council had tentatively agreed to conduct negotiations in this regard and to form a committee representing the *waqf*. The people of Bethlehem and Beit Jala, in turn, established a committee comprised of the two mayors and their deputies as well as the notables of the two towns. The two committees would conduct negotiations under the auspices of the Governor of Jerusalem.²⁹

Conclusion

The legal and jurisprudential controversy and conflict between the *waqf* and the people of Bethlehem and Beit Jala has not come to an end until today, and needs, in my opinion, a political decision in the absence of a fair judicial one. But, if we go back to the origins of the case in historic precedent, as apart from the religious conflicts and personal interests, this can be done by returning to the original Khassaki Sultan Takiyya Waqf document itself. The analysis of this document leads us to the conclusion that the *waqf* document divides the *waqf* properties into two parts. Regarding the first part, it clearly

²⁸ Ibid.

²⁹ A letter from *waqf* attorney Ibrahim Bakir sent to the president of *Waqfs* and Islamic Affairs Council dated 10.6.1966, *The archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution*, op. cit., file no. 70/3/2/1.7/64/2.

indicates that the endower Hürrem Sultan (Roxelana) owned some properties that she now endowed in favor of her foundation, as supported by the legal documents. As for the second part, it mentions another group of *waqf* properties without any indications as to the claims of the endower to them. The document reveals clearly that the real estate belonged to the endower herself. The relevant passage reads as follows:

Her highness endowed the entire village of Bâmûn in the district of Tripoli with the farm called Baqbaqa, the entire village named Lud in the district of Ramlah, the entire share, estimated at 2500 dirham, from the tenth of the village named al-Jîb, in the district of Jerusalem, according to the noble sultan's document which clearly indicates their borders.³⁰

This excerpt clearly proves the legal claims of the endower to the above-mentioned properties. The document then mentions the rest of the properties endowed to the *Takiyya*, among which are Bethlehem and Beit Jala, although it fails to indicate whether the endower actually owned these villages and properties:

...and including the entire share of the village of Bethlehem, amounting to 18 of 24 *qirâts*, the borders of which are known to the neighbors, and including the entire share of the village of Beit Jala, amounting to 18 out of 24 *qirâts*, the borders of which are known by its inhabitants; this is in addition to the facilities, roads and tracts that are part of these lands. These properties are considered correct *waqf*, as confessed by Ja'far Aghâ bin Abdul-Rahîm.³¹

Hence, we can see that there is no indication about the legal claims of the endower to these properties, unlike the case of the first part of the properties. Accordingly, based on the jurisprudential classifications and legal application of the concept of correct and incorrect *waqf*, we can say that the villages of Khassaki Sultan Waqf

³⁰ My translation. Khassaki Sultan Waqfiyya document, op. cit., p. 18-27.

³¹ My translation. Khassaki Sultan Waqfiyya document, op.cit., p. 18-27.

were divided into two parts. The first of these included what was proved to belong to the endower herself, and it was therefore considered a correct *waqf* subject to the terms of the endower rather than to the laws of the state. The second included what was *not* proved to belong to endower, and was therefore considered an incorrect *waqf*. This invalidated the *waqf* status of these properties according to the Land Law of 1858, which stipulated that such properties should be returned to the state and their current users should be allowed to own them. This applies not only to Bethlehem and Beit Jala, but to all the villages mentioned in the *waqf* document, other than those listed in the first section of the document. It can be simply said that the lands of Bethlehem and Beit Jala are incorrect *waqf*, and what applies to the other *waqf* villages classified as incorrect *waqf* and owned later by their users should equally apply to them as well. Here, I am referring to all the villages listed in the *waqf* document and inhabited by Muslims, such as Yâzûr, Ni'lin, Bayt Dajan, Qâqûn, Baytt Liqiy, Bayt Ikse, Baytt Ḥanîna, 'Annaba and others. In this case, both parties committed errors in analyzing the contents of the *waqf* document, and each of them interpreted its contents according to its own interests. The first party, represented by the Waqf Administration, took the first part of the document that stated the claims of the endower to some of the properties mentioned in the *waqf* document, and generalized it to all the properties mentioned there. The second party, represented by the people of Bethlehem and Beit Jala, assumed that all of what the Sultan had endowed was incorrect *waqf*, and thus the endowed lands of Bethlehem and Beit Jala did not belong to the endower. Their purpose in this was to justify the legitimacy of their claims to the lands of these two cities and to find legal justification for not paying the land taxes for the lands in their possession like the rest of the inhabitants of the villages mentioned in the *waqf* document.

Finally, we can say that the refusal of the Waqf Administration in Jerusalem during the different periods- Ottoman, British, Jordanian, and Israeli- to consider the lands of Bethlehem and Beit Jala incorrect *waqf*, like the other 30 villages affiliated to the same *waqf*, could be attributed to the fact that the beneficiaries of this *waqf* were non-Muslims. For this reason, in my opinion, the concepts of correct and

incorrect *waqf* were not correctly applied to the properties they used. In addition, the refusal of these villages to continue paying their dues in return for their use of the properties of the *waqf* villages, despite their documented historical commitment for four centuries from 1557 to 1953, appears to be a desire to acquire these properties by benefiting from the political change in Palestine that occurred when Jerusalem came under the Jordanian administration between 1948-1967.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

The Jerusalem Islamic Court Record, No. 270, 964/1557

The Archive of Heritage Revival and Islamic Research Institution, Abû Dîs, Ministry of Palestinian Waqfs,

File No. 2/64/1.7/2.3.70

File No. 2/53/1.4/3/70

File No. 2/61/1.6/2.3.70

File No. 2/56/1.8/3.2.70

Literature

al-Asalî, Kâmil Jamîl, 2009, *Min Âthârûna fî Bayt al-Maqdis*. Amman: Wizârat al-Thaqâfa, p. 28-29.

‘Ashûb, Abd al-Jalîl, 1935, *Kitâb al-Waqf*, 2 edition, al-Qâhira, Maṭba‘at al-Rajâ.

al-Ḥusaynî, Muḥammad As‘ad, 1982, *al-Manhal al-Şâfî fî al-Waqf wa Aḥkamah*, al-Quds, al-Maṭba‘at al-waṭaniyya.

Muḥîbish, Ghasân, 2004, *Waqfiyyat Khaṣṣakî Sultan Waqf: Dirâsa wa taḥlîl*. unpublished Ph.D Dissertation, Ein Shams University.

Myres, David, 2000, « al-‘Imara al-‘Amira the Charitable Foundation of Khassaki Sultan (959/1552) » in Sylvia Auld (éd.), *Ottoman Jerusalem : the Living City : 1517-1917*, London, Altajir World of Islam Trust, vol. 1, p. 539-583.

Peri, Oded, 1992, « Waqf and Ottoman welfare policy : the Poor kitchen of Hasseki Sultan in eighteenth-century Jerusalem », *Journal of Economic and Social History of the Orient*, vol. XXXV, part 2, p. 167-185.

Qadrî Bâshâ, 1928, *Qânnûn al-'adl wal-inşâf lil-qaḍâ' 'alâ Mushkilât al-awqâf*, al-Qâhira, article 3.

Shûka, Khalîl. 2000. *Târîkh Bayt Laḥîm fî al-'Ahd al-'Uthmânî*, Bayt Laḥîm.

Singer, Amy, 1997, « The Mülknâmes of Hürrem Sultan's waqf in Jerusalem », in Gülru Necipoglu (éd.), *Muqarnas : an Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Leiden, Brill, p. 96-102.

Singer, Amy, 2002, *Constructing Ottoman Beneficence: an Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, New York, University of New York Press.

Singer, Amy, 2003, « The Privileged Poor of Ottoman Jerusalem », in Jean-Paul, Pascual (dir.), *Pauvreté et richesse dans le monde musulman méditerranéen*, Paris, Maisonneuve et Larose, p. 257-269.

Sroor, Musa, *Fondation Pieuses en Mouvement : De la Transformation du statut de Propriété des biens waqfs à Jérusalem 1858-1917*, Aix-en-Provence et Damas, IREMAM et Ifpo, 2010.

Sroor, Musa, 2012, « The Role of the Islamic Pious Foundations Waqf in Building the Old City of Jerusalem during the Islamic Periods 637-1917 », in Robert Carvais (ed.), *Nuts & Bolts of Construction History, Culture, Technology and Society*, Paris, Picard, Vol. 2, p.229-237.

Sroor, Musa, 2012, « Dawr al-Awaqâffî al-Tanmiyya al-'Umriyya al-Quds », *Majalat Hawliyyat al-Quds*, N. 14. P. 64-71.

Stephan, ST. H., 1944, « An Endowment Deed of Khasseki Sultan Dated 24th may 1552 », *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, vol. 10, p. 170-194.

Appendix 1

٣٠

٧٧٦
٥٤/٧٦/١٥
١٩٥٦/٧/١٥

صندوق الرد : - ٤
مطلوب : - ٣١٣
تاريخ : ٢٤٠١ / ٧٦ / ١٥
مبلغ : ٣٦٤٦ / ٧ / ١٥

مملكة الأردنية الهاشمية
وزارة أوقاف القدس الشريف

مأمور الأوقاف
القدس

الإشارة : كتابكم المؤرخ في ٢٦ / ٢ / ٩ رقم ٢٢٦ المتوجه الى مراقب الأوقاف العام ونسبته
عنه الي بصدور اراضي الوقف في بيت لحم .
مع انه ثبت لدى محكمة التمييز ان اوقاف خاسكي شلطان ، هي وقف صحيح ، وبما ان
قيود التسجيل التي يحملها المستكبر تثبت بان الارض تابعة للمكبر والمكبر لا يكون الا في
الوقف الصحيح ، فلا ارى مانعاً من استيفاء بدلات الاحكام المستحقة بناءً على طلب مأمور التسجيل ،
ومن ثم رفع بدل المكبر بالنسبة للقبعة الممنوعة .
على ان يلتفت نظر مأمور التسجيل الى تصحيح سند الطابو بايدان كلمة مبدع مسروق
بوقف صحيح ، وذلك عند تصحيح الحدود ، وان تطلبوا اليه الرجوع الى التسجيل المسابق
لتاريخ التسجيل الاخير اذ اوقع في ١٨ / ٥ / ١٩٤٢ .
ان استيفاء بدل المكبر يؤيد دعوانا ولا يجوز التقاعس عن استيفائه لان تاديد
المستكبر ما هو مستحق بدفعه من بدلات احكامه اعتراف منه بان رقعة الارض موقوفه وقسمتها
صحياً - لينتهي استيفاء المكبر والعدل بما اسلفنا اعلاه .
والسلام عليكم .

فاغي القصبة
رئيس مجلس الأوقاف الاعلى
(محمد الامين الشنقيطي)

موزة طيق الاصل
١٩٥٦

Appendix 3

[illegible]

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 18.10.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 27.11.2017

Selim TEZCAN*

Mehmet Sadık Gür**

Alper Sarıbaş***

İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller ¹

Öz: Bu çalışma Selçuklu tarihinin, Selçukluların Filistin ve Kudüs'teki hâkimiyet dönemlerinin ve Haçlı Seferleri ile Haçlılara karşı cihat hareketinin başlamasında oynadıkları rolün, İsrail'de bugüne kadar yayınlanmış olan İbranice ve Arapça tarih ders kitaplarında nasıl işlendiğini ele alma ve kitaplardaki Türk imgesine bu açıdan ışık tutma amacını taşımaktadır. Arapça kitapların tersine, İbranice ders kitaplarında Selçuklu tarihine Haçlı Seferleri tarihinden bağımsız olarak hemen hiç yer verilmemektedir. Haçlı Seferleri bağlamında, İbranice kitaplarda Selçukluların ele geçirdikleri Filistin ve Kudüs'te Hristiyanlara uyguladıkları baskılar ve Hristiyan hacılara çıkardıkları zorluklar ile Haçlı

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü – Ankara/Türkiye, selimtez76@gmail.com

** Öğr. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü – Ankara/Türkiye, gur.sadik@gmail.com

*** Ar. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü – Ankara/Türkiye, alper.saribas@hotmail.com

¹ Bu makaleye temel oluşturan araştırma, Selim Tezcan'ın yürütücülüğünde gerçekleştirilen “İsrail ve Türkiye'deki İlk ve Ortaöğretim Seviyesi Tarih Kitaplarında Sırasıyla Türkler ve Yahudiler ile İlgili Konuların İşleniş, 1948-2014 (214K010)” adlı TÜBİTAK projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya verdiği destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

Seferlerinin başlamasına neden oldukları ileri sürülmektedir. Arapça kitapların çoğunluğu bu açıklamayı benimsememekte ve daha çok seferlerdeki çeşitli aktörlerin maddi saiklerine vurgu yapmaktadır. İbranice kitapların Selçuklulara yönelik olumsuz bakışı, Selçukluların Suriye ve Filistin'e hâkim olmalarının Erken Ortaçağ'dan beri yolunda giden Hristiyan-Müslüman ilişkilerine ve Akdeniz ticaretine zarar verip kesintiye uğrattığı yolundaki analizlerine de yansımaktadır. Bu olumsuz durumun ancak Haçlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte düzeldiğini savunmaktadırlar. Arapça kitaplarda ise benzeri bir analize rastlanmamaktadır. İbranice ve Arapça kitaplar Zengi ve Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı mücadelelerine de yer vermekte, bazı İbranice kitaplar Zengilerin cihat hareketini diğer Müslüman beylikler üzerindeki nüfuzlarını pekiştirmek için kullandığı yolunda eleştirel bir yaklaşım benimserken Arapça kitaplarda iki lider de cihat hareketini başlatan kişiler olarak övülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Tarih Ders Kitapları, Selçuklular, Kudüs, Haçlı Seferleri

THE SELJUKS IN THE VIEW OF ISRAELI HISTORY TEXTBOOKS (1948-2014): THEIR RULE IN PALESTINE AND JERUSALEM AND THEIR ROLE IN THE LAUNCHING OF THE CRUSADES AND THE JIHAD MOVEMENT

Abstract: This study aims to investigate how the history of the Seljuks, their rule in Palestine and Jerusalem, and their role in the launching of the Crusades and the jihad movement have been covered in the Hebrew and Arabic history textbooks published until today in Israel. Differently from the books in Arabic, almost none of the Hebrew books cover Seljuk history as a topic independent of the Crusades. When they touch upon it within the Crusading context, they attribute the launching of the Crusades to the Seljuks' oppression of the Christians in the newly conquered Palestine and Jerusalem. Most Arabic books do not adopt this line of explanation, and tend to emphasize the material motives of the Crusaders. The negative view of the Seljuks evident in the Hebrew books also finds reflection in their argument that the establishment of Seljuk rule over Syria and Palestine led to a sharp rupture in the Christian-Muslim relations and in the Mediterranean trade, and that the situation improved only through the arrival of the Crusaders. This line of argument is similarly absent from the Arabic books. The books in Hebrew and Arabic also cover the struggles of Zangi and Nur al-Din Mahmud against the Crusaders. While some books in Hebrew adopt a critical line of approach, arguing that the Zangids used the jihad movement to expand their power over the other Muslim principalities, the Arabic books content themselves with praising both leaders as the originators of the movement.

Key Words: Israel, History Textbooks, Seljuks, Jerusalem, Crusades

Giriş

Birinci Haçlı Seferi sonucunda, 1099 yılında Haçlılar tarafından kurulup 1187'de Selahaddin Eyyubi'nin Hattin'deki galibiyetine kadar varlığını sürdürmüş olan Kudüs Haçlı Krallığı, hemen hemen bugünkü İsrail devletinin coğrafi alanına yayılmış olduğu için İsrail tarihçi ve arkeologları nezdinde yoğun ilgi gören bir konudur. Haçlı Seferlerine ve Devletlerine gösterilen bu yoğun ilgi, İsrail tarih ders kitaplarına da yansımaktadır. Müslüman Oğuz Türklerinden oluşan, 10. yüzyıl sonlarından başlayarak hızlı bir yayılmayla Mısır dışındaki geniş bir Orta Doğu coğrafyasında egemenliklerini tesis eden Selçuklular başta Anadolu'da Haçlı Seferlerinin hedefi oldukları, daha sonra da komutanları Zengi ile varisi Nureddin Mahmud zamanında uzun süre Haçlı Devletleriyle çarpıştıkları için kitaplar özellikle bu bağlamda kendilerinden söz etmekte ve yer yer genel tarihleri hakkında da bilgi vermektedir.

Bu çalışmada Selçukluların genel tarihinin ve özellikle de Haçlı Seferleri ile Haçlılara karşı cihat hareketinin başlamasındaki rollerinin İsrail'in kuruluşundan 2000'lere kadar yayınlanan İbranice ve Arapça tarih ders kitaplarında nasıl işlendiği ele alınacak, böylece kitaplardaki Türk imgesi hakkında yeni verilere ulaşılmış olacaktır. Söz konusu veriler, İsrail'deki ders kitaplarına yansıyan resmi tarih anlatısının ve bu anlatının algılarına yön verdiği kamuoyunun genel olarak Türklere ve modern Türkiye'ye yaklaşımı hakkında da ipuçları sunacaktır.

Dünyada ders kitabı araştırmaları II. Dünya Savaşı'nı takiben başlamış, ders kitaplarının aynı toplumun değişik kesimleri veya farklı ülkelerdeki toplumlar arasında husumet doğmasına yol açabileceği göz önüne alınarak bu açılardan incelenip düzeltilmeleri işi kurumsal bir temele oturtulmuştur. Ders kitabı tetkikleri UNESCO'nun kuruluşundan beri üstlendiği ana görevlerden biridir; ayrıca Avrupa Konseyi de ders kitabı yazarları ile araştırmacılarına yönelik kılavuzlar hazırlamaktadır. Almanya'daki Georg Eckert Enstitüsü'nde de Avrupa çapında ders kitaplarının önyargılardan arındırılmasına yönelik çalışmalar yürütülmekte ve yayınlar

yapılmaktadır.² Böylece gelecekteki çatışmaların önüne geçilmesine katkıda bulunulması umulmaktadır.

Ülkemizde de özellikle son yıllarda ders kitaplarının içeriğinin incelenmesine yönelik çok sayıda çalışma yürütülmüş, çeşitli ülkelerin tarih ders kitaplarında Türkiye tarihinin nasıl işlendiği de bu arada pek çok araştırmanın konusu olmuştur.³ Ancak

² John Slater, *Teaching History in the New Europe* (London and New York: Council of Europe, 1995);

Robert Stradling, *Teaching 20th Century European History* (Strasbourg: Council of Europe, 2001); Falk Pingel, *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks* (Strasbourg: Council of Europe, 2000); Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 2nd Edition (Paris and Braunschweig: UNESCO and Georg Eckert Institute), 2010.

³ Âlim Davarcı, "Alman İlk ve Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Metodoloji ve Türk İmajı Üzerine Bir Araştırma," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006); Suat Kınıklıoğlu, "Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks," *International Textbook Research* 29 (2007): 259-271; Venera Gatina, "Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009); Mehmet Ali Kapar, "Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi," *USAD* 5 (2016): 239-252; Evren Balta, Süheyla Demir, "Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı," *Bilgi* 76(2016): 1-31; Ahmet Şimşek, Nigar Maharramova Cengiz, "Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi," *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (215): 225-258; Nigar Maharramova Cengiz, "Sovyet Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2016); Mehmet Alpargu, "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler," *Atatürk Dergisi* 5 (2007): 1-13; Mahmut Ulubaş, "Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi ile İlgili Konuların Ele Alınışı Üzerine Bir İnceleme," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009); Mehmet Batan, "İran İslâm Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011); Hülya Çelik ve M. Bilal Çelik, "Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi" *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (2015): 202-224; Celâl Erdönmez, "Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs'a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 65-90; Nuri Köstüklü, "Kıbrıs Rum Kesimi Tarih Ders Kitaplarında 'Türk' Ve 'Türkiye' İmajı," *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (17- 19 Mayıs 2013), Saraybosna, Bosna Hersek; Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi," *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-45; Yıldız

İsrail ders kitaplarını bu açıdan inceleyen sadece bir çalışma yayınlanmıştır.⁴ İsrail’de de Türkiye tarihinin nasıl işlendiğine yönelik müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Yalnız İsrail tarih

Deveci Bozkuş, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları,” *Tesam Akademi Dergisi* 2 (2015): 89-105; Yıldız Deveci Bozkuş, *Ermeni Ders Kitaplarında “Türkler”*, Ankara: TEPAV, 2016; Betül Ayanoğlu, *Türk-Yunan Tarih Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011); Yasemin Koçoğlu, *Barışın Aracı Olarak Tarih Ders Kitapları: Türk-Yunan Tarih Ders Kitapları Örnekleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014); Nurses Yıldız, *1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008); İsa Tak, Nurses Yıldız, “1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı,” *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 2 (2014): 67-100; Mümin İsoy, “Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler,” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3(2014): 37-51; Fatih Fuat Tuncer, “Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2012); Şener Biljali, “Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007); Selçuk Ural, “Makedonya’da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı,” *Tarih Okulu Dergisi* 7 (2014): 797-826; Ahmet Alibašić, “Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina,” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 103-137; Jahja Muhasilović, “Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015); Mirna Žunić, “Hırvatistan’da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008); Ozan Erözden, “Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı,” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 50 (2014): 39-54; Gabriel Pirický, “The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia,” *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013): 108-129; Yenal Göksun, “Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011); Mehmet Yiğit, “Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği),” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009); Zehra Betül Gökdemir, “Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010).

⁴ Selim Tezcan, Alper Sarıbaş, Mehmet Sadık Gür, “İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Tanzimat’a Kadar Osmanlı-Yahudi İlişkileri,” *TYB Akademi* 7, 21 (2017): 77-103.

ders kitaplarında Türkiye tarihinin işlenişine kısaca değinen iki eser vardır. Elie Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000* adlı kitabının 3. Bölümünde konuya üç sayfalık, “The Ottoman Empire and the Image of the Turks” başlıklı bir kısım ayırmış, ders kitaplarında Osmanlı tarihinin nasıl ele alındığı üzerinde durmuştur.⁵ Eyal Naveh de “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel” [İsrail’deki okul müfredatı ve tarih ders kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam dünyası imgesi] başlıklı makalesinde geç dönem Osmanlı tarihinin nasıl işlendiğine değinmiştir.⁶ Ancak iki yazar da İbranice kitaplarda Selçuklu döneminin nasıl işlendiğinden söz etmemiş, İsrail’de Arap öğrencilere yönelik devlet okullarında kullanılan kitaplar üzerinde de durmamışlardır. Bu çalışma, literatürdeki söz konusu boşluğu giderme amacını taşımaktadır.

İsrail devlet okullarında okutulan İbranice ve Arapça tarih ders kitapları 1992’ye kadar İsrail Milli Eğitim Bakanlığı’nın inisiyatifıyla hazırlanırken o tarihten bu yana özel yayınevleri tarafından hazırlanıp resmi onay sürecinden geçmek üzere İsrail Milli Eğitim Bakanlığı’na sunulmaktadır. Liseye kadar okutulan kitaplarda tarih mevzuları Eskiçağdan itibaren kronolojik sırayla ele alınmakta, lise seviyesinde ise seçmeli tarih derslerinde Siyonizm ve milliyetçilik gibi temalar daha derinlemesine işlenmektedir.

Mevcut araştırma çerçevesinde Georg Eckert Enstitüsü ve İsrail Milli Kütüphanesi’nde 1948-2014 yılları arasında İsrail devlet okullarında okutulmak üzere yayınlanmış tüm İbranice ve Arapça tarih ders kitapları tarandı. 1948 yılından sonra yayınlanmış tarih ders kitapları arasında 49 İbranice ve 12 Arapça kitabın Türkler ile

⁵ Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*, ss. 77-80.

⁶ Eyal Naveh, “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel” [İsrail’deki Okul Müfredatı ve Tarih Ders Kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam Dünyası İmgesi], *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, Luigi Cajani (edit.), Fundación ATMAN, 2008, Madrid, ss. 197-198.

alakalı konuları da ele aldığı görüldü. Bunlar arasından 1951 ile 2013 arasında yayınlanmış toplam 11 İbranice ve 1974 ile 2010 arasında yayınlanmış toplam 5 Arapça kitapta Selçuklulara ve Haçlılarla ilişkilerine de değiniliyordu. Yıllara göre dağılımları itibariyle; İbranice kitaplardan ikisi 50'lerde, ikisi 70'lerde, biri 80'lerde, üçü 90'larda ve üçü de 2000'li yıllarda yayınlanmıştı. Bunlardan ikisi ilkokul, beşi ortaokul, dördü de lise seviyesindeki okullar için hazırlanmıştı. Arapça kitaplardan ise ikisi 70'lerde, üçü de 2000'lerde yayınlanmıştı. Bunlardan dördü ortaokul, biri de lise için hazırlanmıştı. İncelenen İbranice kitaplarda ana metin toplam 3480 sayfa tutmaktaydı; bunlardan 31'inde (%0,9) Selçuklu konusuna değinilmekteydi. Arapça kitaplarda ise ana metin toplam 1348 sayfa tutuyordu; bunlardan 23'ü (%1,7) Selçuklularla ilgili mevzulara ayrılmıştı.

Araştırma çerçevesinde ders kitaplarının Selçuklulara ve onların Haçlılarla ilişkilerine nasıl bir yaklaşım sergiledikleri, açık ve örtük ne tür mesajlar verdikleri, zaman içinde tutumlarında bir değişiklik görülüp görülmediği ve hata, eksik bilgilendirme veya çarpıtmalar içerip içermedikleri incelendi. Doküman incelemesi metoduna uygun olarak seçilen kitaplar tarandı, ilgili kısımlar saptanıp çevrilerek veya özetlenerek veriler temin edildi. Selçuklu tarihinin genel olarak kitaplarda nasıl işlendiğini ele alan giriş kısmı için betimlemeye, Selçukluların Kudüs-Filistin hâkimiyetlerinin ve Haçlılarla ilişkilerinin nasıl işlendiğini inceleyen kısımlar içinse içerik analizine başvuruldu. Her kitaptaki ham veriler derlendikten ve tüm kitapların verileri bir araya getirildikten sonra araştırmacılar birlikte bunları inceleyerek tümevarımsal yöntemle kullanılacak kodları tespit ettiler. Ardından her araştırmacı tarafından bu kodlar kullanılarak verilerin kendi payına düşen kısmı etiketlendi ve daha sonra kodlanan veriler karşılıklı olarak karşılaştırıldı. Ardından bağlam açısından ilişkili kodlar bir araya getirilerek temalaştırıldı. Makalenin geri kalanında bu analizlerin sonuçları aktarılacaktır.

1. Selçuklu Tarihi

İbranice kitapların hemen hepsi Selçuklu tarihinden bağımsız bir konu olarak değil, sadece Haçlı Seferleri bağlamında söz etmektedir; göreceğimiz gibi bunun sadece tek bir istisnası vardır. Arapça kitaplarda ise Selçuklular üzerinde müstakil bir konu olarak daha fazla durulduğu gözlenmektedir.

1.1 İbranice Kitaplar

İbranice kitaplar arasında Selçuklu tarihini Haçlı Seferlerinden bağımsız bir konu olarak işleyen tek kitap, 2000 tarihli *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'dir [Bulmaca Çözer: Ortaçağda Yahudilik ile İslam Arasında Kültürlerin Buluşması]. Kitap 10. yüzyılın sonlarından itibaren Selçukluların tarih sahnesinde boy göstermesi, gelecek yüzyıllarda büyük ve belirleyici bir önem kazanacak iki olgudan biri olarak, "Yeni etnik unsurların güçlerinin yükselişi: Doğuda (Orta Asya ve İran) Türkler ve batıda (Kuzey Afrika ve İspanya) Berberiler" başlığı ile takdim edilmektedir. "Bu etnik güçlerin yükselişini, gelecekte, 11. yüzyılın ikinci yarısında ve 12. yüzyıl boyunca İslam dünyasını sarsacak yeni güçlerin gelişini muştulayan işaretler olarak görmek gerekir" saptamasından sonra "Türk Unsurların Güçlerinin Yükselişi: Selçuklu Devleti (11.-12. Yüzyıllar)" başlığı ile Selçuklu Türkleri ele alınmaktadır. Bizans Devletinin gerilemesinin, İslam âleminin doğu kısmında bıraktığı boşluk ile sahneye yeni bir etnik güç olarak Türk unsurlarının girmesini ve Arap ve Fars unsurlarının hilafına yükselmesini mümkün kıldığı, bunun da İslam âleminin tarihindeki en büyük değişikliklerden birini teşkil ettiği söylenmektedir. Türkmenlerin Büveyhi yönetiminin son kalıntılarını da süpürerek 1055'te Bağdat'a girmesi ve önderleri olan Selçuklu hanedanının Abbasi halifesiyle anlaşmaya vararak fertlerinden biri için ondan "Sultan, Maşrik ve Mağrip'in Hükümdarı" unvanını almasının büyük bir değişimi simgelediği saptaması yapılmaktadır: "Artık Türk Selçuklu sultanları tarafından idare edilecek Sünni Doğu'nun yeniden canlanması." Burada Selçukluların Sünniliğine

vurgu yapıldığı göze çarpmaktadır. Nitekim İslam dünyasının doğu kısmına hâkim olmanın “Türkmen çobanlarının ve liderlerinin” fetih iştihasını doyurmadığı ve onların seferlerine Fatımi devleti ve Bizans’a karşı devam ettikleri anlatılırken Mısır’ı alıp Şii Fatımi devletine son verme hayallerini gerçekleştiremedikleri, ancak 1070’lerde bu devletten Suriye ve Filistin’i aldıkları kaydedilmektedir. Bizans cephesinde ise Selçukluların kısmen başına buyruk hareket eden Türkmen boylarının faaliyetleri sonucu, spontane bir şekilde Anadolu’nun büyük bir kısmını ele geçirdiği, bunun da dünya haritasında büyük bir değişikliğe yol açtığı, yüzyıllardır Hristiyan Bizans dünyasının merkezi bir parçasını teşkil etmiş olan Anadolu’nun tedricen Türk ve Müslüman bir ülkeye ve daha sonra da İslam dünyasının ana merkezine dönüştüğü belirtilmektedir.⁷

Bu noktadan sonra Selçuklu İmparatorluğu’nun gerileme devrine geçilmekte ve ilk Selçuklu hükümdarlarının ölümünden sonra onların tartışma götürmez prestijinden yoksun aile üyeleri arasında miras kavgasının başladığı, neticede 12. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu’nun dağılarak yerini Anadolu Selçuklu Devleti ve Orta Asya’daki Harezm Devleti başta olmak üzere daha küçük devlet yapılanmalarına bıraktığı anlatılmaktadır. Selçukluların gücünün gerilemesinin Abbasi hanedanının da yeniden güç kazanmasına olanak tanıdığı, hanedanın özellikle geç 12. ve erken 13. yüzyılda Irak’ın orta kesimleri üzerinde egemenliğini tekrar tesis ederek Sünni İslam dünyasında liderlik pozisyonunu sağlamlaştırdığı belirtilmektedir.⁸

1.2 Arapça Kitaplar

İki Arapça kitapta, Selçuklu tarihi üzerinde müstakil bir konu olarak durulduğu görülmektedir. 1974 tarihli *et-Târîh li’s-Sufûfi’s-Sâbi’a*’da [7. Sınıflar İçin Tarih] Türklerin Orta Asya’da yaşayan,

⁷ Miryam Prentel, *Me’ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim* (Kudüs: Hebrew University of Jerusalem, 2000), 34-35.

⁸ Prentel, *Me’ayel Taşevats*, 35.

bulundukları yerin sert ve soğuk doğası gereği kuvvetli bünyeye sahip bir kavim olduğu ve gençlerinin köle veya esir olarak getirilerek muhafız yapıldığı, Bağdat'ta Halife el-Mu'tasım'ın onlardan bir birlik de kurduğu not edilmektedir. Abbasi İmparatorluğu'nun çözülme devrinde Orta Asya'daki Türk boylarının da İslamiyet'e girerek İmparatorluk topraklarına yerleştiği belirtilmektedir. Selçukluların buradaki boyların en güçlüsü oldukları için diğer boyları etraflarında toplayarak 11. yüzyılın ilk yarısında Abbasi İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde hâkimiyeti ele aldıkları, 1055'te Bağdat'a giren ve Halifenin kızıyla evlenerek Sultan unvanını alan Tuğrul Bey ve halefleri zamanında Selçuklu İmparatorluğu'nun İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye'yi kapsar hale geldiği nakledilmektedir. Selçukluların Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılara karşı ezici bir zafer kazanarak Bizans imparatorunu esir etmelerinden sonra Anadolu'nun kapılarının açıldığı ve Türk boylarının gaziler önderliğinde Anadolu'ya gelmeye başladığı belirtilmekte, gazi sözcüğü "hayatını din düşmanlarıyla savaşmaya adanmış kimse" olarak açıklanmaktadır. Daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan bağımsız bir devlet olan Konya merkezli Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulduğu, Bizanslılar Anadolu'nun batısını bir süre daha ellerinde tutmayı başarsalar da 13. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'dan yeni bir Türkmen göçü gerçekleşince Anadolu Selçuklularının onları Bizans sınırlarına yerleştirdiği ve akabinde Bizans devletinin yüzyıl sonuna dek Anadolu'daki neredeyse tüm topraklarını kaybettiği anlatılmaktadır.⁹

2004 tarihli *Durûs fi't-Târih li's-Saffi's-Sâbi'* [7. Sınıf İçin Tarih Dersleri] kitabında ise Selçuklu tarihinin anlatımı Ortaçağ Arap kaynaklarından yapılan yoğun alıntılara dayandırılmakta, Selçukluların aslının Oğuz Türklerinin liderlerinden Dukak'a dayandığı, oğlu Selçuk ve torunlarının kendilerine tabi boylarla birlikte Buhara yakınlarında yerleştikleri nakledilmektedir. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'in buradan hareketle Horasan, İran, Azerbaycan, Suriye ve Irak'ı topraklarına kattığı ve 1055'te de halifenin

⁹ Butros Abu Manah, *et-Târih li's-Sufûfi's-Sâbi'a* (en-Nasıra: Darü'n-Nahda, 1974), 162.

Büveyhilere karşı yardım çağrısından istifade ederek Bağdat'ı aldığı, halifenin kızıyla evlenerek onun verdiği "Sultan" unvanıyla adına hutbe okuttuğu ve devleti eski canlılığına kavuşturduğu anlatılmaktadır. Bu zaferden sonra Bağdat'taki Selçukluların yönlendirmesiyle Türk boylarının Anadolu'ya göç ettiği, Kutalmış oğlu Süleyman'ın Anadolu'ya yayılmış bu boylar ile Orta Asya'dan yeni gelenleri kendine bağladığı, onun torunu Mes'ud zamanında Konya'nın alınarak başkent yapılmasıyla güçlü bir Rum Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olduğu kaydedilmektedir. Bu pasajda Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Konya'nın alınması ve (İznik'in Haçlılara kaybından sonra) başkent olması hususlarında yapılan ciddi kronolojik hatalar göze çarpmaktadır. Bizans'la yapılan şiddetli çarpışmaların kesin sonuçlar vermediği ve sonuçta gücü azalan Anadolu Selçuklularının ülkesinin muhtelif beyliklere bölündüğü belirtilmektedir.¹⁰

2. Haçlı Seferlerinin Nedeni Olarak Selçukluların Filistin ve Kudüs Hâkimiyeti

Önceki bölümde gördüğümüz istisna dışında İbranice kitapların hemen hepsi Selçukluları sadece Haçlı Seferleri bağlamında; Anadolu'yu fethederek Bizans İmparatorluğu'na tehdit oluşturmak ve daha önemlisi ele geçirdikleri Filistin'de Hristiyan hacılara eziyet etmek, kutsal mekânlara saldırmak gibi eylemlerle Haçlı Seferine neden olan bir unsur olarak ele almaktadır. Arapça kitaplardan ise yalnızca biri Selçukluların Filistin ve Kudüs'teki politikalarından seferlerin bir nedeni olarak söz etmekte, diğerleri ise Haçlıların maddi motivasyonlarına ve Selçukluların Anadolu'yu fethi ve sonrasındaki siyasi bölünmelerine işaret etmektedir.

¹⁰ Said Barguti, Yusuf Zu'bi. *Durûs fi't-Târih li's-Saffi's-Sâbi'* (Kudüs: Vizaretü'l-Ma'arif ve's-Sakafe, 2004), 254-256. Buna koşut, daha kısa bir anlatı da Osmanlı tarihine giriş mahiyetinde yine Barguti'nin aynı yıl yayınlanmış, 8. Sınıflar için tarih kitabında bulunmaktadır. Bkz. Said Barguti, *et-Târih li's-Saffi's-Sâmin*, Bölüm 2 (Kudüs: Matba'atü's-Şarki'l-'Arabiyye, 2004), 10-12.

2.1 İbranice Kitaplar

İbranice kitaplar arasında Haçlı Seferlerinin nedenlerini sayarken yalnızca Türklerin Bizans'a karşı teşkil ettikleri tehdide odaklanana yoktur; hemen hepsi Haçlı Seferleri'nin Albert von Aachen gibi kaynaklarının anlatısıyla uyum içinde, ancak modern literatürde artık kabul görmeyen bir şekilde, kutsal topraklarda Selçukluların düzenlediği saldırılara ve Hristiyan hacılara çıkarttıkları güçlüklerle değinmektedir.¹¹ 1951 basımı *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* [Ortaçağ ve Yakınçağ] kitabı "1071 senesinde Türkistan steplerinden bir boy olan Selçuklular güçlü bir Bizans ordusunu Ermenistan'daki Malazgirt yakınında yendiler ve Eretz İsrail [Filistin]¹² dâhil tüm Ön Asya'ya hâkim oldukları gibi bizzat Bizans İmparatorluğu'nun varlığını da tehdit eder hale geldiler. Bu olay, Batı'da Haçlı Seferleri planını doğurdu" demektedir,¹³ ancak daha sonra "Kudüs sonunda 1078'de, yani Gregorius'un çağrısından yalnız dört sene sonra Selçuklular tarafından fethedilmişti ve Urbanus'un zamanında Avrupa'ya Selçukluların hacılara karşı zalimane hareketlerinin haberleri gelmekteydi; bu da genel halet-i ruhiyeyi, amacı salt Bizans'a yardım etmekten ziyade Kutsal Mezarı kâfirlerin elinden kurtarmak olan askeri bir sefere hazırladı"¹⁴ sözleriyle devam etmektedir. 1959 tarihli *Divrey ha-Yamim* [Kronikler] kitabında da "Türklerle mücadele eden Bizans İmparatoru yardım çağrısında bulununca Haçlı Seferleri meydana geldi" denmekte, ancak ondan önce "Eskiden hacılar Müslümanlar tarafından rahatsız edilmeden Kutsal Topraklara gidip gelebildikleri halde Türkler burasını alınca rahatsız edilmeye başladılar ve yollarına engeller konur oldu. Bu da papalık ve soyluların dini

¹¹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, ed. ve çev. Susan B. Edgington (Oxford: Oxford University Press, 2007), 2-9. Haçlı Seferlerinin nedenleri konusunda literatürdeki tartışmalar için bkz. Norman Housley, *Contesting the Crusades* (Oxford: Blackwell 2006), 24-47.

¹² Aşağıda da göreceğimiz gibi tüm İbranice kitaplarda Filistin'den "Eretz İsrail" olarak söz edilmektedir.

¹³ Jacob Toury, *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* (Kudüs: Kariyat Sefer, 1951), 25.

¹⁴ Toury, *Yemey ha-Beynayim*, 26.

duygularını kıskırttı, kutsal mezarın kâfirlerin egemenliğinde kalmasına katlanamaz oldular” saptamasında bulunmaktadır.¹⁵

İzleyen yıllardaki kitaplarda da önceden Müslümanlar Hristiyan hacıları rahatsız etmediği halde Türkler gelince bu durumun değiştiği, Selçukluların hacılara hoşgörüyle yaklaşmadığı, onlara zorluk çıkarttıkları, dini bağnazlıkla kiliselere ve kutsal mekânlara saldırıp zarar verdikleri anlatılmaktadır.¹⁶ 1991 tarihli *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile] kitabında, “Bu zamanda Eretz İsrail’de bağnaz Müslümanlar olan ve hacıları taciz edip kutsal mekânlarına zarar veren Selçuklular hüküm sürmekteydi” denmektedir.¹⁷ 2011 basımı *Masa’ el ha-’Avar: ‘Olamot Nifgaşim, Me’ot 5-16* [Geçmişe Yolculuk: Dünyalar Karşılaşıyor, 5.-16. Yüzyıllar] adlı kitapta Türklerin Anadolu’yu fethetmesi tehdidi baş gösterince Bizans İmparatorunun Papa Urbanus’tan yardım istediği anlatılmaktadır. Bununla birlikte Türklerin 1073’te Kudüs’ü de fethetmiş oldukları not edilmekte ve papanın imparatorun isteği doğrultusunda Hristiyanları İstanbul’u korumak için seferber ederken aynı zamanda Kudüs’teki Kutsal Kabri kurtarmalarını da istediği belirtilmektedir.¹⁸ Aynı kitapta daha önceki bir pasajda ise papanın Clermont’taki konuşmasından bir pasaj alıntılanarak parantez içinde küçük puntolu harfler ile yazarların açıklaması verilmektedir: “Yabancı ve melun bir ırk İran’dan çıkarak bu Hristiyan memleketlerine daldı ve onları soyguna, ateşe ve kılıca teslim etti. Hristiyanlar arasından bazılarını

¹⁵ Mikhal Ziv, Haim Hillel Ben-Sason, Jacob M. Landau, *Divrey ha-Yamim*, Cilt 2 (Haifa: Yuval, 1959), 135-136.

¹⁶ Victor Tcherikover, *Historya Klalit*, Cilt 4 (Tel Aviv: Tcherikover, 1970), 101; Jacob Kas, Mosche Herskho, *Yisrael veva-’Amim*, Bölüm 2 (Tel-Aviv: Tel Aviv Dvir, 1974), 123; Shelomoh Shavit, Tsipi Eldar, *Toldot Yisrael veva-’Amim*, Bölüm 2 (Kudüs: Maalot, 1987), 314; Akiva Doron, Eva Frenkel, *Mi-Dor le-Dor*, Bölüm 3 (Kudüs: Misrad ha-hinukh veva-tarbut, 1998), 8; Ketsi’ah Tabibiyan, Shoshi Miran, *Masa’ el ha-’Avar: Mi-Yemey ha-Beynayim ve-’ad ha-’Et ha-Hadaşa* (Ramat Aviv: Matlach, 1997), 139-140; Ketsi’ah Tabibiyan, Arad Sharon, *Masa’ el ha-’Avar: ‘Olamot Nifgaşim, Me’ot 5-16* (Ramat Aviv: Matlach, 2011), 144.

¹⁷ Akiva Doron, Eva Frenkel, *Mi-Dor le-Dor*, Bölüm 2 (Kudüs: Misrad ha-hinukh veva-tarbut, 1991), 349.

¹⁸ Tabibiyan ve Arad, *Masa’ el ha-’Avar*, 159.

tutsak alıp götürdüler, bazılarını ölüme mahkûm ettiler, diğer bazılarını ise oklarına hedefi yaptılar' (yani Selçuklu Türkleri fethettikleri ülkelerde malları yağmalayıp yakıyor ve insanları öldürüyorlardı)."¹⁹ Bunun gibi 2013 tarihli *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* [İşte Tarih: Ortaçağda Yahudiler] adlı kitapta da hem Türklerin Anadolu'yu fethedip İstanbul'u tehdit eder duruma geldiğine hem de Kudüs'ü ele geçirdiğine ve "Hristiyanların iddiasına göre kutsal bölgeleri ziyaret etmek isteyen Hristiyan hacılara sorun çıkarttığı"na değinilmektedir.²⁰ Burada "Hristiyanların iddiasına göre" notuyla Selçukluların hacılara zorluk çıkarttığı savına mesafe konduğu göze çarpmaktadır; kitap bu bakımdan ender bir istisna oluşturmaktadır. Konuya değinen tüm kitaplar arasında bu iddiaya yer vermeyen tek kitap ise yukarıda Selçuklu tarihine geniş yer verdiğini gördüğümüz 2000 basımı *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'dir. Kitapta "Avrupa Haçlı Hareketinin tarihi ile Selçuklu Devletinin tarihi arasında doğrudan bir bağ vardır. Haçlı Hareketi, Bizans İmparatorunun çaresizlik içinde Katolik Avrupa'ya dönerek Türkmen boylarının Bizans'a akınlarını püskürtmekte yardımını istemesi sonucunda doğdu" denmektedir.²¹

2.2 Arapça Kitaplar

İbranice kitaplarda yaygın olduğunu gördüğümüz; Selçukluların ele geçirdikleri Kutsal Topraklarda Hristiyan hacılara engeller çıkartarak ve eziyet ederek Haçlı Seferlerine yol açtığı tezi, eski tarihli Arapça kitaplardan 1974 basımı *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise*'de [6. Sınıflar İçin Tarih] de yer almaktadır. Önceleri Hristiyan hacılar yolları üstünde gayet iyi bir muamele ile karşılaşırken Abbasilerin zayıflaması ve Selçukluların kontrolü ele geçirmesinden sonra hac ziyaretlerinin zorlaştığı ve Selçukluların hacılardan vergi almaya başladığı, 1092'de Kudüs'e hacı olarak giden Keşiş Pierre'in

¹⁹ Tabibiyan ve Arad, *Masa' el ha-'Avar*, 145.

²⁰ Iloni Orli, *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* (Ramat Aviv: Matach, 2013), 16.

²¹ Prentel, *Me'ayel Taşevats*, 35-36.

dönüşte hacılara yapılan baskı ve zulümlerden bahsederek Papa II. Urban'ı Haçlı Seferi çağrısına teşvik ettiği anlatılmaktadır. Bundan başka Selçukluların Bizans'ı tehdit eder duruma gelmesinden dolayı da imparatorun doğulu Hristiyanların maruz kaldığı bu tehlikeye karşı papadan yardım talebinde bulunduğu, onun da bunu otoritesini pekiştirmek için bir fırsat olarak değerlendirdiği kaydedilmektedir. Sonuç olarak II. Urban'ın 1095'teki Clermont Konsili'nde doğulu Hristiyanlara ve hacılara yapılan zulümler hakkında ateşli bir vaaz vererek Haçlı Seferi çağrısında bulunduğu, çağrı "imanlı ve Hristiyan dinine tutkuyla bağlı kalplerde" yankı bulunca seferlerin başladığı aktarılmaktadır.²² Kitaptaki anlatı, bir bütün olarak İbranice kitaplarda egemen olan versiyonla uyum içindedir.

2004 basımı *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi*'de ise oldukça farklı bir yaklaşım göze çarpmaktadır. "Haçlı seferlerinin yapılmasının asıl sebebi neydi? Din gerçekten asıl sebep miydi?" sorusuyla başlayan pasajda, Selçukluların fetihlerini genişleterek Bağdat'tan sonra Anadolu'ya ulaşmaları üzerine imparatorlukları tehlikeye düşen Bizanslıların, Türklerin Hristiyan hacıları taciz ettiği ve Kutsal Kabir ile diğer kutsal mekânları ziyaret için vergiler dayattığı yolunda söylentiler yaymaya başladıkları anlatılmaktadır. Böylece Hristiyan hacılarına zulmedilmesi, asıl olarak Bizanslıların Anadolu'daki Türklere karşı Avrupa'dan yardım almak için ürettiği bir haber olarak sunulmaktadır. Bununla beraber bizzat Avrupa'ya dönen hacıların da karşılaştıkları kötü muameleler hakkında etrafa haber ve hikâyeler yaydıkları not edilmektedir. Bu söylenti ve haberlerin Hristiyanlarda dinî bir coşku yarattığı, papanın da durumu kendi otoritesini pekiştirmek için bir fırsat olarak gördüğü ve 1095 yılındaki vaazında tüm Hristiyanları, Bizans'ı tehdit eden Müslümanlara savaş açmak ve Kutsal Topraklardaki Müslüman işgalini bitirmek yoluyla doğudaki Hristiyan kardeşlerine yardım etmeye çağırıldığı kaydedilmektedir. Bu noktada modern literatürle

²² Heyyız Abraham, Abdulkarim ez-Zahir, *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise* (en-Nasıra: Darü'n-Nahda 1974), 243-245.

uyum içinde, “Tarihi gerçekler ispatlamıştır ki, Müslüman Selçuklular Hristiyan Bizanslılar ile savaşmalarına rağmen selefleri olan Müslüman hükümdarların doğuda bulunan Hristiyan kutsal mekânları konusunda izlediği politikadan ayrılmadılar. Selçuklular zamanında doğudaki Hristiyan hacılara yönelik kimi tacizler gerçekleşmişse de bunların ferdi nitelik taşıdığı ve yönetimin politikası olmadığı kesindir” denmekte ve “Haçlı Seferlerinin gerçek sebepleri nelerdi?” sorusu ortaya atılmaktadır. Soruya cevaben gerçek sebepler olarak Hristiyan hacılara zulmedilmesinden ziyade Papa Urban’ın Avrupa’daki gücünü pekiştirmek ve Doğu Kilisesi ile Hristiyanları üzerindeki nüfuzunu genişletmek arzusu, Avrupalı kralların papalık ile tebaalarının sevgisini kazanmak ve halkın bir kısmını doğuya sevk ederek ülkelerinin içinde bulunduğu ekonomik zorlukları çözmek planları, İtalyan tüccarları ile feodal beylerin ekonomik kazanımlara erişmek hevesleri ve halk tabakasının da feodal düzende hayatlarına damgasını vuran zillet ve kölelikten kurtulmak umudu sayılmaktadır.²³

2010 tarihli *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*’da [İslam Tarihinden Fasıllar] konuya “Haçlı seferlerini Arap-İslam fetihlerine gecikmiş bir tepki olarak kabul edenler bulunmaktadır” cümlesiyle giriş yapılmaktadır. Müslüman Arapların fetihlerinin ardından 11. yüzyılda Selçukluların İslam âlemine giriş yaparak elli senede Hicaz ve Suriye’ye ulaştıkları, 1071’de Malazgirt’te büyük bir zafer kazanıp Bizans İmparatorunu esir ettikten sonra İslamiyet’in Anadolu’ya girmesini sağladıkları, 1081’de Anadolu Selçuklu beyliğini kurarak başkentleri İznik’ten Marmara’nın öteki yakasındaki İstanbul’u gözler hale geldikleri, ancak Melikşah’ın ölümünden sonra Suriye’de birbiriyle mücadele halinde küçük devletlere bölündükleri anlatılmaktadır. Böylece Selçukluların Araplardan sonra geniş toprakları ele geçirerek Hristiyan dünyasına tehdit oluşturmalarının ve sonrasında zayıflayıp bölünmelerinin Haçlı Seferlerine zemin hazırladığına işaret edilmektedir. Aynı doğrultuda, bir sonraki sayfada Haçlı Seferlerinin siyasi sebepleri sayılırken zayıflamış Bizans İmparatorluğu’na karşı

²³ Barguti ve Zu’bi, *Durûs fî t-Târîh*, 275-277.

Malazgirt ertesinde artan Selçuklu saldırılarına ve İslam dünyasının Büveyhiler ve Selçukluların etkisiyle bölünmüş olmasının Avrupalılara verdiği cesarete değinilmektedir.²⁴

3. I. Haçlı Seferi Sırasında Selçuklular

İbranice kitaplarda I. Haçlı Seferinin seyri anlatılırken seferin Antakya kuşatması ve sonrasındaki kısmına, Suriye ile Filistin'in alınmasına odaklanılmakta, Anadolu'da Selçuklular ile cereyan eden çatışmalar üzerinde durulmamaktadır. Arapça kitaplarda ise konuya yer yer kısaca değinilmektedir. 1974 tarihli *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise'* de Birinci Haçlı Seferi sırasında orduların Anadolu'dan geçişi anlatılırken Keşiş Pierre'in önderliğindeki düzensiz kuvvetlerin Anadolu'ya geçer geçmez dağıtılmasından sonra asıl orduyu oluşturan Haçlıların 1097'de üç kol halinde İstanbul'dan boğazı geçerek Selçuklu başkenti İznik'i ve başka Anadolu şehirlerini aldıkları, yolda Selçuklu saldırıları ile salgın hastalıklardan büyük zarar gördükleri, ardından Urfa'yı ve kuvvetli surları yüzünden dokuz ay süren bir kuşatmadan sonra Antakya'yı aldıkları anlatılmaktadır. Doryleon Muharebesi'ne ve 1101'deki, Selçukluların üç ayrı Haçlı ordusunu mağlup ettiği çarpışmalara değinilmemesi dikkat çekmektedir.²⁵

2004 tarihli *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi'* kitabında ise Keşiş Pierre önderliğindeki düzensiz kuvvetler yolları üzerinde ağır kayıplar verdikten sonra İstanbul'a vardıkları zaman geriye "miskin köylüler"den başkasının kalmamış olduğu, bunlar da Anadolu'ya geçirilince Selçuklular tarafından köklerinin kazındığı belirtilmektedir. Artlarından gelen düzenli birliklerin yolları üzerindeki Türklerle savaşarak Anadolu'daki birçok şehri kuşatıp aldıkları, en önemlileri olan Antakya ve Urfa'da devletler kurdukları

²⁴ Ahmet Gabn, *Fusûl fi Târîhi'l-İslâm* (Kefr Yasif: Darü'l-Hakika, 2010), 138-139.

²⁵ Abraham ve ez-Zahir, *et-Târîh*, 245.

anlatılmaktadır. Bu kitapta da Doryleon Savaşı ve 1101 Seferlerine değinilmemektedir.²⁶

Aynı bağlamda 1974 tarihli *Yisrael voha-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halklar] kitabında Yahudilerden de bahsedilmekte, Filistin'in Haçlılar tarafından ele geçirilmesi esnasında onların zulümlerine maruz kalan Yahudilerin hâlâ Türklerin elinde bulunan Banyas'a sığındığı ifade edilmektedir.²⁷

4. Selçuklu Hâkimiyetinin Olumsuz Etkileri ve Haçlıların Gelişinin Bu Etkileri Bertaraf Etmesi

Kimi İbranice kitaplarda Selçuklu Türklerinin Orta Doğu'ya gelişinin genel olarak olumsuz bir etkide bulunduğu ve Haçlıların Kutsal Toprakları ele geçirmesinin bu etkiyi bertaraf ettiği ileri sürülmektedir. 1970 tarihli *Historya Klalit* [Genel Tarih] kitabında önce Müslümanların ilk yüzyıllardaki fetihlerini takiben Müslümanlıkla Hristiyanlık arasında bir güç dengesi oluştuğu, İspanya ve Sicilya'da çatışmalar devam etse de bunların dini nefretten ziyade siyasi rekabetten kaynaklandığı, Şarلمان ile Harun er-Reşid arasında arkadaşça ilişkilerin sürdüğü, hacıların rahatız edilmeksizin Kudüs'ü ziyaret edebildikleri ve yolların tehlikesi ile nakliyatın zorluklarına rağmen iki taraf arasında ticari ilişkilerin de bulunduğu anlatılmaktadır. Ardından ise Türklerin Orta Doğu'ya gelip Bağdat'a, Filistin'e ve Anadolu'ya hâkim olmalarıyla bu durumun değiştiği ve Bizans İmparatorunun Papa VII. Gregorius'tan yardım istemek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Böylece Hristiyan-Müslüman ilişkileri belli bir dengeye oturmuş ve iyi ilişkiler gelişmişken Türklerin gelmesinin bu durumu bozduğu mesajı verilmektedir.²⁸ Bunun gibi 1959 tarihli *Divrey ha-Yamim* kitabında da Türklerin gelişiyile birlikte Orta Doğu halklarıyla İtalyanlar arasındaki ticari ilişkilerin kesilmiş olduğuna işaret edilmekte,

²⁶ Barguti ve Zu'bi, *Durûs fi't-Târîh*, 277-278.

²⁷ Kas ve Herskho, *Yisrael voha-'Amim*, 143.

²⁸ Tcherikover, *Historya Klalit*, 100.

İtalyanların Haçlı Seferleri vasıtasıyla bu ilişkileri yeniden kurup genişletmek ve tekellerine almayı istedikleri belirtilmektedir.²⁹ Keza 1974 tarihli *Yisrael veha-'Amim* kitabında da Selçuklu egemenliği döneminde Avrupa ülkeleri ile Akka, Hayfa, Atlit, Kayzerya, Yafa, Aşkelon ve Gazze şehirleri arasındaki bağların kopmuş olduğu, ancak Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelmesiyle birlikte bu şehirler ile Avrupa arasındaki bağların tekrar kurulduğu ve Akdeniz ticaretinde önemli bir rol kazandıkları ifade edilmektedir.³⁰ Bundan sonra basılan kitaplarda ise ise bu yönde bir değerlendirme bulunmamaktadır.

Yine Türklerin gelmesiyle değişen durumun eski haline döndürülmesi bağlamında 1970 basımı *Historya Klalit* kitabının yazarları, sadece Kutsal toprakları kurtarmaya odaklandıkları ve Anadolu'yu tümünden Selçukluların elinden almayı ihmal ettikleri için Haçlıları eleştirmekte ve bunun "büyük bir stratejik hata" olduğunu söylemektedir:

İznik şehri Selçukluların elinden alındı ve Bizans'a teslim edildi; kalan yerlerde de Haçlılar Türk ordularını yenmeyi başardılar. Ancak Anadolu'nun fethi Haçlıların dikkatini celp etmiyordu. Çünkü onların istediği, mücadelelerini karşılıksız olarak Bizans'ın hizmetine koşturmak ve bu uğurda Suriye ve Eretz İsrail'i fethetmek için uygun zamanı kaçırmak değildi. Hâlbuki stratejik açıdan bu büyük bir hataydı; çünkü böylece Anadolu Selçukluların elinde kaldı ve Suriye'deki Haçlılar ile Doğu Hristiyanlığının Bizans'taki merkezi arasındaki bağlantı sürekli bir tehlike altına girdi.³¹

5. Selçuklular ve Haçlılara Karşı Cihat Hareketinin Başlangıcı

Gerek İbranice, gerek de Arapça kitaplarda nihai hedefi Kudüs ve Filistin'in kurtarılması olan, Haçlılara karşı cihat

²⁹ Ziv v.d., *Divrey ha-Yamim*, 136.

³⁰ Kas ve Herskho, *Yisrael veha-'Amim*, 141.

³¹ Tcherikover, *Historya Klalit*, 105.

hareketinin ortaya çıkması ve şekillenmesinde Selçuklu komutanlarından İmadeddin Zengi ve oğlu Nureddin Mahmud'un oynadığı role de değinilmekte, Arapça kitaplarda konu üzerine daha detaylı bir şekilde durulmaktadır.

5.1 İbranice Kitaplar

2000'lerde yayınlanan İbranice iki kitapta, Müslüman emirler Haçlı istilasını önceleri pek önemsemedikleri halde Selçuklu komutanlarından İmadeddin Zengi ile oğlu Nureddin Mahmud'un sonunda Hristiyanlara karşı cihada başladıkları ve bu açıdan bir ilk oluşturdukları belirtilmektedir. Bunlardan 2013 tarihli olan *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim*'de ulema İslam'ı bekleyen tehlike konusunda uyarılarda bulunsa da Müslümanların Haçlılara dinî bir düşman gözüyle bakmadığı ve Haçlılar ile birlikte Müslümanlara karşı hareket eden emirlerin çıktığı, ancak bu durumun Zengi zamanında değiştiği söylenmektedir. Bu komutanın 1144'te hem Haçlıları Antakya yöresinden sürmeye başladığı, hem de Urfa Kontluğu'nun varlığına son verdiği, Urfa'nın fethinin Müslümanlar için Hristiyanlığa karşı kutsal savaşın başlangıcını teşkil ettiği belirtilmektedir.³² Diğer kitap olan 2000 tarihli *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'de ise aynı saptama Zengi'nin oğlu Nureddin için yapılmaktadır:

İşaret etmek gerekir ki Haçlı işgali İslam âleminin liderlerini çok sarsmadı. Onlar, Avrupalıların başarılarına verdiği dinî anlamı kavrayamıyorlardı ve Suriye ile Eretz İsrail'de tüm bu olanlara yalnızca Mısır'daki Fatımiler veya Suriye'deki Türkler gibi yerel idarecileri ilgilendiren bir olay gözüyle bakıyorlardı. İşgalcilerle mücadeleyi, yani cihat yükümlülüğünü tek yücelten Musul³³ hükümdarı Nureddin Zengi'ydi.

³² Orli, *ve-Ele Toldot*, 37.

³³ Buradaki yanlış not edilmelidir: Nureddin'in egemenlik sahası babası Zengi'ninki gibi Musul ve Halep'i değil Halep ve Şam'ı kapsıyordu; Musul kardeşleri Seyfeddin

Ancak bu saptamadan sonra kitap yazarları Nureddin'in cihat çağrısını büyük oranda Suriye'nin Müslüman bölgelerine hâkim olmak ve Mısır'ı almak için kullandığını, bunu yaparken öne sürdüğü gerekçenin de tüm bölgeyi Haçlılar ile başa çıkmaya muvaffak olacak şekilde, tek çatı altında birleştirmek olduğunu kaydetmektedirler.³⁴

5.2 Arapça Kitaplar

1974 tarihli *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdis*'de İkinci Haçlı Seferinin sebepleri işlenirken Musul Atabeki İmadeddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı ele geçirerek Urfa Kontluğu'nun varlığına son verdiği, Zengi öldürülünce Urfa Kontu şehri geçici bir süreliğine geri aldıysa da Zengi'nin oğlu Nureddin'in onu vakit kaybetmeden tekrar fethettiği belirtilmektedir. Bu haberlerin Avrupa'da duyulması üzerine Almanya İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Louis'nin ordularının başına geçerek Anadolu'ya girdikleri, ancak her yerde Türk ordularının direnci ile karşılaştıkları anlatılmaktadır. Sonunda Suriye'ye vardıklarında Kudüs Krallığı'ndaki Hristiyanlarla birleşerek Şam'ı kuşattıkları, ancak Nureddin büyük bir ordu ile yardıma gelince başarılı olamayarak ülkelerine döndükleri belirtilmekte, "İlkinin aksine, İkinci Haçlı Seferi Haçlılar açısından tam bir başarısızlıkla sonuçlandı" denmektedir.³⁵

2004 tarihli *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi*' kitabında da işlerin doğuda Haçlıların umduğu gibi gitmediği, Müslümanların direnişinin devam ettiği, kendi aralarında çıkar ve hedefleri konusunda bölünen Haçlıların durumları bozulurken İmadeddin ve Nureddin Zengi komutasındaki Müslümanların güç birliği ederek Urfa'yı geri almayı başardıkları, bunun üzerine yeni gelen Haçlıların da daha birleşik bir İslam dünyasıyla karşılaştığı belirtilmektedir. Bu

Gazi ve onun halefi Kutbeddin Mevdud'da kalmıştı. Bkz. Nikita Elisséeff, "Nur al-Din Mahmud b. Zanki," *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 8, 127-133 (Leiden: Brill, 1995), 127-129.

³⁴ Prentel, *Me'ayel Taşevats*, 36.

³⁵ Abraham ve ez-Zahir, *et-Târîh*, 250.

noktada “Haçlılar karşısında İmadeddin Zengi, Nureddin Zengi ve Selahaddin Eyyubi Müslümanların gücünü birleştirmeyi nasıl başardı?” sorusu ortaya atılarak sorunun açıklamasına geçilmektedir. Zengi babası Kasımü'd-Devle Aksungur'la karıştırılarak hatalı bir şekilde Melikşah'ın memluklarından olduğu, gerçekte 1092'de, yani Zengi henüz çocuk yaştayken ölmüş olan bu sultanın onu 1128'de Musul valisi olarak atadığı belirtilmektedir.³⁶ Zengi'nin burada Kuzey Irak ve Suriye'deki Müslümanları birleştirerek otoritesini pekiştirmek için çaba gösterdiği, Nusaybin, Habur, Harran ve Halep'i topraklarına kattığı, Şam'ı da alma girişiminde bulunduysa da şehrin idarecisi Muiniddin Onur Haçlılar ile ittifak yaptığı için başarılı olamadığı anlatılmaktadır. 1144'te Urfa'yı ele geçiren Zengi'nin 1146'da kölelerinden birinin suikastına kurban gittiği, ancak onun İslam birliğini sağlamak ve Haçlıları Orta Doğu'dan kovmak için yürüttüğü faaliyetleri oğlu Nureddin'in karargâhı olan Halep'ten devam ettirdiği belirtilmektedir. İlk 1149'da Antakya prensini hezimete uğratan Nureddin Zengi'nin 1151'deki başarısız bir kuşatmadan sonra 1154'te Şam'a girmeyi başardığı ve böylece Suriye'nin birliği için ortamın uygun hale geldiği nakledilmektedir. Bu olay üzerine sıkıntılı duruma düşen Haçlılar zayıflamış Mısır Fatımi Devletine göz dikseler de burada da Nureddin ile karşı karşıya kaldıkları ve akabindeki çatışmanın Nureddin lehine sonuçlandığı anlatılmaktadır. Nurettin'in halefi Salahaddin Eyyubi'nin, Zengilerin başlattığı Kudüs'ün fethi projesini nihayete erdirmekte başarı gösterdiği kaydedilmektedir.³⁷

Zengilerin faaliyetleri üzerinde duran diğer Arapça kitap olan 2010 basımı *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*'da ise Haçlıların Suriye ve Filistin bölgesinde yerleşmelerinin ardından İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü otuz yıl daha devam ettiği, ancak İmadeddin Zengi'nin Musul atabeyliğini kurduktan sonra topraklarını Suriye'ye doğru genişleterek Halep, Hama ve Humus'u aldığı, Haçlılara karşı

³⁶ İmadeddin Zengi'nin Melikşah'ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Musul'a vali olarak atanmasına ve önceki kariyerine dair bkz. Stefan Hediemann, “Zangi,” *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 11, 451-52 (Leiden: Brill, 2002), 451.

³⁷ Barguti ve Zu'bi, *Durûs fî't-Târîh*, 286-288.

kazandığı birçok zaferi takiben 1144'te Urfa Kontluğu'nun merkezini ele geçirdiği belirtilmekte ve bu olayın Kudüs Haçlı Krallığı'nın sonunun başlangıcını teşkil ettiği vurgulanmaktadır. Urfa'nın alınması üzerine düzenlenen II. Haçlı Seferi sırasındaki Şam kuşatmasının başarısızlığa uğramasının başlıca sebebi olarak Nureddin'in peş peşe düzenlediği saldırılar gösterilmektedir. Ardından olaylar maddeler halinde özetlenmektedir. Nureddin'in 1149 yılında Antakya prensini mağlup ettiği, 1154 yılında Şam'ı alarak "Haçlı Devletlerini daha da fazla nefes alamaz hale getirdiği," 1164 yılında çalkantı içindeki Mısır'a müdahale etmek isteyen Kudüs Haçlı kralı Amalric'e karşı bu ülkeye Kürt komutanı Esedü'd-Din Şirkuh'u gönderdiği ve Nureddin'in 1174 yılındaki vefatını takiben halefi Selahaddin'in dokuz yıl içinde onun tüm mülklerini ele geçirip Mısır ve Suriye'yi tek bir yönetim altında birleştirerek Haçlıları kısıp aldığı kaydedilmektedir.³⁸ Böylece Arapça kitaplarda Zengiler Haçlıların Kudüs'ten ve tedricen Suriye-Filistin'den atılmasına giden yolu açan ilk büyük Müslüman liderler olarak tasvir edilmektedir.

Sonuçlar

İbranice ders kitaplarında Selçuklu tarihine genel olarak Haçlı Seferlerinden bağımsız bir konu olarak hemen hiç yer verilmemektedir. Bunun tek istinası olan 2000 tarihli kitapta ise Selçukluların Orta Doğu'ya gelişleri bölgenin tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olarak takdim edilmekte, Selçukluların Sünniliğine ve Şii Fatımilerle mücadelelerine vurgu yapılmaktadır. Selçuklu tarihi 1974 ve 2004 tarihli iki Arapça kitapta müstakil bir konu olarak daha detaylı bir şekilde işlenmekte, ancak önemli maddi ve kronolojik hatalara rastlanmaktadır. Bu kitaplarda Sünnilik vurgusu da İbranice kitaplardaki kadar belirgin değildir; buna karşılık, gazaya ve Anadolu'nun fethine vurgu yapılmaktadır.

³⁸ Gabn, *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*, 149-150.

Selçuklular konusunu Haçlı Seferleri bağlamında işleyen neredeyse tüm İbranice kitaplarda (2000 basımı hariç), Selçukluların ele geçirdikleri Filistin ve Kudüs'te "Hristiyanlara yaptıkları zulümler" anlatılmakta ve Hristiyan hacılara çıkardıkları zorluklar yüzünden Haçlı Seferlerinin başlamasına neden oldukları ileri sürülmektedir. Arapça kitaplardan ise yalnızca 1974'te yayınlanmış bir tanesi bu açıklamayı benimsemektedir. Hem aynı yıl yayınlanmış olan diğer Arapça kitap, hem de 2000'lerde basılmış olanlar bunun yerine seferlerdeki çeşitli aktörlerin maddi motivasyonlarına vurgu yapmaktadır. Ayrıca daha eski tarihli (1959 ve 1970 basımı) İbranice kitaplarda Selçukluların Suriye ve Filistin'e hâkim olmalarının erken Ortaçağ'dan beri yolunda giden Hristiyan-Müslüman ilişkilerine ve Akdeniz ticaretine zarar verip kesintiye uğrattığı, bu durumun da ancak Haçlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte düzeldiği savı karşımıza çıkmaktadır. Selçuklulara yönelik olumsuz bakışın bir başka yansıması olan bu argümana daha sonra yayınlanmış İbranice kitaplarda rastlanmadığını da belirtmek gerekir. Hiçbir Arapça kitapta benzeri bir iddia öne sürülmemektedir. Yeni İbranice kitaplardan bazıları ile eski ve yeni (1974, 2004, 2010 basımı) kimi Arapça kitaplar İmadeddin Zengi ve Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı mücadelelerine de yer vermektedir. Bazı İbranice kitaplar Zengilerin cihat hareketini diğer Müslüman beylikler üzerindeki güçlerini genişletmek için kullandığı gibi eleştirel bir yaklaşım benimserken Arapça kitaplar ise iki emiri de cihat hareketini başlatan liderler olarak takdir etmektedir. İbranice ve Arapça kitaplar arasındaki bu farkların, incelenen Arapça kitapların Arap yazarlar tarafından Filistinli öğrenciler ve ailelerinin duyarlıkları hesaba katılarak hazırlanmasından kaynaklandığı düşünülebilir. İbranice kitaplar ise Batı literatürüne daha yakın, ancak bu literatüre göre de yayınlandıkları zaman itibarıyla eskimiş bir yaklaşımı yansıtmaktadırlar. Yalnız Selçukluların Orta Doğu'ya gelişlerinin etkileri konusundaki yaklaşımlarında 1970'lerden bugüne bir gelişme olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Selçukluların Orta Doğu'ya gelişinin tarihi bir dönüm noktası olarak taşıdığı önem göz önüne alınırsa, bölgede kurulu İsrail

devletinde geçmişten günümüze kadar okutulan İbranice kitapların Selçuklu tarihine bağımsız bir konu olarak neredeyse hiç yer vermemesi dikkat çekici bir çelişki ve eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Oysa Selçuklu tarihinin ve Filistin'deki Selçuklu döneminin salt Haçlı Seferleri bağlamında değil kendi başına da işlenmesi, İbranice kitapları okuyan İsrailli öğrencilerin gerek içinde bulundukları coğrafyanın, gerekse de tüm Orta Doğu'nun tarihini daha iyi anlayıp kavramalarına yardımcı olabilirdi. Arapça kitaplarda böyle bir problem bulunmasa da içerdikleri kimi önemli maddi ve kronolojik hatalar düzeltilme ihtiyacı içindedir.

Kaynakça

Ders Kitapları

İbranice

Doron, Akiva, Eva Frenkel. *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile], Bölüm 2. Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1991.

Doron, Akiva, Eva Frenkel. *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile], Bölüm 3. Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1998.

Kas, Jacob, Mosche Hershko. *Yisrael veba-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halklar], Bölüm 2. Tel-Aviv: Tel Aviv Dvir, 1974.

Orli, Iloni. *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* [İşte Tarih: Ortaçağda Yahudiler]. Ramat Aviv: Matach, 2013.

Prentel, Miryam. *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim* [Bulmaca Çözer: Ortaçağda Yahudilik ile İslam Arasında Kültürlerin Buluşması]. Kudüs: Hebrew University of Jerusalem, 2000.

Shavit, Shelomoh, Tsipi Eldar. *Toldot Yisrael veba-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halkların Tarihi], Bölüm 2. Kudüs: Maalot, 1987.

Tabibiyan, Ketsi'ah, Sharon Arad. *Masa' el ha-'Avar: 'Olamot Nifgaşim, Me'ot 5-16* [Geçmiş Yolculuk: Dünyalar Karşılaşıyor, 5.-16. Yüzyıllar]. Ramat Aviv: Matach, 2011.

Tabibiyan, Ketsi'ah, Shoshi Miran. *Masa' el ha-'Avar: Mi-Yemey ha-Beynayim ve-'ad ha-'Et ha-Hadaşa* [Geçmiş Yolculuk: Ortaçağdan Yakınçağ]. Ramat Aviv: Matach, 1997.

Tcherikover, Victor. *Historya Klalit* [Genel Tarih], Cilt 4. Tel Aviv: Tcherikover, 1970.

Toury, Jacob. *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* [Ortaçağ ve Yakınçağ]. Kudüs: Kariyat Sefer, 1951.

Ziv, Mikhal, Haim Hillel Ben-Sason, Jacob M. Landau. *Divrey ha-Yamim* [Kronikler], Cilt 2. Haifa: Yuval, 1959.

Arapça

Abraham, Heyyiz, ez-Zahir Abdulkerim. *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise* [6. Sınıflar İçin Tarih]. en-Nasıra: Darü'n-Nahda 1974.

Abu Manah, Butros. *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâbi'a* [7. Sınıflar İçin Tarih]. en-Nasıra: Darü'n-Nahda, 1974.

Barguti, Said, Yusuf Zu'bi. *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi'* [7. Sınıf İçin Tarih Dersleri]. Kudüs: Vizaretü'l-Ma'arif ve's-Sakafe, 2004.

Barguti, Said. *et-Târîh li's-Saffi's-Sâmin* [8. Sınıf İçin Tarih], Bölüm 2. Kudüs: Matba'atü's-Şarki'l-'Arabiyye, 2004.

Gabn, Ahmet. *Fusûl fi Târîhi'l-İslâm* [İslam Tarihinden Fasıllar]. Kefr Yasif: Darü'l-Hakika, 2010.

Araştırma Eserleri

Aızharkyn, Alyimidin K. "Kırgızistan'daki Ortaokul, Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Tarihinin Okutulması." *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi* 2 (2012): 79-83.

Alibašić, Ahmet. "Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007): 103-137.

Alpargu, Mehmet. "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler." *Atatürk Dergisi* 5 (2007): 1-13.

Ayanoğlu, Betül. "Türk-Yunan Tarih Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011.

Balta, Evren, Süheyla Demir. "Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı." *Bilig* 76 (2016): 1-31.

- Batan, Mehmet. *İran İslâm Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2011.
- Biljali, Şener. "Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007.
- Çelik, Hülya, M. Bilal Çelik. "Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2015, cilt: 4, ss. 202-224.
- Davarcı, Âlim. *Alman İlk ve Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Metodoloji ve Türk İmajı Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi." *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-45.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları", *Tesam Akademi Dergisi*, 2015, cilt: 2, ss. 89-105.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. *Ermeni Ders Kitaplarında "Türkler"*. Ankara: TEPAV, 2016.
- Elisséeff, Nikita. "Nur al-Din Mahmud b. Zanki." *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 8, 127-133. Leiden: Brill, 1995.
- Erdönmez, Celâl. "Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs'a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler." *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 65-90.
- Erözden, Ozan. "Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı." *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 50 (2014): 39-54.
- Gatina, Venera. "Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009.

- Gökdemir, Zehra Betül. "Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010.
- Göksun, Yenal. "Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011.
- Hedemann, Stefan. "Zangi." *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 11, 451-52. Leiden: Brill, 2002.
- Housley, Norman. *Contesting the Crusades*. Oxford: Blackwell, 2006.
- İsoy, Mümin. "Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığının Yerine İlişkin Bazı Gözlemler." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 3 (2014): 37-51.
- Kapar, Mehmet Ali. "Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi." *USAD* 5 (2016): 239-252.
- Kınıklıoğlu, Suat. "Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks." *International Textbook Research* 29 (2007): 259 – 271.
- Koçoğlu, Yasemin. "Barışın Aracı Olarak Tarih Ders Kitapları: Türk-Yunan Tarih Ders Kitapları Örneği." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Köstüklü, Nuri. "Kıbrıs Rum Kesimi Tarih Ders Kitaplarında 'Türk' Ve 'Türkiye' İmajı." *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (17- 19 Mayıs 2013), Saraybosna, Bosna Hersek.
- Maharramova Cengiz, Nigar. "Sovyet Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Muhasilović, Jahja. "Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Naveh, Eyal, "La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel" [İsrail'deki Okul Müfredatı ve Tarih Ders Kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam Dünyası

İmgesi]. *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, ed. Luigi Cajani. Madrid: Fundación ATMAN, 2008.

Podeh, Elie. *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*. Westport, CT: Bergin & Garvey, 2002.

Pingel, Falk. *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks*. Strasbourg: Council of Europe, 2000.

Pingel, Falk. *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Second Edition. Paris and Braunschweig: UNESCO and Georg Eckert Institute, 2010.

Pırıcký, Gabriel. "The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia." *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013): 108-129.

Slater, John. *Teaching History in the New Europe*. London and New York: Council of Europe, 1995.

Stradling, Robert. *Teaching 20th Century European History*. Strasbourg: Council of Europe, 2001.

Şimşek, Ahmet, Nigar Maharramova Cengiz. "Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi." *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (2015): 225-258.

Tak, İsa, Nurses Yıldız. "1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan'da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı." *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 2 (2014), 67-100.

Tuncer, Fatih Fuat. "Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmaji." *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2012.

Ulubaş, Mahmut. "Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi ile İlgili Konuların Ele Alınışı Üzerine Bir İnceleme." *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009.

Ural, Selçuk. "Makedonya'da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı." *Tarih Okulu Dergisi* 7 (2014): 797-826.

Yıldız, Nurses. "1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan'da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008.

Yiğit, Mehmet. "Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009.

Žunić, Mirna. "Hırvatistan'da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008.

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 04.10.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 04.12.2017

Umut UZER *

KUDÜS ŞEHRİNİN FİLİSTİN, İSRAİL VE BİRLEŞMİŞ MİLLETLER AÇISINDAN SİYASİ ÖNEMİ

Öz: Tek tanrılı dinler açısından kutsal olarak kabul edilen Kudüs şehrinin günümüzde İsrail ile Filistinliler arasındaki siyasi çekişmenin merkezinde olduğunu söyleyebiliriz. Her iki toplumun da şehri kendi başkentleri olarak görmesi sebebiyle İsrail-Filistin anlaşmazlığının çözümünün önündeki en önemli konu olarak Kudüs şehrindeki egemenlik meselesi durmaktadır. Bu çalışmada tarafların ve uluslararası toplumun Kudüs'e bakışları ayrıntılı bir analize tabi tutulacak, diğer bir deyişle siyasi bir sorun olarak Kudüs şehri tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, BM, Corpus Separatum, İsrail-Filistin Uyuşmazlığı

THE POLITICAL SIGNIFICANCE OF THE CITY OF JERUSALEM FOR PALESTINE, ISRAEL AND THE UNITED NATIONS

Abstract: The sacred city of Jerusalem lies at the heart of the political conflict between Israel and the Palestinians. The fact that both societies consider the city as their respective capitals necessitates the resolution of the divergent claims of sovereignty on Jerusalem as the key for the overall settlement of the Arab-Israeli conflict. This study addresses the positions of both parties as well as the international community on Jerusalem, which will be analyzed in an in-depth manner, evaluating Jerusalem as a political dispute according to the different protagonists.

Key Words: Israel, Jerusalem, UN, Corpus Separatum, Israeli-Palestinian Conflict

* Doç. Dr. Umut Uzer, Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü
İstanbul Teknik Üniversitesi, uuzer@itu.edu.tr

Giriş: Çatışan Milliyetçilikler ve Paylaşılamayan Kutsal şehir

Filistin Arap milliyetçiliği ile Siyonizm arasındaki aynı toprak üzerindeki taleplerin merkezinde Kudüs şehri yatmaktadır. Her üç semavi dine göre yani Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık için mukaddes kabul edilen Kudüs, siyasi bir sorun olarak Filistinlilerin ve İsraililerin günümüzdeki milliyetçi çatışmalarında her iki tarafça başkent olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada Arapların, İsraililerin ve uluslararası toplumun şehir üzerindeki siyasi tasavvurları siyasetçilerin demeçleri ve parlamentolar ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi gibi siyasi kurumların kararları üzerinden tahlil edilecektir.

Osmanlı İmparatorluğunun uzun bir dönem yönetimi (1517-1917) altında kalan Filistin ve Kudüs, Siyonizm'in 19. yüzyılda ortaya çıkışıyla beraber bu ideolojik akımın destekçileri tarafından arzulanan bir toprak olmaya başlamıştır. Dünya Siyonist Örgütünün kurucusu Theodor Herzl'in Sultan II. Abdülhamid ile 17 Mayıs 1901 tarihinde İstanbul'da görüşmesi ve amacına ulaşmak için 1896-1902 arası beş kere payitahtı ziyaret etmesi¹ diplomatik yollarla Filistin'de bir Yahudi devleti kurmayı amaçlamaktaydı. Bu konuda başarılı olamayan Herzl, 1904 yılında öldükten sonra ardında bir örgüt ve daha önemlisi Yahudi devleti kurma fikrini bırakmıştı.

Bölgeye olan Yahudi göçleri 1882 yılında başlamış olsa da İngiltere 1917 yılında Filistin'i ele geçirdikten sonra aynı yıl Balfour Deklarasyonunu yayınlamış ve açıktan Filistin'de bir Yahudi milli yurdu (Jewish National Home) kurulması sözünü vermişti. Gerçi bu kavramın içeriği belirsiz olsa da manda döneminde Yahudi göçüne izin veren İngiltere, özellikle 1939 yılındaki Beyaz Dosya (White Paper) ile bu göçü ciddi manada kısıtlamıştır. Bunun sonucu olarak da Yahudi yeraltı örgütleri Irgun (Irgun Zvai Leumi- Ulusal Askeri Örgütü) ve Lehi (Lohamei Herut Israel- İsrail Özgürlük Savaşçıları)

¹ Vahdettin, Engin, *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist lider Dr.Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatani" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri* (İstanbul: Yeditepe, 2010), 62.

İngiliz askerlerini öldürmüş, Kudüs'teki King David Hotel binasındaki İngiliz askeri karargâhını da bombalamıştı. Tabi buna karşılık İngilizler de bu örgüt mensuplarını tutukluyor, işkence hatta infaz ediyordu. Ayrıca Filistinli Araplar ile Yahudiler arasında da çatışmalar yaşanmıştır. Bu nedenle iki halkın vatan talepleri sonucu ciddi bir çekişme ortaya çıkardı. İngiltere artık sömürge imparatorluğunu tasfiye etmesinin gerekliliğine kani olunca 1947 yılında, Filistin'de aynı Hindistan'dan çekilip bu ülkenin Hindu Hindistan ve Müslüman Pakistan olarak iki bağımsız devlete bölünmesine benzer bir süreç başlatıyordu. Şöyle ki, aynı yıl BM tarafından Filistin'in bir Arap ve bir Yahudi devleti olarak taksime tabi tutulması kararlaştırılmış, Kudüs'ün ise BM yönetimi altına bırakılması önerilmişti.

İsrail'in Kuruluşu ve Kudüs'ün Başkent Olarak İlanı

Asırlar boyunca Musevi dininde Kudüs yönüne dönüp dua etme geleneği olduğu için ve kutsal kitaplarında “Yeruşalayim” olarak adlandırdıkları kent, merkezî bir yer tuttuğu için dini bir sembol olan Kudüs'ü Siyonist hareket millileştiriyor ve aynı zamanda Siyon adıyla da anılan şehri Yahudi halkı için geri dönülüp yerleşilecek bir hedef olarak gösteriyordu.

Kudüs, aslında Yahudiler için birbiriyle örtüşen üç mekâna işaret eder: Kudüs'te bulunan Siyon Tepesi, Kudüs şehri ve bütün İsrail toprakları.² Dolayısıyla hem belli bir toprağa ait olan hem de dini metinlerinde çokça rast gelinen bu terimi kendi milliyetçi akımları için kullanmayı uygun görmüşlerdir.

1948'de kurulduğundan bugüne kadar hala İsrail'in kesin kabul görmüş ve tanınmış toprakları bulunmamaktadır.³ Yine de 1967 savaşı öncesi sınırlarının büyük ölçüde uluslararası toplum tarafından kabul edildiğini söyleyebiliriz. Ancak bu savaşta ele geçirdiği Doğu

² Israel Eldad, ve Aryeh Eldad, *The Challenge of Jerusalem: Betwixt Thicket and Altar*. (Simanei Dfus., Basım yeri ve tarihi yok), 244.

³ Itzhak Galnoor, *The Partition of Palestine: Decision Crossroads in the Zionist Movement*. (Albany: State University of New York Press, 1995), 1.

Kudüs, Batı Şeria ve Golan Tepeleri için böyle bir durum söz konusu olmayıp, dünyadaki yaklaşım, Golan hariç, bu toprakların gelecekte kurulacak bir Filistin Devleti'nin toprakları olması gerektiği şeklindedir. Tabi Filistinlilerin taviz vermesi durumunda bu duruma çoğu ülkenin karşı çıkmayacağı aşikârdır. Ayrıca İsrail 1967'de ele geçirdiği Sina Yarımadasından kademeli bir şekilde 1982'de çekilmiş, Gazze Şeridinden ise 2005'de ayrılarak her iki bölgede de bulunan İsrail yerleşimlerini boşaltmıştır.

Yakın tarihe baktığımız zaman İsrail 14 Mayıs 1948 tarihinde bağımsızlığını kazandıktan sonra Eylül 1948'de Yüksek Mahkemesini Kudüs'te açıyor, aynı yılın Aralık ayında ise bütün bakanlıklarını bu şehre taşıyordu. 13 Aralık 1949'ta İsrail Başbakanı David Ben Gurion İsrail Parlamentosunda (Knesset) yaptığı bir konuşmada Kudüs'ün İsrail Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bu şehrin her zaman İsrail'in başkenti olarak kalacağını ifade ederken, Knesset, şehri İsrail'in başkenti olarak ilan ederek ilk toplantısını 26 Aralık'ta Kudüs'te yapmıştır. Daha sonra Başbakanlık Ofisi Tel Aviv'den Kudüs'e taşınmış,⁴ böylece Tel Aviv'de kalan Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı dışındaki devlet kurumlarının hepsi Kudüs'te yer almıştır.

İlaveten, şehir üzerindeki tarihi iddialar açısından İsraili siyasetçilerin demeçlerine bakmak yeterlidir. Örneğin, 19 Ocak 1950 tarihinde İsrail Kudüs'ü başkent olarak ilan ederken Başbakanları David Ben Gurion, Kudüs'ün Kral David (Hz. Davud) tarafından başkent yapıldığını söylemiştir.⁵ Ayrıca, İsrail'deki mutabakatı

⁴ Moshe Hirsch, Deborah Housen-Couriel ve Ruth Lapidoth. *Whither Jerusalem? Proposals and Positions Concerning the Future of Jerusalem*. (Lahey: Martinus Nijhoff Publishers, 1995), 5. Ayrıca bkz., The Status of Jerusalem. Prepared for, and under the guidance of, the Committee on the Exercise of the Inalienable Rights of the. (New York: Palestinian People, 1979), 10. Ben Gurion'un "İsrail'in her zaman tek başkenti vardı- Ebedi Kudüs. İlelebet Kudüs'ün başkent olarak kalacağına inanıyorum" sözleri için bakınız Ruth Lapidoth ve Moshe Hirsh, *The Jerusalem Question and its Resolution: Selected Documents* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1994), 83. Ayrıca, Umut Uzer, *Jerusalem: A Study on the Holy City within the Context of the Arab-Israeli Conflict*. (Ankara: ODTÜ, 1997), 73.

⁵ Hasan bin Talal, *A Study on Jerusalem*, (Londra: Longman, 1979), 38

anlatması bakımından 1965-1993 yılları arasında Kudüs Belediye Başkanlığı yapmış Teddy Kolek'in sözleri açıklayıcıdır. Bazı İsraililerin Golan Tepelerini veya Batı Şeria'yı bırakmaya gönüllü olduklarını söyleyen politikacı, konu Kudüs'e geldiği zaman burayı tahliye etmeyi kabul edecek tek bir İsrailinin bile olmadığını ifade etmiştir.⁶ Benimle yaptığı bir mülakatta da şehrin Yahudilerin 3 bin yıllık başkenti olduğunu belirtirken, Kudüs'ün Araplar veya Müslümanlarca hiç başkent yapılmadığını söylemiştir. Araplara en fazla yerel özerklik verilebileceğini vurgulayan Kollek, Ebu Dis gibi şehrin hemen dışındaki bir mahallede Filistin siyasi temsili⁷ olabileceği üzerinde durmuştur. Buna mukabil, Filistin Ulusal Yönetiminde bakanlık yapan ve kendisi de köklü Kudüslü bir aileye mensup Faysal Hüseyini ise Kudüs'ün Filistinlilere ve İsraililere açık bir şehir olması gerektiğini söylerken, aynı zamanda her iki halkın da başkentleri olmasını öngördüğünü vurgulamıştır. Ayrıca şehirde iki ayrı belediye ve polis gücünün kurulup iki yönetimin koordinasyonunu sağlayacak bir şemsiye teşkilatın da gerekliliğini ifade etmiştir.⁸

Yine İsrail'in kuruluş yıllarına ve Filistin topraklarının İsrail ve Ürdün tarafından paylaşılma sürecine dönersek, İsrail Batı Kudüs'te gücünü pekiştirirken, 1950 yılında Ürdün Doğu Kudüs'ü ve Batı Şeria'yı kendi topraklarına katıyor ancak Arap Birliği bu ilhak kararını benimsemiyordu. Kudüs bağlamında daha da önemli gelişmeler 1967 Altı Gün Savaşı esnasında yaşanmış ve İsrail, karşısındaki Arap devletlerini mağlup ederek Doğu Kudüs ile Batı Şeria'yı işgal etmişti. Hemen kısa bir süre sonra da yasama organınca hükümete, İsrail'in "hukukunu, yargısını ve yönetimini" "İsrail Vatanı" (Eretz Israel) olarak tanımladığı Filistin topraklarına genişletme yetkisi veriliyordu. 27 Haziran 1967'de verilen bu yetkiyi İsrail hükümeti bir gün sonra yürürlüğe koyuyor böylelikle İsrail kanun, yargı ve yönetimi Doğu

⁶ Hasan, *A Study on Jerusalem*, 60

⁷ Teddy Kolek ile 14 Temmuz 1996 tarihinde Kudüs'ün Talpiot semtinde mülakat, Uzer, *Jerusalem*, 5

⁸ Faysal Hüseyini ile 4 Temmuz 1996 tarihinde Ramallah yakınlarındaki Ayn Siniya'da mülakat, Uzer, *Jerusalem*, 93-94.

Kudüs’e genişletiliyordu.⁹ Böylelikle Kudüs İsrail kanunları ve siyaseti açısından birleştirilmiş, Doğu Kudüs ilhak edilmiş oluyordu.

Dönemin İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan ise daha savaş esnasında Kudüs’ün kurtarıldığını, bölünmüş şehrin tekrar birleştirildiğini, İsrail’in başkenti olan şehirden hiçbir zaman ayrılmayacağını ilan etmişti. BM Genel Kurulu ise hemen 2253 sayılı kararı alarak İsrail’in şehrin statüsünü değiştirmeye yönelik çabalarının geçersiz olduğunu dünyaya deklare etti.¹⁰

İsrail Başbakanı Levi Eşkol ise Ağlama Duvarına gelip Kudüs’ün “İsrail’in ebedi başkenti” olduğunu dünyaya ilan ediyordu. Asırlar boyunca Kudüs hasretiyle yaşayan tüm nesilleri temsilen bu sözleri söylediğini ifade eden Eşkol¹¹ aslında İsrail’in resmi pozisyonunu ortaya koymuştu.

Altı Gün Savaşından 13 yıl sonra, 30 Temmuz 1980 yılında İsrail Parlamentosu tarafından kabul edilen *Temel Kanun: İsrail’in Başkenti Kudüs* adlı kanun hem Birleşmiş Milletler, hem de dünyadaki devletlerin tamamı tarafından reddedilmiştir. Bu kanuna göre İsrail nezdinde “Kudüs tam ve birleşik olarak İsrail’in başkentidir”.¹² Fakat buradaki önemli nokta, kanunun yeni bir karar veya bir statü değişikliği olmayıp Batı Kudüs için 1948’den beri var olan ve Doğu Kudüs için ise 1967’den beri uygulan politikanın dünyaya ilanıdır. Ayrıca bu İsrail hükümetlerinin gelecekte bu şehir üzerinde pazarlığa girişmelerini engelleyici veya en azından zorlaştıracı bir adımdır.

Tekrarlamak gerekirse 30 Temmuz 1980’de çıkan Kudüs kanunu Kudüs’ün İsrail’in başkenti olduğunu deklare etmiştir. Dolayısıyla bu kanun ile şehrin statüsü İsrail açısından değişmemiş,

⁹ Hirsch, *Whither Jerusalem?*, 6-7. Aynı zamanda belediye sınırları genişletiliyor ve Arap mahalleri Kudüs belediyesinin sınırlarına katılıyordu. Harita için bkn. Hirsch, *Whither Jerusalem?*, 8. İsrail Kanunlarını Doğu Kudüs’e (tüm Eretz İsrail’e) genişleten kanunun metni için bakınız Ruth Lapidoth ve Moshe Hirsch. *The Jerusalem Question and its Resolution*, 167.

¹⁰ *The Status of Jerusalem*, 17.

¹¹ Eldad, *The Challenge of Jerusalem*, 261.

¹² Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 322.

kendileri açısından ilhak zaten kademeli olarak 1948 ve 1967 yıllarında gerçekleşmişti. Birleşmiş Milletler bu kararı geçersiz sayarak bütün ülkeleri diplomatik temsilciliklerini Kudüs'ten tahliye etmeye çağırmıştır. Zaten çoğu devletin büyükelçilikleri de Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımadıkları için Tel Aviv'dedir. El Salvador ve Kosta Rika önce büyükelçiliklerini boşaltsalar da 1984 yılında tekrar Kudüs'te büyükelçilik açtılar.¹³ Fakat dünyadaki genel akıma karşı atılan bu adımlar uzun süreli olmamış, her iki ülke de uluslararası topluma uyararak büyükelçiliklerini Tel Aviv'e geri taşımıştır.¹⁴ BM bu bağlamda 21 Aralık 2017'de aldığı karar dâhil olmak üzere 1947'den beri önemli kararlar almıştır. Aşağıda bazıları üzerinde duracağımız üzere bunlar arasında yer alan 181, 194, 303, 2253, 38/180, 10/22 sayılı kararlar, mültecilerin hukukunu ilgilendiren ve İsrail işgalinin "uluslararası hukuk ile ilgili BM kararlarına aykırı ve yasadışı" olduğuna dair çeşitli kararlardır. Bunlardan sonuncusu ABD Başkanı Donald Trump'ın Kudüs'ün İsrail'in başkenti olduğuna dair aldığı karardan sonra 21 Aralık 2017'de alınmış ve tüm üyelere Kudüs'te diplomatik misyon kurmaktan kaçınma çağrıları yapılmıştır.

Uluslararası toplumun pozisyonu aşağıda tartışılacağı için burada bu konuya girmemekle beraber, İsrail kanunları ve mahkemeleri açısından Doğu Kudüs İsrail toprağı olarak tanımlanıyordu¹⁵. İlaveten, İsrail siyaseti ve toplumunda da Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak kalması konusunda bir mutabakat mevcuttur. Onlar açısından ancak Ebu Dis gibi dış mahallelerde, hatta Şuafat ve belki Şeyh Cerrah gibi merkeze daha yakın mahallelerde Filistinlilerin başkent kurması kabul edilmektedir. Ancak bu durum yine de Mescid-i Aksa, Kubbetü's-Sahra ve Ağlama Duvarı gibi kutsal mekânların bulunduğu Kudüs'ün eski şehir (Ha-ir ha-Atika veya el-kuds el-Atika) denilen kısmı konusunda anlaşmaya varmanın çok daha zor olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

¹³ Hirsch, *Whither Jerusalem?*, 10.

¹⁴ <https://www.timesofisrael.com/el-salvador-denies-claims-it-is-moving-embassy-to-ramallah/> (erişim tarihi 2 Ekim 2017)

¹⁵ Hirsch, *Whither Jerusalem?*, 22-23.

Yukarıdaki tartışmalardan anlaşılacağı üzere, İsrail'in Kudüs'e yaklaşımı kendilerinin bölünmez başkenti olduğu şeklindedir. Aslında bu pozisyonu şehir tabelalarında bile görebiliriz. Kudüs'e araçlarla yaklaşırken tabelalarda İngilizce "Jerusalem", İbranice "Yeruşalayim" yazarken Arapça "Ur Şalim, el-Kuds" yazmaktadır. Arapça el-Kuds veya el-Kuds eş-şerif olarak tanımlanan şehrin isminin tabelalara Arapça olarak İbraniceye benzer bir şekilde Ur Şalim olarak yazılması ve el-Kuds'ü parantez içine alması aslında İsrail'in Kudüs'ün Arap karakterini tanımadığını göstermektedir.

Benzer bir şekilde Kudüs Belediyesi'nin resmi sayfasında Arapça olarak "Belediyye Ur Şalim el-Kuds" yazmaktadır.¹⁶ Bu da İsrail'in "Kudüs" sözüne olumlu bakmadığının bir kanıtı olarak görülebilir. Tabi bunlar sembolik mesajlardır, daha önemli olarak Doğu Kudüs'te Yahudi mahallelerinin sayısını artırma ve şehrin Yahudileştirilme çabaları dikkate değer bir örnek olarak görünmektedir.

Aslında 1998'de dönemin Kudüs Belediye Başkanı Ehud Olmert şehrin sınırlarını Batı Şeria'da yani kurulması öngörülen Filistin topraklarına doğru genişletmeyi, bu bağlamda da o bölgede kurulmuş İsrail yerleşimleri olan Maaleh Adumim ve Givat Zeev'i belediye sınırlarına dolayısıyla İsrail devletinin topraklarına katmayı hedefliyordu.¹⁷ Böylelikle, yerel bir şehir planlamacılığı gibi gözükken bir kararın ulusal ve uluslararası etkileri olacak ve Filistinlilerin topraklarına doğru genişlemeci bir politika hayata geçirilecekti. Her ne kadar bu karar henüz uygulanmamış olsa da, uygulanması durumunda Batı Şeria'da artan İsrailli nüfusu orada bir oldubitti yaratmaya kolaylık sağlayabilecektir. Bu da yerleşimlerin tamamının veya çoğunluğunun İsrail'e "hukuki" olarak ilhakı anlamını taşır. İlâveten, fiili olarak yerleşimlerin zaten ilhak edildiği söylenebilir çünkü oralarda İsrailliler için İsrail kanunları geçerlidir.

¹⁶ <https://www.jerusalem.muni.il/ar/Pages/default.aspx> (erişim tarihi 15 Ekim 2017)

¹⁷ The Economist, "Tampering with Jerusalem", 27 Haziran 1998, 43.

Öbür taraftan şehrin nüfusundaki değişimler göz önüne alındığı zaman 19. yüzyıldan beri Yahudilerin nüfusunda bir artış gözlemlenmektedir. Ben-Arieh'e göre, 1840'ta toplam 13 bin kişinin yaşadığı Kudüs'te 5 bin Yahudi, 4 bin 500 Müslüman ve 3 bin 500 Hristiyan yaşıyordu.¹⁸ Ancak, Osmanlı kaynaklarına göre Kudüs kent merkezinde 1849 yılında toplam 11. 682 kişi yaşarken, Müslümanlar en kalabalık dini toplumu teşkil etmekte (6.148), onları sırasıyla Hristiyanlar (3.744), ve Yahudiler (1.790) izlemekteydi. Zaman içinde Yahudilerin sayısı arttı. Dolayısıyla, 1870'li yıllarda Müslüman nüfus 6.150 kişi ile aynı kalırken, toplam nüfus 14.358'e yükseliyor, Hristiyanlar 4.428 ve Yahudiler 3.780 kişiyle nüfuslarını artırıyordular.¹⁹

1881-1893 yılları arasındaki genel nüfus sayımına göre ise Kudüs kazası (merkezi de içeren belde, nahiye ve köylerin) nüfusu 81 bin idi. Bu toplam nüfusun 54 bini Müslümanlardan, 19 bini Hristiyanlardan, 7 bini ise Yahudilerden oluşmaktaydı.²⁰ Başka araştırmacılar ise farklı rakamlar vermektedirler. Mesela, Idinopulos 1896 yılında Kudüs'ün nüfusunun 28 bin Yahudi, 9 bin Müslüman ve 8.400 Hristiyan Arap'tan oluştuğu²¹ iddiasında bulunmaktadır. Fakat Tellioglu'na göre aynı yıl yapılan resmi nüfus sayımına göre Kudüs sancağında (yani Kudüs merkez dâhil olmak üzere Yafa, Gazze ve el-Halil'de) Yahudi nüfusu 11.222 kişiden müteşekkildir.²² Bu çelişkili rakamların bir sebebinin Ben-Arieh gibi yorumcuların verilerinin tahmini olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Zira 19. yüzyıl verilerinin tahmininde Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinden

¹⁸ Ben-Arieh, Yehoshua, *Jerusalem in the Nineteenth Century* (Tel Aviv: MOD Books, 1989), 27.

¹⁹ Schölch, Alexander, "Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)," *Jerusalem in History*, ed. K. J. Asali, (New York: Olive Branch Press, 2000), 232.

²⁰ Schölch, *Jerusalem in the 19th Century*, 232.

²¹ Thomas Idinopulos, *Jerusalem: A History of the Holiest City as Seen Through the Struggles of Jews, Christians, and Muslims* (Chicago: Ivan Dee, 1994), 288. Ayrıca Bakınız Eliyahu Tal, *Whose Jerusalem* (Kudüs: International Forum, 1994), 94; 1914 yılında 45,000 Yahudi, 12,000 Müslüman ve 13,000 Hristiyan şehirde yaşamaktaydı Ben Arieh, *Jerusalem in the Nineteenth Century*, 78.

²² Ömer Tellioglu, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, (İstanbul: Kitabevi Yay, 2015), 205.

oldukça istifade edilmektedir. Aynı dönemde şehri ziyaret eden seyyahların farklı veriler ortaya koyması ise Kudüs gibi önemli bir şehrin nüfusunun ortaya konulmasında tahminlerden daha fazla veriye ihtiyacımız olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin Schölch 1914 resmi nüfus verilerine dayanarak toplam nüfusun 120 bin olduğunu tespit edip sadece Kudüs kazasındaki Yahudi nüfusunu 18.190 olarak vermekte iken, Ben-Arieh bunu 45 bin olarak vermektedir. Ayrıca aynı tarihte şehirde 70 bin Müslüman ve 32 bin Hristiyan yaşamaktaydı.²³

20. yüzyılda göçe bağlı olarak Yahudilerin nüfusunda bir artış gözlemlenmektedir. 1922’de Filistin Mandası başlarken Kudüs’ün nüfusunun yüzde 54’ünün Yahudilerden oluştuğu²⁴ İngilizler tarafından yapılan nüfus sayımlarına yansımıştır. Buna göre Kudüs kent merkezinde toplam nüfus 62 bine ulaşırken, Müslümanlar 13 bin, Hristiyanlar 14 bin, Yahudiler ise 33 bin kişiydi.²⁵ Dolayısıyla, İngiliz kaynakları dikkate alındığında 1922 yılında Yahudilerin kent merkezinde çoğunluğu teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Tabi 1922’de yapılan nüfus sayımını Arapların boykot ettiğini ve çoğu bölgede bu sayıma katılmadığını eklemek gerekir. Çünkü Araplar sayıma katıldıklarında İngilizleri ve Siyonistleri tanıyacaklarını düşünmekteydiler. Ayrıca 1931 nüfus sayımı ile karşılaştırıldığında kadınların sayılmadığını da ifade etmeliyiz. İngilizlerin bu nüfus sayımını yapma sebepleri 1922-23 arasında kurmayı planladıkları yasama meclisini oluşturmak içindi. Bu nedenle Filistin vatandaşı olan herkesin sayıma katılması gerektiğini öne sürdüler. Bu sayımdan önce şöyle bir tanım getirdiler, herhangi bir ülkede yaşayan bir Yahudi Filistin’de yaşadığını bulunduğu ülkedeki Siyonist kuruma ya da İngiliz konsolosluğuna bir yazı ile beyan ederse Filistin vatandaşı

²³ Schölch, Jerusalem in the 19th Century, 232.

²⁴ Maya Choshen ve Naama Shahrar, *Statistical Yearbook of Jerusalem*, (Shnaton Statisti li Yerushalayim 1994-1995), No.13.

²⁵ J.B.Barron, *Palestine Report and General Abstracts of the Census of 1922* (Jerusalem: Greek Convent Press, 1922), Bkz. Table III.

sayılmıştır. Buradaki asıl soru kaç kişinin Kudüs'te yaşamayı tercih ettiğine dairdir.²⁶

1931 nüfus sayımına göre ise Kudüs kent merkezinin toplam nüfusu 90 bin kişiye ulaşmış olup, Yahudiler 51 bin, Müslümanlar 20 bin, Hristiyanlar 18 bin kişiden müteşekkildi. Ancak eski şehirde Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. 25 bin kişilik nüfusun 12 bini Müslüman, 5 bini ise Yahudi'ydi. Yahudiler şehrin tamamında nüfusun yarısından fazlasına ulaşmışlardı.²⁷

1967 yılına gelindiğinde şehirdeki Yahudi oranı %70'lere kadar çıkmış²⁸ ancak son 20 yılda Arapların yüzdesi artmıştır. Bugün şehirde 600 bin civarında Yahudi yaşarken 310 bin Müslüman Filistinli ve 16 bin diğer dinlere mensup kişiler yaşamaktadır.²⁹ Nüfusu bir milyona yaklaşan şehirde Yahudiler çoğunluktadır. Ama geleneksel olarak Arap olan Doğu Kudüs'te bile Araplar yüzde 60'lık bir orana sahip iken geri kalan yüzde kırk Yahudilerden oluşmaktadır.³⁰ Sonuç olarak Kudüs şehrinin yüzde 40'a³¹ yakını Filistinli Araplardan oluşmaktadır, dolayısıyla yüksek doğum oranı da dikkate alındığında kentteki Filistinli varlığı da devam edecektir.

²⁶Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict: A History with Documents*, (Bedford/St. Martin's, 2007), 109. Gudrun Krämer, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel* (Princeton University Press, 2008), 169 ve 214.

²⁷E. Mills, *Census of Palestine 1931, Population of Villages, Towns and Administrative Areas* (Jerusalem: Greek Convent and Goldberg Press, 1932), 40.

²⁸ Maya Choshen ve Naama Shahar, *Statistical Yearbook of Jerusalem*, 25. Tal, *Whose Jerusalem*, 190.

²⁹ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/population-of-jerusalem-1844-2009> (Erişim 2 Ekim 2017)

³⁰ <http://www.btselem.org/jerusalem> (Erişim 1 Ekim 2017), 1993 yılında Doğu Kudüs'teki Arap varlığı yüzde 28 idi, Jerome Segal, Shlomit Levy, Nader Izzat Said, ve Elihu Katz, *Negotiating Jerusalem* (Albany: State University of New York Press, 2000), 65.

³¹http://www.jerusalem-institute.org.il/upload/yearbook/2017/shnaton_C0117.pdf (Erişim 9 Ekim 2017). Bu araştırmaya göre Kudüs'te 2015 yılında % 62 Yahudi ve % 37 Arap yaşamaktaydı. Şehirde 542 bin Yahudi ve 323 bin Arap yaşamaktadır.

Filistin meselesinin çözümün önünde İsrail'deki sağ kesimin durduğuna ve Filistin devletinin kurulmasına soğuk baktığına şüphe yoktur. Likud Partisinin Başbakanı Binyamin Netanyahu (1996-1999 ve 2009-) her ne kadar 2009 yılında Bar Ilan Üniversitesinde yaptığı bir konuşmada iki devletli çözümü kabul ettiğini söylemişse de aynı zamanda Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak kalacağını da eklemekten geri kalmamıştır.³² Nitekim Netanyahu, 2015 seçimlerinden hemen önce Filistin devletinin kendi başbakanlığı döneminde kurulamayacağını ilan ederken³³ aslında gerçek niyetini de açıklamıştır. İşin doğrusu Netanyahu'nun ne Kudüs'ün bir kısmını Filistinlilere bırakmaya niyeti vardı, ne de Filistin devletinin kurulmasına izin verecekti.

İsrail Başbakanının özellikle sağ düşüncenin hâkim olduğu Bar Ilan Üniversitesinden bu mesajları vermesi önemli olsa da artık bu pozisyonundan geri adım attığını gözlemliyoruz. Ayrıca, bu üniversiteden iki akademisyenin Filistin devletinin bir emrivaki olduğu ancak egemenliğinin sınırlandırılması gerektiğini yazdıklarını da hatırlatmalıyız.³⁴ Bunların dışında her ne kadar Orta Doğu'daki tek demokrasinin İsrail olduğuna dair iddialar mevcut olsa bile, ülke uzun bir süredir liberal olmayan siyasi kararlar alan aşırı dinci ve milliyetçi-muhafazakâr partilerin kurdukları hükümetler tarafından yönetilmektedir. En önemli yaklaşımları da günümüz İsrail ve Filistin topraklarının tamamını kaplayan Eretz İsrail olarak adlandırdıkları vatan topraklarının kendi hâkimiyetleri altında olması gerektiğini düşünmeleridir. Ayrıca Kudüs'ün belediye sınırlarını şehrin doğu ve güneyinde, Batı Şeria'da bulunan Maaleh Adumim ve Guş Etzion gibi 150 bin yerleşimcinin yaşadığı bölgeye doğru genişleterek toprak ilhakı gerçekleştirmeye yönelik adımların planlandığı da dikkate

³²<https://www.haaretz.com/news/full-text-of-netanyahu-s-foreign-policy-speech-at-bar-ilan-1.277922>

³³<http://edition.cnn.com/2015/03/16/middleeast/israel-netanyahu-palestinian-state/index.html>

³⁴ Efraim Inbar ve Shmuel Sandler "The Risks of Palestinian Statehood, *Survival*, 39, 2, (1997): 23, 38,

alınmalıdır.³⁵ Bütün bunlardan çıkan sonuç, özellikle İsrail'deki sağ kesimin Batı Şeria'yı ve Doğu Kudüs'ü İsrail vatanı (Eretz İsrail) olarak algıladıkları³⁶ ve değerlendikleridir.

Arap pozisyonu

Arap devletlerince ve en önemlisi Filistinlilerce başkenti Doğu Kudüs olan bir Filistin devletinin kurulması ve topraklarının Batı Şeria ve Gazze Şeridini kapsaması öngörülmektedir. “Kudüs mücadelesinin” özünde her iki halk tarafından ebedi başkentleri olması talep edilen şehrin yeniden bölünmesini kimse istememektedir. Dolayısıyla Orta Doğu barışı için Kudüs meselesinin halli önem arz etmektedir.³⁷ Bir şehirde iki başkent olabileceğine örnek olarak Roma (İtalya ve Vatikan) gösterilmektedir. Buna göre Doğu Kudüs Filistin yönetimi altında, Batı Kudüs ise İsrail egemenliği altında iki ülkenin başkenti olabilir.³⁸

Filistinliler açısından Kudüs şehri 1988'de yılında ilan edilen Filistin Devleti'nin başkentidir. Ancak 1967'de yılında İsrail Kudüs'ü ele geçirdiğinde 6 kilometrekarelik bir alana yayılan şehir, zaman içinde belediye sınırlarının genişletilmesi ile 70 kilometrekareye çıkmıştır.³⁹ Ayrıca 1993'de yılında şehrin sınırları Batı'ya, yani İsrail'in 1967 hattı öncesindeki topraklarına doğru genişletilmiş,⁴⁰ ancak bu bölgedeki İsrail meşruiyeti sorgulanmadığı için siyasi bir sorun olmamıştır.

Aynı zamanda Doğu Kudüs'te faaliyet gösteren ve hükümet merkezi gibi çalışan Orient House ve diğer Filistin kurumları, Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'in Kasım 1994 tarihindeki ziyaretinden sonra kademeli bir şekilde kapatılmıştır. Diğer bir deyişle Filistinlilerin Doğu

³⁵ Muriel Asseburg, “Shrinking Spaces in Israel”, *SWP Comments* 36, Eylül 2017, 1, 4.

³⁶ Umut Uzer, “İsrail'de Vatan ve Ulus Algısı”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 7, Sayı 21, (Eylül 2017): 25-45.

³⁷ Sami Musallam. *The Struggle for Jerusalem: A Programme of Action for Peace*. (Kudüs: PASSIA, 1996), 1, 119.

³⁸ Musallam, *The Struggle for Jerusalem*, 126.

³⁹ Musallam, *The Struggle for Jerusalem*, 3-8.

⁴⁰ Martin Gilbert, *Jerusalem: Illustrated History Atlas* (Bnei Brak: Steimatzky, 1994), 123.

Kudüs'te siyasi faaliyet yapmaları yasaklanmıştır.⁴¹ Bu durum da bir önceki bölümde anlatıldığı gibi İsrail'in Kudüs'te başka bir egemenliğe veya siyasi faaliyete izin vermeyeceğinin kanıtlarından biridir.

Bu meseleye taraf olan Ürdün, 1967'de Doğu Kudüs'ü kaybetse de Filistin'deki kutsal mekânların, özellikle de Haremü's-Şerif'in hamisi olma rolüne devam etmektedir. Özellikle vakıflardaki etkisini sürdüren Ürdün, Batı Şeria'daki 950 caminin ve vakıfların çalışanlarının maaşlarını ödemeye devam etmekte ve Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın bakım ve onarımını sağlamaktadır.⁴²

Ayrıca, Ürdün Hâşimi Krallığının eski veliaht prensi Hassan bin Talal, İsrail'in Kudüs üzerindeki taleplerinin dini-tarihi iddialarının ve uluslararası hukuku göz ardı eden bir yaklaşımın uluslararası toplum tarafından kabul edilmeyeceğini vurgulamıştı. Her ne kadar 1967'de İsrail kendi hukuk ve yönetimini Ürdün'den aldığı Doğu Kudüs'e genişlettiyse de ona göre bunun devletler hukukuna göre bir bağlayıcılığı yoktu.⁴³ Prens Hasan çözüm olarak Filistin'in başkentinin Arap Kudüs, İsrail'in başkentinin de şehrin İsraililerin yaşadığı semtlerinin olmasını gerektiğini vurgularken, İsrail ve Filistin'in yan yana yaşaması gerekliliği üzerinde durmaktadır. Ayrıca, dini alanların da Birleşmiş Milletler tarafından yönetilmesini önermiştir.⁴⁴

Mısır açısında ise, 1978'de İsrail ile Camp David Antlaşmalarını imzalayan Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat, 19 Eylül 1978 tarihinde Kudüs'ün Arap kesiminin Batı Şeria'nın bir parçası olduğunu ve Arap egemenliği altında kalması gerektiğini açıklarken,⁴⁵ İsrail Başbakanı Menahem Begin ise ülkesinin 1967'de Kudüs'ün tek ve bölünmez olarak İsrail'in başkenti olduğuna dair kanun çıkarttığını hatırlatıyordu⁴⁶.

⁴¹ Musallam, *The Struggle for Jerusalem*, 14-15, 58.

⁴² Musallam, *The Struggle for Jerusalem*, 94, 97.

⁴³ Talal, *A Study on Jerusalem*, 7-28.

⁴⁴ Talal, *A Study on Jerusalem*, 49.

⁴⁵ Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 299.

⁴⁶ Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 300.

Buna mukabil, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 478 sayılı kararı ile İsrail'in 1980 Kudüs kanununu kınamış ve tüm üye devletlerin diplomatik misyonlarını başka bir yere taşımasını istemiştir. Bunun üzerine İsrail Dışişleri Bakanlığı BM'nin İsrail'in varlığına ve bağımsızlığına karşı düşmanlarının bir aracı haline dönüştüğü açıklamasında bulunuyordu.⁴⁷ İsrail'in Birleşmiş Milletlere karşı mesafeli duruşunu hala sürdürdüğünü vurgulamakta fayda var. Özellikle İnsan Hakları Konseyi ve UNESCO'ya karşı eleştirel yaklaşımları bulunduğu ve BM'nin alt organlarının kendilerine karşı önyargılı olduğuna dair güçlü bir şekilde inanmaya devam ettikleri aşikârdır.

Bütün bu tartışmalar sonucu, büyükelçilikleri zaten Tel Aviv'de olan ülkeler dışında, büyükelçilikleri Kudüs'te bulunan bazı ülkeler temsilciliklerini taşıma kararı alıyordu. Bu ülkeler arasında Hollanda bulunduğu gibi⁴⁸ Venezuela'nın da Birleşmiş Milletler kararı doğrultusunda büyükelçiliğini Kudüs'ten taşıması üzerine İsrail Dışişleri Bakanlığı bu kararı üzüntüyle karşıladığını ifade etmiş, bu kararın Arap devletlerinin baskısıyla alındığını ekleyip, "Kudüs'ün asırlardır İsrail'in başkenti olduğunu ve tek ve ebedi başkent olarak kalmaya devam edeceğini"⁴⁹ vurgulamıştır. Aslında yukarıdaki anlatımdan da anlaşılacağı üzere Kudüs meselesinin kurulacak bağımsız bir Filistin devleti ile yakından alakalı olduğuna şüphe yoktur.

15 Kasım 1988 yılında Cezayir'de Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) başkenti Kudüs-i Şerif (el-Kuds eş-şerif) olan Filistin devletinin kurulduğunu tüm dünyaya ilan etti. Bir ay sonra da BM Genel Kurulu 43/176 ve 43/177 sayılı kararlarla daha önce 1974 yılında FKÖ'ne gözlemci statüsü verdiğini ancak bağımsızlık kararını aldıktan sonra artık FKÖ yerine Filistin adının kullanılacağını karara bağlamıştır.⁵⁰

⁴⁷ Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 351-352.

⁴⁸ Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 353.

⁴⁹ Lapidoth, *The Jerusalem Question*, 321.

⁵⁰ *The Palestinian-Israeli Peace Agreement: A Documentary Record*, (Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1994), 270, 301-303.

2012 yılında ise BM Filistin'i üye olmayan gözlemci devlet statüsüne yükseltmiş böylece fiili olarak Filistin Devleti bu uluslararası örgüt tarafından tanınmıştır.⁵¹ Neticede, 1988'den bugüne kadar Türkiye dâhil 130'dan fazla ülke Filistin Devleti'ni tanımakla beraber işgal altındaki topraklar sorununun bir parçası olan Filistin meselesi İsrail işgalinin devam etmesi sebebiyle fiilen çözülememektedir.

Birleşmiş Milletlerin Kudüs'e Yaklaşımı

Uluslararası toplum dediğimiz zaman büyük ölçüde Birleşmiş Milletlerden bahsettiğimizi belirtmek gerekir. Hem İngiliz mandası dönemindeki Peel Komisyonu hem 1947 yılında BM Filistin'i taksim planı ülkenin ikiye bölünüp yan yana yaşayan bir Arap, bir Yahudi devleti kurulmasını öngörüyordu. 1937 yılında Peel Komisyonu kararınca İngiltere kontrolü altındaki Filistin mandasındaki milliyetçi çekişmelere son vermek için bugünkü Batı Şeria, Beer Şeva, Negev Çölünü ve Gazze'yi kapsayan bir Arap devleti kurulacaktı. Yahudi Devleti ise Tel Aviv ve Haifa arasında daha çok Akdeniz kıyılarını kontrol edecekti. Ayrıca bu plana göre Kudüs ve Beytüllahim gibi Hristiyanlar için dini önemi bulunan bölgeler İngiliz kontrolünde kalmaya devam edecekti.⁵² 1947 BM taksim planına göre ise Yahudi Devleti'nin toprakları genişletiliyor ve Akdeniz kıyıları dışında Negev Çölü ve Kızıldeniz'e açılan daha sonra Eilat ismini alacak Um Raş Raş Yahudilere bırakılırken, Arap devleti ise Batı Şeria, Celile bölgesi, Lod, Ramle ve Gazze'yi kapsıyordu. Kudüs ise ayrı bir varlık olarak (corpus separatum) BM Vesayet Konseyi tarafından yönetilecekti.⁵³ Bu plana göre uluslararası yönetime bırakılan bölgede 105 bin Arap ve 100 bin Yahudi yaşarken, daha küçük bir bölge olan Kudüs belediye sınırları ise 100 bin Yahudi ve 65 bin Filistinli sakine sahipti.⁵⁴ Bu nüfus

⁵¹ <https://www.reuters.com/article/us-palestinians-statehood/palestinians-win-de-facto-u-n-recognition-of-sovereign-state-idUSBRE8AR0EG20121201> (erişim tarihi 10 Ekim 2017).

⁵² Itzhak Galnoor, *The Partition of Palestine: Decision Crossroads in the Zionist Movement* (Albany: State University of New York Press, 1995), 83.

⁵³ Galnoor, *The Partition of Palestine*, 284-285.

⁵⁴ Gilbert, *Jerusalem: Illustrated History Atlas*, 91.

farklılığının sebebi ayrı varlık olarak tanımlanan Kudüs'e Beytullahim gibi güneyindeki Arap şehirlerin dâhil edilmesi idi.

Fakat 1947 BM taksim planı Arap Birliği tarafından reddedilmiş⁵⁵ aynı zamanda Arap ülkeleri ve Türkiye bu plana Birleşmiş Milletlerde olumsuz oy vermiştir. Dolayısıyla bu örnek olayda da gördüğümüz gibi Türkiye'nin Filistinlileri desteklemesi ve Arap ülkeleri ile beraber hareket etmesi 1940'lı yıllara kadar geri gitmektedir.

Sonuç olarak şu noktaya dikkat çekmekte fayda var: Hem İngilizlerce hazırlanan Peel Komisyonu önerileri hem BM tarafından kabul edilen 1947 taksim planı Kudüs şehrini Beytullahim'i (Hz. İsa'nın doğduğu şehir olması sebebiyle) de kapsayacak şekilde ayrı bir yönetime tabi tutuyor, dolayısıyla bu şehri Araplara da, Yahudilere de vermiyordu.

1967'ye kadar ayrı ayrı da yaşasalar Kudüs'te 1949'da 84 bin Yahudi ve 42 bin Arap varken, bu rakamlar 1966'ya gelindiğinde 195 bine karşı 70 bin rakamlarına ulaşıyordu.⁵⁶ 1967'de Doğu Kudüs'ü ele geçiren İsrail burada hem şehrin surlar içindeki eski kesiminde Yahudilerin yerleşmesini teşvik etmiş, hem de şehrin güneyinde Gilo ve Talpiot, kuzeyinde de Ramot, Ramat Eshkol, Fransız Tepesi (French Hill- Givat Tsarfatit), Pisgat Zeev ve Neve Yaakov gibi mahalleler kurmuştur.⁵⁷

1967 yılında Doğu Kudüs'ün İsrail'in eline geçmesi üzerine BM Güvenlik Konseyi aldığı birçok kararla uluslararası toplum açısından hala Kudüs'ün ayrı bir statüye sahip olması gerektiğini ve bu pozisyonun resmen BM tarafından desteklendiğini ortaya koymuştu. 252 (1968) sayılı kararla İsrail'in hukuki ve idari adımlar ile şehrin statüsünü değiştirme çabasının geçersiz olduğu açıklanırken 267 sayılı kararla İsrail'in bu çabaları da kınanmıştır. 1969 yılında Avustralyalı fanatik Hristiyan bir saldırının Mescid-i Aksa'yı kundaklama

⁵⁵ Galnoor, *The Partition of Palestine*, 286.

⁵⁶ Gilbert, *Jerusalem: Illustrated History Atlas*, 101.

⁵⁷ Gilbert, *Jerusalem: Illustrated History Atlas*, 123.

teşebbüsü de 271 (1969) sayılı kararla kınanırken, kutsal mekânların zarar görmesinin uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye düşürdüğü ifade edilmişti.⁵⁸ Ayrıca BM Genel Kurulu tarafından 1975 yılında kurulan Filistin Halkının Devredilemez Hakları İcra Komitesi 1976 yılında bağımsız Filistin Devleti'nin kurulmasının Filistin halkının devredilemez ve doğal bir hakkı olduğunu karara bağlamıştır.⁵⁹

Daha yakın dönemde Birleşmiş Milletler'in İsrail'in 1967 yılında işgal ettiği toprakların İsrail'in parçası olarak kabul edilmediğine dair aldığı birçok kararı olduğuna dikkat çekilmelidir. Özellikle 20 Temmuz 1979 tarihli 452 sayılı kararda BM Güvenlik Konseyi İsrail'in "işgal altındaki Arap topraklarındaki yerleşimlerinin kanuni geçerliliği" olmadığı ve 1949 tarihli Cenevre Sivillerin Savaş Zamanı Korunması Konvansiyonunu ihlal ettiğini belirlemişti. Ayrıca "Kudüs dâhil işgal altındaki Arap topraklarında" uygulanan yerleşim politikalarından endişe duyduğunu bildiriyor ve bu durumun Orta Doğu'da barışçıl bir çözüme ulaşmanın önünde "ciddi sonuçlar" doğuracağını ifade ediyordu. Kudüs'ün belirlenmiş bir statüsü olduğunu da vurgulayan Güvenlik Konseyi, kutsal mekânların dini ve manevi önemine dikkat çekmiştir. Sonuç olarak İsrail'in "Kudüs dâhil 1967'den beri işgal ettiği Arap topraklarında" yerleşimler inşa etme ve planlama girişimlerini acilen durdurmasını talep ediyordu. Güvenlik Konseyi'nde 14 üye bu tasarıyı desteklerken ABD çekimser kalmıştı.⁶⁰ Bu kararın önemi Kudüs'ü Batı Şeria, Gazze Şeridi, Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri gibi işgal altındaki Arap toprakları olarak betimlemesi ve İsrail'in buralarda yerleşimler kurmayı durdurmasını talep etmesidir.

BMGK'nın 465 (1980) sayılı kararı ise, BM kararlarında ve uluslararası antlaşmalarda yaygın olan bazı ifadeleri tekrar ediyor, yerleşimler politikasının Orta Doğu'da kapsamlı, adil ve kalıcı bir barışın tesisinin önünde ciddi sonuçları olacağını ilan ettikten sonra, İsrail'in el-Halil Belediye Başkanı Fahd Qawasme'nin GK'ne hitaben

⁵⁸ *The Status of Jerusalem*, 19-22, 26.

⁵⁹ *The Status of Jerusalem*, 24.

⁶⁰ *Resolution 452 (1979) of 20 July 1979*, 8-9.

konuşma yapmasını engellemek için ülke dışına çıkmasına izin vermemesini kınıyordu. Ayrıca “Kudüs dâhil işgal altındaki Filistin ve diğer Arap topraklarının” fiziki karakterini, nüfus yapısını ve kurumsal yapı veya statüsünü değiştirmeye yönelik atılan adımların kanuni bir geçerliliğinin olmadığına karar veriyor ve İsrail nüfusunun bir kısmının ve yeni göçmenlerin bu topraklara yerleştirilmesinin 4. Cenevre Konvansiyonunun ihlali olduğunu tekrarlıyordu. Dolayısıyla bu yerleşimlerin tahliye edilmesi ve yeni yerleşimler kurulmasından imtina edilmesi konusunda ısrarcı olmuştur.⁶¹ Bu kararda da Kudüs’ün işgal altında olduğu vurgulanarak İsrail’in bu şehirde ve diğer topraklarda değişiklik yapmaması gerektiği ifade edilmiştir.

Yine 1980 yılında Güvenlik Konseyi’nin aldığı 478 sayılı kararda ise İsrail’in Kudüs kanunu eleştirilerek kınanmış ve geçersiz ilan edilmiştir. Bu kanunun Kudüs’ün statüsünü değiştirdiğini ifade ederken yukarıdaki bölümde açıkladığım gibi doğru bir tanımlamada bulunmuyordu. Ancak önemli bir karar olarak şehirde bulunan tüm ülkelerin diplomatik misyonlarını Kudüs’ten taşınması gerektiğini talep ederken, güç kullanarak toprak kazanımının kabul edilemez olduğunu ifade ediyordu. Bu kararda da 14 olumlu oya karşılık, ABD çekimser kalmıştı.⁶² Daha önce de tartıştığım gibi İsrail açısından Kudüs’ün statüsünde bir değişiklik söz konusu değildi zira İsrail kurulduğundan beri ona başkent olarak hizmet vermekteydi. Doğu kısmı ise 1967 savaşının sonunda ilhak edilmişti ama 1980 tarihli Kudüs kanunu hem ülke içindeki mutabakatı hem de tüm dünyaya milliyetçi Likud Partisinin Başbakanı Menahem Begin tarafından durumu ilan etmek ve aynı zamanda Sina Yarımadasını tahliye kararı almışken bir denge oluşturmak için çıkarılmıştı.

Son olarak, 23 Aralık 2016 tarihinde 2334 sayılı kararda BM Güvenlik Konseyi artık Kudüs yerine Doğu Kudüs’ten bahsetmekte ve şehrin bu kısmı ve diğer “Filistin topraklarında” yerleşimlerin genişletilmesini, İsraillilerin buraya yerleştirilmesini, toprak

⁶¹ Resolution 465 (1980) Adopted by the Security Council at its 2203rd meeting on 1 March 1980, 1-2.

⁶² Resolution 478 (1980) of 20 August 1980, 1-2.

kamulaştırılmalarını, evlerin yıkılmalarını ve Filistinli sivillerin yerlerinden edilmesini kınamaktaydı. Ayrıca yerleşim faaliyetlerinin iki devletli çözümü tehlikeye attığını da vurgulayan konsey, İsrail ve Filistin'in iki demokratik devlet olarak yan yana barış içinde güvenli ve tanınmış sınırlar içinde yaşamasını öngörmekteydi. Fakat alandaki gelişmelerin tek devletli bir gerçeği ortaya çıkardığına dair uyarıda da bulunuyordu. Daha da dikkat çekici olan, Doğu Kudüs dâhil 1967 yılından itibaren işgal edilen Filistin topraklarındaki yerleşimlerin hukuki olmadığının ve bütün bu bölgede "doğal büyüme" de dâhil her türlü İsrail yerleşim faaliyetlerinin dondurulmasının önemi üzerinde de durmuştu. Tarafların kabul ettikleri dışında 1967 hattında herhangi bir değişikliği tanımadığını da vurgulayan GK, bütün BM üyesi devletlere İsrail Devlet'inin toprakları ile 1967 yılında işgal edilmiş topraklar arasında ayırım yapması gerektiğinin önemini hatırlatıyordu. Sonuç olarak müzakereler yoluyla toprağa karşı barış prensibi temelinde iki devletli çözümü hedef olarak ortaya koymuştu.⁶³ Bu karar da 14 olumlu oya karşılık ABD'nin çekimser oyuyla geçmişti.⁶⁴

2334 sayılı kararın önemi önceki kararlar gibi genel itibariyle Kudüs'ten bahsetmeyip, 1967 yılında İsrail'in işgal ettiği ve tarihi ve dini olarak önemli olan Doğu Kudüs'e atfı yapmasıydı. Bütün BM kararlarından çıkan sonuç, uluslararası toplumun Filistin meselesini ciddi bir işgal altında topraklar sorunu olarak tanımladığı ve bu sorunun çözülmesi için bir Filistin Devleti kurulması gerektiğine inandığı yönündedir. Ancak bu da İsrail'in Kudüs mutabakatına uymaması sebebiyle bu ülkeyi BM ve diğer uluslararası kuruluşlarla çelişkili bir pozisyona sokmaktadır.

Sonuç: Çözüm önerileri

Kudüs şehri hem İsrail hem Filistin tarafından başkent olarak talep edilmesi sebebiyle çözülmesi son derece zor bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çözüm önerileri genellikle şehrin batı kısmının

⁶³ Resolution 2334 (2016) Adopted by the Security Council at its 7853rd meeting on 23 December 2016, 1-3.

⁶⁴<https://www.theguardian.com/world/2016/dec/23/us-abstention-allows-un-to-demand-end-to-israeli-settlements> (Erişim Tarihi 7 Ekim 2017)

İsrail'in, doğu kısmının ise Filistin'in başkenti olarak tanınmasını öngörmektedir. Bir öneriye göre Batı Kudüs İbranice adıyla *Yeruşalayim* olarak adlandırılacak, surlar içindeki eski şehrin ve Doğu Kudüs'ün Yahudi mahallelerini de kapsayacak, Doğu Kudüs ise eski şehrin Müslüman mahallerini ve surlar dışındaki Arap semtlerini içine alacaktır. Haremü's-Şerif'teki camilerde egemenlik Filistinlilerde, ama binaların dışında egemenliğin Allah'ın olması öngörülürken, İsrail ise Ağlama Duvarında egemenliğe sahip olacaktır. Diğer taraftan Zeytindağı'nda da egemenliğin Allah'a ait olduğuna dair bir çözüm önerisi getirilmiştir. Dolayısıyla paylaşılamayan bölgeler her iki halkın tam hâkimiyetinde olmayacak, sembolik olarak ilahi gücün kontrolünde kalacaktır.⁶⁵ Bu tabi sembolik bir deklarasyon ve ara çözüm olarak teklif ediliyordu.

Bu önerileri getiren akademisyenlerin yaklaşımındaki ilginç nokta, Kudüs'ü bir bütün olarak algılamayıp şehri önemli ve önemsiz bölgelere ayırmaları olmuştur. Bir araştırmaya göre İsraillilerin yüzde 45'inin kentin Arap kesiminde (özellikle Şuafat, Beit Hanina gibi) Filistin egemenliğini kabul edebilecekleri söz konusu iken, Filistinlilerin çoğunluğuna göre Doğu Kudüs kendi egemenlikleri altında olursa, Batı Kudüs'ün İsrail'in toprakları olmasını kabul edebilecekleri ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Ancak asıl anlaşmazlık şehrin surlar içinde kalan eski kısmında, orada da özellikle Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu Haremü's-Şerif ile Ağlama Duvarında düğümlenmektedir. Batı Duvarı (İbranice'de Ha Kotel Ha-Maaravi) olarak da anılan Ağlama Duvarı İsraillilerin % 99'unca Kudüs'ün bir parçası olarak tanımlanarak önemli olarak adlandırılmakta, yüzde 97'si ise Kudüs'ün İsrail'in sembolü olduğunu ifade ederek şehrin eski kısmını Kudüs'ün parçası olarak nitelemektedir. Ayrıca Yahudilerin % 80'lik kesimi de şehrin Filistin'in başkenti olarak kabul edilemeyeceğini ifade ederken, buna karşılık surlar dışında kalan Şeyh Cerrah gibi mahalleri vazgeçilmez bulanların önemi % 50'lerde kalmaktadır.⁶⁷ Dolayısıyla İsrail

⁶⁵ Segal, *Negotiating Jerusalem*, 213.

⁶⁶ Segal, *Negotiating Jerusalem*, s. viii.

⁶⁷ Segal, *Negotiating Jerusalem*, 8-9, 11.

toplumunda Kudüs mutabakatı olarak tanımlayacağımız bir durum mevcuttur ki bu da şehir bölünmeden, devletlerinin başkenti olması yönündedir. Buna rağmen yukarıda da çıkan rakamlara göre Arap mahallerinde Filistin egemenliği kurulmasına daha sıcak bakabilmektedirler.

Filistinler ise Batı Duvarı ve Yahudi mahallerini o kadar önemli olarak görmemekte, oradaki İsrail'in varlığının devamına kendilerinin başkenti Doğu Kudüs olan bir Filistin Devleti'nin kurulması durumunda kabul edebileceklerini söylemektedirler. Ayrıca bazı bölgeler için "Egemenlik Allah'ındır" (çözümüne sıcak bakabilecekleri de gözlemlenmektedir.

Ancak diğer yandan, Filistinliler arasında daha soyut olarak Kudüs'ten hiç taviz verilmemeli diyenlerin oranı da çok yüksektir⁶⁸ ki bu bulgu daha da karamsarlığa yol açmaktadır. Ama genel prensiplerden spesifik konulara ve mahallelere geldiğimiz zaman taraflar taviz vermeye daha açık gözükmemektedirler.

Bütün bu tartışmalardan çıkan sonuç Kudüs meselesinin şehrin paylaşılması ile çözülebileceğidir. Ancak bu çözüm önerisi İsrail hükümeti ve halkı tarafından kabul edilmediğinden dolayı bu sorunun, dolayısıyla Filistin sorununun çözümü yakın zamanda olası gözükmemektedir. Doğu Kudüs ve Batı Şeria'da İsraili nüfusun artması da İsrail'in bu bölgeleri terk etmemeye yönelik politikalarının bir göstergesidir. Doğu Kudüs'ü işgal etmiş olan İsrail'in Batı Şeria'nın tamamını değilse bile orada bulunan yerleşim birimlerinin bir kısmını ilhak etmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Bu durum İsrail'in Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütler ve birçok Müslüman ülke ile ilişkilerini daha da fazla sıkıntıya sokacaktır. Neticede birlikte yaşama modelinin hayata geçirilebileceği bir sistemin kurulması bütün tarafların hafızalarının yenilenmesi için elzemdir.

⁶⁸ Segal, *Negotiating Jerusalem*, 36-37.

KAYNAKÇA

Birleşmiş Milletler Dokümanları

BM Güvenlik Kurulu Kararları: 452, 465, 478, 2334.

The Status of Jerusalem. Prepared for, and under the guidance of, the Committee on the Exercise of the Inalienable Rights of the Palestinian People. New York: 1979.

İngiliz Hükümetinin Vesikaları

British Mandate: A Survey of Palestine, prepared by the British Mandate for UN prior to proposing the 1947 partition plan.

J.B.Barron, *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*. Taken on the 23rd of October 1922, Compiled Jerusalem: Greek Convent Press.

<https://ia802602.us.archive.org/29/items/PalestineCensus1922/Palestine%20Census%20%281922%29.pdf>

E. Mills, *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns, and Administrative Areas*. Jerusalem: Greek Convent Press, 1932.

<https://ia800304.us.archive.org/18/items/CensusOfPalestine1931.PopulationOfVillagesAndAdministrativeAreas/PalestineCensus1931.pdf>

Araştırma Eserler

Ben-Arieh, Yehoshua. *Jerusalem in the Nineteenth Century*. Tel Aviv: MOD Books, 1989.

Choshen, Maya ve Naama Shahar. *Statistical Yearbook of Jerusalem (Shnaton Statisti liYerushalayim)*, No.13, 1994-1995.

D. Smith, Charles. *Palestine and the Arab-Israeli Conflict: A History with Documents*, Bedford/St. Martin's, 2007.

Eldad, Israel ve Aryeh Eldad. *The Challenge of Jerusalem: Betwixt Thicket and altar*. Simanei Dfus. Basım yeri ve tarihi yok.

Engin, Vahdettin. *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist lider Dr.Theodore Herzl arasında geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" görüşmelerinin gizli kalmış belgeleri*. İstanbul: Yeditepe, 2010.

Galnoor, Itzhak. *The Partition of Palestine: Decision Crossroads in the Zionist Movement*. Albany: State University of New York Press, 1995.

Gilbert, Martin. *Jerusalem: Illustrated History Atlas*. Bnei Brak: Steimatzky, 1994.

Hasan bin Talal. *A Study on Jerusalem*. Londra: Longman, 1979.

Hirsch, Moshe. Deborah Housen-Couriel ve Ruth Lapidoth. *Whither Jerusalem? Proposals and Positions Concerning the Future of Jerusalem*. Lahey: Martinus Nijhoff Publishers, 1995.

Idinopulos, Thomas. *Jerusalem: A History of the Holiest City as Seen Through the Struggles of Jews, Christians, and Muslims*. Chicago: Ivan Dee, 1994.

Krämer , Gudrun. *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, Princeton University Press, 2008.

Lapidoth, Ruth ve Moshe Hirsh. *The Jerusalem Question and its Resolution: Selected Documents*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1994.

The Palestinian-Israeli Peace Agreement: A Documentary Record. Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1994.

McCarthy, Justin. *The population of Palestine: Population History and Statistics of the late Ottoman Period and the Mandate*. New York: Columbia University Press, 1990.

Musallam, Sami. *The Struggle for Jerusalem: A Program of Action for Peace*. Kudüs: PASSIA, 1996.

Schölch, Alexander. "The Demographic Development of Palestine 1850-1882", *International Journal of Middle East Studies*, 17/4, (November 1985): 485-505

_____. "Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)," in *Jerusalem in History*, ed. K. J. Asali, 228-248. New York: Olive Branch Press, 2000.

Segal, Jerome, Shlomit Levy, Nader Izzat Said, ve Elihu Katz. *Negotiating Jerusalem*. Albany: State Universtiy of New York Press, 2000.

Tal, Eliyahu. *Whose Jerusalem*. Kudüs: International Forum, 1994.

Tellioğlu, Ömer. *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, İstanbul: Kitabevi Yay, 2015.

Uzer, Umut. "İsrail'de Vatan ve Ulus Algısı", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 7, Sayı 21, Eylül 2017.

_____. *Jerusalem: A Study on the Holy City within the Context of the Arab-Israeli Conflict*. Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara: ODTÜ, 1997.

Abdullah ÇAKMAK*

ULUSLARARASI KUDÜS SEMPOZYUMU (DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI) ADLI BİLİMSEL TOPLANTININ DEĞERLENDİRMESİ 23-24 EYLÜL 2017

Sempozyum Değerlendirmesi

2016 ve 2017 yılı Kudüs'ün İslam Dünyası nezdinde daha iyi anlaşılmasına vesile olacak bir dizi seminer, panel, konferans ve sempozyumlara sahne oldu. Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki hâkimiyetinin 500. yılı ve Kudüs'ün İngiliz işgalinin 100. yılı olması bu etkinliklere farklı anlamlar kattı. Bu bağlamda Kudüs'ün statüsü sorunu ve Filistin meselesi üzerine kamuoyunun bilinçlendirilmesine ve akademik düzeydeki değerlendirmelere olan ihtiyaç bu etkinliklerin düzenlenmesini sağlamıştır. Bunlardan birisi 23-24 Eylül 2017 tarihlerinde İstanbul'da Burak Derneği, Ümraniye Belediyesi ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nin organize ettiği "Uluslararası Kudüs Sempozyumu (Dünü, Bugünü, Yarını)" idi.

İstanbul Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı'nda gerçekleştirilen bu sempozyumu diğerlerinden ayıran özellik, programın özverili bir çalışmanın ürünü olduğunu gösteren yoğun bir izleyici kitlesinin katılımıdır. Ayrıca bununla da yetinilmeyerek dinleyicilerin motivasyonlarını artırmaya yönelik Kudüs'e dair açılan

* Uzm. Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

sergi ve oturumlar arasında gerçekleştirilen Kudüs ziyareti çekilişi takdire şayandı.

Açılış oturumu bu üç kurumun faaliyetlerini tanıtan sinevizyon gösterimi ile başlayıp akabinde protokol konuşmalarıyla devam edildi. Burak Derneği adına dernek başkanı Adem Yenihayat, Ümraniye Belediyesi adına Belediye Başkanı Hasan Can ve Medeniyet Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. M. İhsan Karaman konuşmalarını gerçekleştirdi. Son olarak Kudüs eski müftüsü şeyh İkrime Sabri ve sempozyumun gerçekleşmesinde büyük katkıları bulunan Prof. Dr. Ahmet Kavas'ın konuşmalarıyla protokol konuşmaları sonlandı. Bu konuşmalarda birçok dini yapıyı bünyesinde bulunduran Kudüs'ün Müslümanlar nazarında ayrı bir öneminin bulunduğuna ve işgal altında bulunan bu kent için uluslararası ve akademik düzeyde çalışmaların ortaya konulmasının gerekliliğine dikkat çekildi.

Açılış oturumunun ardından T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşiv Uzmanı Mustafa akıcı'nın büyük bir mesai harcayarak hazırladığı anlaşılan *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kudüs* adlı serginin katılımcılar tarafından ziyareti gerçekleştirildi. Osmanlı Kudüsü'nün aydınlatılmasında arşiv belgelerinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyan bu sergi, "Arşivler, bir milletin hafızasıdır" sözünü Kudüs özelinde bir kez daha doğruladı.

Sempozyumda 13'ü Türk, 12'si yabancı -ekseriyeti Filistinli olmak üzere toplam 25 akademisyen ve uzman tebliğlerini sundu. İlk gün "Tarihte Kudüs" başlıklı birinci oturumda daha çok üç semavi dine göre Kudüs'ün yeri ve önemine değinildi. Burada oturum başlığının "Üç Semavi Dinde Kudüs" şeklinde olması kanaatimizce daha isabetli olacaktı. "Osmanlı Kudüsü I" başlıklı ikinci oturumda ise Osmanlı Devleti'nin Kudüs algısı ve yönetimi ile bu mukaddes şehri sahiplenme anlayışı konunun uzmanları tarafından tebliğ edildi. Hemen akabinde bu oturumun devamı mahiyetindeki "Osmanlı Kudüsü II" başlıklı üçüncü oturumda da Osmanlı medeniyetinin bir vakıf medeniyeti olduğunu ortaya koyan Kudüs'teki sultan vakıfları ve daha sonraki dönemlerde bu vakıfların karşılaştıkları sorunlar ele alındı. Sempozyumun ikinci günü "Osmanlı Kudüsü III" başlığı ile başladı. Bu oturumda Osmanlı döneminde Kudüs'te yürütölen imar ve restorasyon çalışmalarına dikkat çekildi. Oturumda ikinci sırada

konuşmasını gerçekleştiren Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürü Menderes Velioğlu tarafından idareci olduğu kütüphanede gün yüzüne çıkardığı, Na'imî adlı müellife ait *Fezâil-i Kuds* adlı eserin muhteva tanıtımı yapıldı. Velioğlu ayrıca, bu eserin kendisi tarafından neşrinin tamamlandığı ve yakın bir zamanda basımının gerçekleşeceği müjdesini de akademi camiasına vermiş oldu. Beşinci oturum "Günümüz Kudüs'ü ve Hak İhlalleri" başlığı altında gerçekleştirildi. Oturumda Kudüs'te yaşayan Müslümanların haklarının ne olduğu ve İsrail işgalinin olumsuz etkileri bu coğrafyanın yetiştirdiği akademisyenler tarafından konuşuldu. "Küresel Gelecekte Kudüs ve Türkiye" başlıklı altıncı oturumda ise gelecekte Kudüs'te yaşanması öngörülen sorunlar ile bu sorunların çözümüne yönelik beklentilerin neler olduğu tartışıldı.

Değerlendirme ve Kapanış Oturumunu ise sempozyumu gerçekleştiren kurumların temsilcileri Burak Derneği Başkanı Adem Yenihayat, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ahmet Kavas ve Ümraniye Belediyesi Başkan Yardımcısı Mesut Özdemir gerçekleştirdi. İki gün boyunca süren sempozyum hakkındaki izlenimlerini aktaran konuşmacıların her biri sempozyumda emeği geçenlere, katılım sağlayan akademisyen, uzman ve dinleyicilere teşekkürlerini sundular. Bu sempozyumun bir başlangıç olduğunu ifade ederek Kudüs'ün Müslümanlarca öneminin ve orada yaşanan hak ihlallerinin her platformda dile getirilmesi temennisinde bulundular. İzleyicilere de söz hakkının tanındığı bu son oturumda son olarak sunulan tebliğlerin kalıcı hale gelmesi ve herkesin istifadesine sunulması maksadıyla kitap olarak 2017 yılı içerisinde basılacağı müjdesi de verildi.

Kudüs'ün dünü, bugünü ve yarınının konuşulduğu bu sempozyumda birkaç cümleyle değerlendirmeye çalıştığımız her biri birbirinden değerli tebliğler, gerek ilim dünyasına katkı sağlamak gerekse halkı doğru bilgilendirmek bakımından önemli bir görev üstlendiler. Ancak burada özellikle Türkiye'de Kudüs'e dair akademik çalışmaları bulunan ve dahası doktora çalışmalarını bu alan üzerine yapan yeterli sayıda akademisyenin davet edilmemiş olması farklı tecrübelerin aktarımı ve paylaşımı noktasında bir eksiklik olarak gözükmektedir.

Böyle bir sempozyumun gerçekleşmesinde maddi ve manevi büyük emek harcayan Burak Derneği, İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve Ümraniye Belediyesi'ni tebrik eder, İslam âleminin büyük bir sorunu olan Kudüs'e dair çalışmalarının devam etmesini temenni ederiz. Programın akademi işlerinin yürüten Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Mustafa Selim Yılmaz ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Muhammed Tandoğan meslektaşlarımıza harcadıkları yoğun mesaiden dolayı ayrıca teşekkür ederiz.

Sempozyumdaki tebliğlerin özetlerine aşağıdaki linkten ulaşmak mümkündür.¹

¹<http://www.medeniyet.edu.tr/documents/file/dosya/2017/09/kudus%20sempozyum%20kitapBASKI.pdf>

Hasan Hüseyin Güneş*

Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi (20-22 Ekim 2017)

Sempozyum Değerlendirmesi

2017 yılı Filistin açısından anlamlıydı. Çünkü önemli hadiselerin gerçekleştiği tarihlerin yıldönümü bu yıla müsadiftir. Beş yüz yıl önce Yavuz Sultan Selim burayı Osmanlı topraklarına ilhak etmişti. Yüz yıl önce ise Osmanlılar dört yüz yıl hükümler oldukları Kudüs'ü terk etmek ve İngilizlere bırakmak zorunda kaldı. Bu anlamda *Balfour Deklarasyonu*'nun da yüzüncü yılıydı 2017. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda 2017'nin Filistin için önemli bir yıl olduğu anlaşılmaktadır.

20-22 Ekim 2017 tarihinde Necmettin Erbakan Üniversitesi'nin ev sahipliğinde ve al-Quds Open University (Câmiatü'l-Kuds el-Meftûha) işbirliğiyle Konya'da *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi* tertip edildi. Kongre kapsamlıydı; Türkiye ve Filistin'in yanı sıra birçok ülkeden katılım gerçekleşti. Genel olarak kongrede Filistin meselesinin tarihi geçmişi, bugünü ve geleceği çeşitli tebliğlerle anlatıldı. Filistin ve Kudüs etrafında şekillenen hadiseleri siyasi, askeri, ekonomik ve sosyolojik açıdan ele alan araştırmacılar, farklı bilimsel perspektiften konulara temas ederek çözüm önerileri sundu.

*Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi., Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
hasan.h.gunes@gmail.com

Kongreye 16 farklı ÷lkeden yaklaşık 160 akademisyen ve araştırmacı iştirak etti. Kongreye TİKA, Konya Büyükşehir Belediyesi, Selçuklu Belediyesi, Mevlana Kalkınma Ajansı, İran Araştırmaları Merkezi gibi kurumlar destek verdi. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün katkılarıyla kongrede Kudüs temalı iki önemli sergi yapıldı.

Kongrenin içeriğıyle ilgili tespitlere gelirsek; evvela Türk akademisyenlerin ve araştırmacıların Kudüs ve Filistin hakkındaki meselelere yapısal metotlarla yaklaşmayı tercih ettikleri açıkça gözlemlenmektedir. Bunun nedeni hiç şüphesiz ele alınan problemlerin gündelik hayatta ne gibi sorunlara yol açtığıın bu sorunları yaşayanların üzerinden tasvir edilmeyişi onların hikâyede tam anlamıyla vücut bulmamasına neden olmaktadır. Kanaatimce buna sebep olan şey Filistin coğrafyasının ve insanının ÷lkemizde zannedilenden çok daha az merak uyandırmasıdır. Genel olarak merak uyandıran meselelerin başında ise Siyonizm, arazi satışı, savaşlar, siyasi sorunlar, diplomatik ilişkiler ve ekonomik kaygılar gelmektedir. Ancak bu başlıkların Kudüslü bir gencin, Gazze'deki bir hanımefendinin, Ramallah'ta yaşayan Filistinli mültecilerin hayatında ne tür etki yarattığına neredeyse hiç değinilmemektedir. Altını çizmek gerekirse bu kongrede de bunların yer aldığı çalışmaların bulunduğunu söyleyemeyiz. Bunların yapılabilmesi için de hiç şüphesiz yapısal çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bize göre Filistin çalışmalarında dikkat edilmesi gereken husus, yapısal çalışmaların derinlemesine mülakatlar, anketler vb. saha araştırmaları ile desteklenmesi gerektiğidir. Gerekli saha araştırması yapılamıyorsa ele alınacak meseleler mümkünse dünya literatüründe, daha dar çerçevede Türkiye literatüründe ele alınmamış ve bu nedenle de pek bilinmeyen bir konuya işaret etmeli ve mevzu bahis edilen konu ise daha geniş araştırmalara yön verici nitelikte açıklayıcı olmalıdır.

Kongreden örnek verecek olursak; Selçuklular Döneminde Filistin'i konu edinirken Türkiye ve Filistin arasındaki tarihsel belleğe bir gönderme yapılmak istenmiş olabilir. Ancak bugün zikredilen belleğin ne kadar yerinde olduğı, zedelenip zedelenmediğı, kendince yeni iletişim kanalları kurup kuramadığı da (mesela) Filistin'deki Araplaşmış Selçuklu bakiyesi Türkler üzerinden de irdelenmelidir. Bu

bağlamda kongrede Ayşe Dudu Kuşçu'nun tarihsel anlatısını (Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin) bir sosyolog doldurmalı/doldurabilmelidir. Ferhat Tekin'in "İsrail-Filistin Bariyeri: Ayırma Duvarına Sosyolojik Bir Yaklaşım" başlıklı tebliği üzerine de benzer tespitler yapılabilir. Ancak bu tespitlerden evvel başlıkta konunun tanımlanmasında da bir sorunun bulunduğunu belirtmek gerekir. Ferhat Tekin'in de tebliğinde belirttiği gibi, bariyer İsrail tarafından inşa edilmiştir ve bu süreç hâlen devam etmektedir. Dolayısıyla Filistin bariyeri şeklindeki bir tanımlama meselenin hassasiyeti açısından sorunludur. Zira bariyer Filistin'e ait değildir ve Filistin tarafından iki ülkeyi ayıran bir sınır olarak da kabul edilmemektedir.

Ferhat Tekin tebliğinde söz konusu bariyerin inşa sürecine ilgili tarihsel bilgiler vermiş ve onun sosyolojik analizini yapabilmek için de literatürdeki çeşitli kavramsallaştırmalara değinmiştir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz sorun bu tebliğde de mevcuttur. Bu nedenle de bariyerin Filistinlilerin gündelik hayatında ne gibi etkisi olduğuna cevap bulunamamıştır. Kudüs'ten Ramallah'a iş için giden biri saat kaçta evinden çıkmakta ve işine saat kaçta varabilmektedir? Bariyeri geçerken ne gibi muamelelerle karşılaşmaktadır.

Bazı tebliğlerde metodolojik yetersizliğin mevcudiyetini belirtmemiz yerinde olacaktır. Örneğin Huzeyfe Çeker'in "Politikanın Gölgesinde Tartışılan Fıkhî Bir Mesele: Kudüs'ü Ziyaret Etmenin Hükmü" başlıklı tebliği bunlardan biridir. Fıkhî bir mesele olarak ele alınacağı belirtilmesine rağmen, ziyaret etmenin hükmü hiç bir şekilde fıkhî ıstılahlar bağlamında ele alınmamıştır. Fıkhî bir mesele ıstılahlar olamadan ne derece sağlıklı ele alınabilir?

Maalesef yukarıda zikrettiğimiz sorunların benzeri Arap araştırmacıların çalışmalarında da bulunmaktadır. Arapça sunulan bazı tebliğlerin başlığı farklı olmasına rağmen içeriği birbirine çok yakındı. Birkaç örnekle yetinelim: Zekeriya Ebu Damis'in "2010-2017 yılları Arasında Bölgesel Zorluklarda Filistin Meselesi" başlıklı tebliğinin metninin, Ahmed Samir el-Kudra'nın "Ortadoğu'da Bölgesel Değişimler ve Bunların Filistin Meselesine Yansımaları" adlı tebliğinden farkı, onun kadar meseleyi detaylandıramamasıdır. Benzer şekilde Beysan Mustafa Musa'nın "Filistin Meselesi Karşısında

Türkiye'nin Tutumu (Dün, Bugün, yarın)" başlıklı tebliğı, Emire Tahir'in "Filistin Meselesinde Türkiye'nin Önemi: Dün, Bugün ve Yarın Arasında" konulu tebliğinin muhtasarı şeklinde bildiri metinleri kitabında yer almıştır.

Zikrettiğimiz metodolojik hataların yanı sıra aşağıda sıraladığımız oturum başlıklarında birbirinden kıymetli tebliğler de sunuldu.¹

Küresel Aktörler ve Filistin Meselesi
İsrail ve Filistin Meselesi
Dernekler, Vakıflar ve Filistin Meselesi
Yerleşke Siyaseti ve Filistin Meselesi
Osmanlı ve Filistin Meselesi
Dünden Bugüne Filistin Meselesi
Medya ve Filistin Meselesi
Türkiye ve Filistin Meselesi
Hamas ve Filistin Meselesi
Sosyal Medya ve Filistin Meselesi
Felsefe ve Filistin Meselesi
İRAM Oturumu
Dini Perspektifte Filistin Meselesi
Filistin Ekonomisi
Uluslararası İlişkiler ve Filistin Meselesi

Filistin'e dair çalışmaların hangi konularda yapılabileceğine dair ışık tutan bu kongrenin çabalarının daha ileriye taşınmasını temenni ediyorum.

¹ Tebliğlerin özet kitapçığına ve tam metinlerine şu adresten ulaşmak mümkündür: <http://filistinveturkiye.com/sit/> erişim tarihi: 12 Ocak 2018.